

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

БОЗОР

(Роман)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-2000

*Дунё боши гулзор, одоши мазор,
Гулзору мазорнинг ораси бозор.*

Бозорга кирмаган ким бор!.. Роман қаҳрамони Фозилбек эса бир қарасангиз ҳаётини бозорсиз тасаввур қилолмайди, бир қарасангиз, бозорни мутлақо жини суймайди. Ана шу зиддиятли туйғулар орасидаги дарбадар ўй-хаёллардан йигит ёшидаги замондошимизнинг ҳеч кимникига ўхшамаган дунёқарashi, қизиқишлари, изтироблари, тафаккури улғаяди ва Сиз муҳтарам китобхонни ҳам ўз ўйларига ҳамроҳ бўлишга даъват этади...

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти,
2000

...ор
..зор
.озор
бозор...

1

- Қани, кеп қолинг, асалидан оп қолинг!
- Асал бўлса, сотармидинг, анойи?!
- Бешик борми, бешик?
- Сумаги қолди, опоқи, сумаги!..
- Тери борми, тери?
- Тўйга қалампир ола кетинг!
- Қўй териси керак, тери!
- Қопқон опкетақол, този!
- Шўртанг қурут керагиди?
- Жевачка олсанг-чи, оповси!..

Бозор-да, ҳар ким керагини сўрайди, ҳар ким топганини сотади, элаганини олади. Бозор майдонлари, раста оралари кўтонга янги қайтган подани эслатади — шом қоронғисида адашиб-нетган она-бола кўй-қўзи сингари харидор сотувчисини, сотувчи харидорини қулоғи динг, кўзи жонсарақ елиб-югуриб излайди. Ҳали-замон қуёш ланғиллаган шойи этагини йиғиштириб оламни, оламга қўшиб бозорни, бозорга қўшиб тумб-натни зулмат ихтиёрига топширади, оломон эса ҳозирок харид қилмаса жони бўғзидан чиқиб кетадигандек бақиради-чақиради, туртинади-суртинади, алдайди-алданади, сўкади-сўкиш эшитади...

Бозор-да, издиҳом: одамлар тўрт тарафдан келаверади, тўрт тарафга ўтаверади — оқ, қора, малла, зангори... семиз, хипча, ориқ... новча, ўртабўй, пакана... майиб-мажруҳ... хушрўй, хунук... На афт-ангори, на энгил-боши, на феъли, на-да, юриш-туриши ўхшай-

3

ди... Аллоҳ таоло бандаларини бир-бирига ўхшамайдиган қилиб яратган, бозор эса гўё тангри таоло панжасига панжа урмоққа қасд қилган гумроҳдек, бани башар вужудидан «нафс» деган бир балои азимни топган... бу ёруғ дунёда нафси тўқ одамнинг ўзи йўқ, у дунёю бу дунё бири-бирига тарикча ўхшамаган тирик жон борки, нафси ўхшайди, нафс бир хил, нафс одамларни бир хиллаштиради, тафовутларни йўққа чиқаради, бозор ман-ман деган инсони комилани ҳам ялписига — битта қўймай бозорга солади: одамларни бир-бирига рўпара қилади, оғиз-бурун ўпиштиради, гиж-гижлайди, муштлаштиради ва шу тарикча не қўйларга солиб, синовдан ўтказади. Боши юмалоқ, пути айри каснокас борки, «Оламан!» дейди. Сотаётган ҳам, олаётган ҳам, бекорчи ҳам, дайдию тиланчи ҳам олиш қўйида изғийди. Ҳар ким қурби етганича олади — қўл учида, чангалида, ҳовучида, қучоғини тўлдириб оладиганларнинг саноғи йўқ... бозорга кирди дегунча кафти, ҳовучи, қучоғи болалаб кетадиганлари қанча!..

Фозилбек бозордан бери келмайди, оломон оқимиға қўшилди дегунча жони ором олади. Демак, у ҳам о-лади! У ўзининг ҳамма қатори олувчи эканидан тонмайди, фақат мийиғида кулиб, айбдор одамдек ўнғайсизланиб, «Ҳар ким диди-фаросатига яраша олади» деб фалсафа сўқийди. Бозорнинг ҳар қаричида миллиён фалсафа кўради.

Ахир Фозилбек тушида юк мошинга тармашган бўлса, мошина гувиллаб шамолдек елиб борган бўлса, бунинг бозорга нима дахли бор? Тушнинг таъбири бозордаги издиҳом оёғи остида тўкилиб ётмайди-ку! Йўқ, Фозилбек инсон ҳаётининг мағзи-мазмунни тугул, алмойи-алжойи тушларнинг таъбирини ҳам бозордан излайди.

...Айни субҳи қозиб уйқуси қочиб уйғонди, ҳали тонг ёришмаганини кўргач, пича мизғиш илинжида қайтиб бошини ёстиққа қўйди, боши ёстиққа етар-етмас... юк мошинининг тумшуғига тармашди. Мошинининг усти очиқ юкхонасида одам тирбанд, ҳайдовчининг ёнига беш-олти ёш-яланг суқилган, ҳатто икки томон зинасиға оёқ тираб, эшикка зулуқдай қапишганлар бор — уларнинг бари Фозилбекдан кўз узмас, Фозилбекнинг бошидан тўй таклифномаларини сочишар, Фозилбек эса қоятош ёнбағриға тармашаётган айиқдек мошинанинги тумшуғига қапишган, мошин ҳар сафар силтанганида тўпдек ирғиб тушай дер, базўр

ўзини ўнглаб олди дегунча мошин яна шиддат билан физиллаб йўлда давом этарди...

Фозилбек қандай бўлмасин, мошинани тўхтатиш, лоқал унинг шиддатини пасайтириш, сочига, ёқасига, киссаларига қисилиб-илиниб қолган таклифномаларни худди энгил-бошидаги чанг-губорни қоқаётгандек қоқиб ташлаш истагида турган жойидан қўлини ҳайдовчи томонга узатди, чўзди, чўзилди, шунда шоп мўйловли, юзи коптоқдек юмалоқ ҳайдовчи, «Уйланвомман, бирга бўлинг!» деб тиржайганича унга таклифнома тутқазди, Фозилбек таклифномани олиб қўйнига солди, қўйни таклифномага тўлиб-тошган эди... Мошина Боғкўчага бурилди. Боғкўча ҳасипдай тор, илонизидай эгри-бугри, бу кетишда бақалоқ ҳайдовчи мошинани бошқаролмай қолиши, уй-пуйга ёки деворга бориб уриши ҳеч гап эмас. Бирон дарвозадан, эшик-тешиқдан болабақра отилиб-қувалашиб чиқиб қолса-чи!..

Юк мошина Фиёс сомсапазнинг дарвозаси ёнидан ўтиб, чапга бурилганида сурнай, ноғора садоси эшитилди. «Тўй!» деган сўз тифдай тилиб ўтди, Фозилбекнинг хаёлини. «Уйланаётган эди!» деб ҳайқириб юборди, лекин ким уйланаётганини эслолмади, қолаверса, шу топда қайси қўшнисини тўй қилаётганини аниқлашнинг аҳамияти йўқ, нима бўлганда ҳам куёвнавкарлар келиннинг хонадонига бориш учун тўдалашиб йўлга тушган — Боғкўчанинг шумтакаларию ёш-яланги келин хонадонига қийқириб, мўр-малаҳдек ёпирилиб кириб боришга ўч, шундан... тор кўчани қарийб энлаган юк мошин тезликни пасайтирмай карнай-сурнай нағмаси устига телба йиртқичдек елиб бораверди. Фозилбек жон аччиғида мошина тумшугига «ўлиги»ни ташлаб унинг йўлини тўсди, мошина қулоқни қоматга келтириб қаттиқ... кишнади...

Узун тун ўтди, кун ўтди, шом қоронғуси тушди, Фозилбек тушининг таъбирини топмади. Топмаганда-чи?.. Ҳар кўрган алмои-алжойи тушининг таъбирини топавериши шартми, одам?! Туш — уйқунинг чиқитику... Илло, бу ёруғ оламда ҳе-еч нимарса бежиз-беҳосият эмас. Парвардигор неки сир-синоат бўлса бандасига ҳар йўсида аён қилади, ҳар касу нокас учун умрида фақат бир марта аён бўладиган ҳикматлар бор, баъзан устма-уст аён қилаверади, хом сут эмган ғофил банда эса бунинг фаҳмига етавермайди. Мечкайни таом
7 ўлдиради, беҳаловотлик фаҳм кўзини тўсади, ҳаётнинг

туз-намагини мириқиб тотиб яшаш учун эса ҳар-р лаҳзанинг мағзини чақишга тўғри келади. «Умрнинг ўтиб бораётган ҳар лаҳзасига хаёлдан кечаётган ҳисобсиз катта-кичик ўй-фикрларингизни кўшиб, идрок эта оласизми?.. Ён-атрофингизда яшаб юрган ҳар бир одамнинг хаёлида озмунча фикр туғилияптими? Уша фикрлар қаёққа қойиб бўляпти? Қанчадан-қанчаси ёруғ дунё юзини кўрмай жон бермаяптими?.. Уларни денгиз остидан минг машаққат-ла топилган инжу янглиғ йиғиш, кўз қорачиғидек асраш-авайлаш керак эмасми!.. Шу бозорда ҳисобсиз одамлар қўлида айланаётган ҳисобсиз пуллардан-да қимматроқ, ноёброқ ақл-идрок мевалари — фикрлар бир меҳрибонини топмай увол кетмаяптими?..»

Шу ўй-шу хаёлдан ўзга каттароқ мақсад-маслаги бўлмаган — дунёга келиб шу жунунга йўлиққан Фозилбек ўзи кўрган тушнинг таъбирига бефарқ қолиши зинҳор-базинҳор мумкин эмас. Одам тўла юк мошин Боғкўчада нима қилиб юрибди?.. Таклифнома ёғини, ноғора-сурнай ноласи нималарни аён қилмоқда, унга?.. Тағин ким билади дейсиз: шу саволлар «пинжи»га яширинган жавобни топса Фозилбек шояд бозор жунуни касаллигидан қутилиб, отасининг, кичик онасининг, ака-опаларию янғасининг раъйига юриб... уйланиш ҳаракатига тушса?!

Фозилбек носфурушлар қаторидан ўтаётганида томчилай бошлаган ёмғир оҳакчилар қаторига етар-етмас чунонам шаррос қўйдик, азбаройи ўзини оҳак дўконига урди. Оҳак бўлаклари уюми ёнида турганича, катта йўлнинг ўртасидан елдек «югуриб» кетаётган тошқин сувга термилиб қолди. Шу пайт унинг қулоғига кимдир шивирлади, ҳатто қўлини олиб, омонлашди ҳам. Фозилбек беихтиёр салом берди, лекин шивирловчи қишининг кимлигини таниб-нетиб улгурмади, қўлидаги таклифномага қаради. «Кейин ўқийман» деган хаёлда кафтида нижимлаганича кўчага чиқди, гўё бошини елкалари орасига тортиб юрса ёмғирга тутилмайдигандек, йўл чеккасидан илдам қадамлар ташлаб илгарилайверди. Чап юзидаги бир ғужум узумча келадиган норини селкилатиб юрадиган Камол карвон дағдаға қилганнамо оҳангда тўнғилаб унга рўпара келди.

— Ёз чилласида тўйни ўтказиб оламан, дегандим. Бу, қизиталоқ, кўз очирмай қўйди-я, вей!..

У шундай деб Фозилбекнинг қўлига шалалоқдек қоғоз тутқазди.

— Ивиб кетибдию, — деди Фозилбек таклифномани олиб.

— Худо берган етти ўғил-қизни тўйини тўртала фаслга мўлжаллаб ўтказдим, илло, бирортасидаям ёмғирдан қочиб қутилолмадим, ҳаммасининг тўйида жала қуйган-е! Мана, валлоҳи аълам, саратон, одам ёнаман, дейдию, ёмғири тинмайди!..

Фозилбек ҳайрат аралаш қулди.

— Майли, ўлим бўлмасин, — деди карвоннинг кўнгли учун. — Ёмғир — барака белгиси, ака.

У бир неча қадам нари кетган жойида Камол карвон уни тўхтатди.

— Ўлим бўлмай иложи йўқ, ука, — деди у устбошига қуяётган ёмғирни писанга қилмай. — Илло, душманингни ҳам Найнов закунчидақа ўлишдан асра син.

Фозилбек бош ирраб бу гапни астойдил тасдиқлади, йўлида давом этар экан, Найнов закўнчининг суратини кўз олдига келтирди. Унга ачинди. Закўнчи аслида ёмон одам эмасди, кўпчилик ёқтирмаслигининг сабаби эса битта — закўнчи дунёни фақат қонун кўзи билан кўрар эди, холос. Унга иши тушмаган одам йўқ, эшигига бош уриб бормаган одам йўқ, лекин иши битмаганлар-ку, ўз йўлига, ҳатто мушқули осон бўлганлар ҳам «Жа, хит қилиб юборди-е, Найнов!» деб сўкиниб кетар эди. «Закўнни яхши биладиган одамнинг дўсти — қонун, — деган эди отаси бир куни, қулиб. — Бу Найнов қонун олдида отасиниям, хотининиям аямайди».

Сўкадимми-алқайдими, ишқилиб, кўпчиликнинг корига яраб юрган шундай одам тўсатдан қайтиш қилди. Кеча асрга чиқаришади, деган хабарни эшитган эди, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган ҳодиса юз берибди — тобут ердан узилганда миршабхона йигитлари келиб, ўлим сабабини аниқламай туриб, дафнга руҳсат беришмабди, «Текширувга берамиз!» дея майитни олиб кетишибди. Акасининг айтишича, Закўннинг жанозаси бугун бомдода кўчирилган эди, йўқ, саҳарга йиғилган яқин-йиреқлар «Текширув тугамабди» деган гапни эшитиб, елка қисиб, бир-бир тарқалишибди.

Фозилбек носфурушлар, оҳакчилар қаторидан ўтганида қўлида яна иккита таклифнома пайдо бўлди — уларни кимлар тутқазди, тўйга таклиф этувчилар би-

лан қай тариха савол-жавоб қилди — эслолмади. Май-из, туршак, ёнғоқ ва ҳоказо қуруқ мева-чева расталари жойлашган баланд тим ичидан эшитилаётган галати шовқин-суронга бир зум қулоқ тутди, ажабланиб бош чайқади, сўнг йўлида давом этди. У гилам бозорини, ширинпазликни, ёймачилар растасини кесиб чиқиб, катта йўл ёқасига етганида сабзавот расталари томонда қий-чув кўтарилди. Фозилбекнинг ёнидан ўтаётган қўла-га, «Чуқурга от-арава ағанади!» деди, бамайлихотир.

— Сабзини тозза уйган экан-е, қизиталоқ! — қўшилди бошқа йўловчи.

— Сабзи эмас, қанд лавлаги экан...

— «Бозорбоши тимга келади!» деган васвасада сабзавот қаторига борадиган катта йўл тўсилган.

— Бозорбоши бозорга чиқмай қўйганига бир ҳафтадан ошди-ку!..

— От жонивор тўртала оёғи осмондан келиб, типирчилаб ётганмиш!..

— Шўрлик камбағалнинг араваси экан...

— Жониворнинг бели синибди...

— Ямоқчилар бутлаб кетар...

— Инсофийлар ташлаб қўймас?..

— Шу қоронғида инсофийларга зарил кегани йўқ...

Фозилбек луқмабозлик қилаётганларни дурустроқ кўриш ниятида аланглади, бироқ гавжум одамлар орасида овоз эгаларини топмади. У то уйига етиб дарвозадан, сўнг йўлакдан ҳовлига ўтқунига қадар хаёли инсофийларга кетди, кун сайин баланд-паст бўлиб болалаётган миш-мишларни эслади, шу аснода сахар кўрган тушининг таъбирини излашни ҳам, баланд тимдаги шовқин-сурону, сабзавот растаси томон келаётган от-араванинг чуқурга аванганини ҳам унутди.

2

— Сан тенги йигитлар неварали бўвоттику, уялмайсанми, сўппайиб юришга?!

Фозилбек барвақт туриб ювингач, йўл-йўлакай артина-суртина ошхонага тақаб солинган олди ойнаванд емакхонага яқинлашганида ичкарида онаси, янгаси ва Ҳабиба опаси гаплашиб ўтиришганини кўрдию, опаси кунни кеча келиб кетганини, қайсар укани ҳоли-жонига қўймай тергаганини, «тергов»нинг «одил» ҳукми шу таъна-дашном билан якун топганини эслади.

— Уяламан, — деди Фозилбек ўша кунни опасининг

таънасига жавобан. Ҳабиба «гашим кор қилди» деган ўйда чимирилиб укасининг оғзига мўлгайди. Кичик онаси ҳам Фозилбекка умидвор кўз ташлади. Фозилбек икки аёлни ўзига қаратиб олганига ишонч ҳосил қилгач, атайин пича сукут сақлаб турди-да, кулиб юбор-масликка тиришиб, сир бой бермай деди:

— Танимаган-нетмаганимни, синамаган-билмаганимни танлашдан уяламан.

Ҳабиба укасининг бемаврид ҳазилидан баттар хуноби ортди.

— Таниш-нетиш учун, нима, бировви қизини ичига кириб чиқишинг керакми?! Оввол нари-веридан кўргин, юзлаштирайлик... ҳусни, бўй-баста маъқул келса, бўлди-де!..

Фозилбек ўша куни бу гапга мириқиб кулган эди, бу сафар ҳам ўша ҳолат-кайфиятга қайтдию, кулгисини ичига ютди. Не-не ишлар шу сўз билан барҳам топади: қора қозонинг қайнаб, тирикчилигинг ўтяптими — бўлди-де, бозорда олди-сотди авжидами — бўлди-де, уйланиб олдингми — бўлди-де!.. Бу гапнинг замирида «бўганича бўлди» деган маъно ётгани билан ҳеч каснинг иши йўқ, иши бўлган тақдирда ҳам ўзини сезмаганликка олади... дунёдан бўлганича бўлиб яшаб ўтаётганидан изтироб чекмайди.

Фозилбек шундай дея олмаяпти, холос, аслида «Бўлса бўлди-де!» деб юборса олам гулистон, бир неча кундан буён асабий сокинлик эзиб турган хонадон гиж-бадабанг тўйхонага айланади-қўяди!..

У ўзининг устидан кулаётгандек ичида, «Бўлди-де! Бўлди-де!» деганча очиқ чехра билан емакхонага кирди. Салом берди, кўнглидан, «Азонлаб уйқуда босай деб кебдилар-да!» деган гапни кечира туриб, опаси билан илиқ омонлашди.

Умри она ҳурмати учун ҳамиша уни ўрнидан туриб қарши олади, кеннойиси арзаңда қайнисини ўтқазгани жой тополмайди, Фозилбек кўчадан келди дегунча иззатли меҳмонни кутгандек айланиб-ўргилади, икки йилдан ошди — дам кичик онаси, дам кеннойиси, дам опалари бири олиб-бири қўйиб уни уйлантириш ҳаракатига тушган, қаерлардандир муносиб қиз топишади, бирров бориб кўриб келса ва «маъқул» деса олам гулистонлигини айтиб ҳоли-жонига қўйишмайди, «куёв» бўлмиш эса нуқул ҳазил-мутойиба билан сувдан қуруқ чиқади: «Нимаси менга муносиб экан?» дейди, Умри она ё кеннойиси оғзидан бол томиб, қизнинг ҳуснда

беқиёслигидан тортиб, зулукдай қора сочи тақимиға етишигача, таг-тахтли оила фарзанди эканигача, рўзгор юмушларида қўлли-оёқли эканигача — барини тўкиб солишади, аммо-лекин Фозилбек ўзи сўраганига қармай аёлларнинг таърифу тавсифига ортиқча рўйхуш бермайди, балки ҳар сафар «муносиб» деган сўз унинг миясига зулукдай ёпишиб... қитиғи келган одамдай ўзича ҳиринглайди.

Кейинги кунларда бу машашага отаси қўшилди. Қисувга олиш зўрайгандан-зўрайди, Фозилбекни кўз очирмай қўйишди, афтидан отаси аёллар икки йилдан буён эшлолмаётган савдони бир ҳамлада пишитишга астойдил киришганга ўхшади, Диёрбек акасига, «Бевош уқангни кўндир, янаги ҳафта ичи тўйини ўтказиб кутиламан-қўяман!» деганини ўз қулоғи билан эшитди, Фозилбек. Ҳабиба опаси кундузи учратолмагач, сахарлаб етиб келганининг боиси ҳам шунда эди.

Фозилбек теша тегмаганроқ «ҳимоя» усулини ўйлаб топиш учун шиша банкадаги яхна чойни «қулт-қулт» хўплай туриб аёлларга ўғринча кўз югуртирди, шунда онаси билан опаси маъноли кўз уриштириб, гапни ким бошлашини келишиб олишганини пайқайди. Кеннойиси эса унга пешвоз турганича қайтиб ўтирмади.

— Фозилжон, тунда келиб овқатланмадийз ҳам, суюқош қилгандим, ҳозир қайноққина опкеламан, — деди-да, ошхонага чиқди.

Аёлларнинг муғамбирлиги қурмасин, ҳатто жўнгина мақсадга эришиш кўйида ҳам бир қувлик ўйлаб топадилар. Ҳозир ҳам «пухта» ўйланган режа бўйича иш кўрилкоқда — уч аёл тил бириктириб устомонлик билан Фозилбекнинг розилигини оладилар, отасининг дағдағасидан, устига-устак, хонанишин бўлиб олганидан хавотирда дамларини ичларига ютиб, келаси ҳафта ичи тўйни ўтказишади ҳам — уларнинг шундан бўлак муддаоси йўқ — тўй ўтса, Фозилбекни уйлантириб зиммадаги вазифами, бурчми — адо этсалар, бас, борингки, овозаси етти иқлимга еттулик тўй бўлишини Фозилбек билади, хўп, тўйнинг асаса-дабдабаси нари борса уч кунда босилади, сўнг хонадон сув қуйгандек тинчийди, қарабсизки, Фозилбек жаноблари охори тўкилмаган либосларга ўраниб-чирмалиб Муносибхон келинчак билан бир-бирларига сирли-иболи табассумлар инъом этиб, тиллашиб ўтиришибди денг! Уйга кирса ҳам, ҳовлига чиқса ҳам, кўчага, бозорга бош олиб кетиб, дайдиб-улоқиб юрса ҳам кўз ўнгида, хаёлида,

тилида — Муносиб? Муносибхон!.. Жоним, ёлғизим, қувончим Муносибхон!.. «Қаерларда қолиб кетдингиз, Фозилбек ака, кўчага тикилавериб кўзим тўрт бўлдику!» дейди ўпкаланиб, келинчак. Қаллиғининг ўпкаланиши даставвал Фозилбекка бирам ёқади, ўпкаланиш сузилиш, маънос тортиш бурилиб кетиш, димоғу фироққа айлангани сайин эса унинг ҳайронлиги ортади, «Мен сизни ота-онам, ака-опаларим қистови билан танлаганман», дея олмайди, бир нималарни тўқиб-бичиб ёки данғалига келинчакка тушунтиришга уринади, келинчак ўламан саттор тушунмайди, шунда Фозилбек: «Одатим шу, жоним, бир бозорга шўнғисам, ҳафталаб, ойлаб кезаман, бозордан бўлак дунёни унутамаман», деб уқдириш йўлини излайди. «Вой-и» — деб оҳ уради келинчак ўзининг Фозилбекка муносиблигини (кичик онаси, опалари, кеннойиси унга фақат муносиб қизларни излашмоқда, демак, бирорта Муносибхонни топишади-да, ахир! Келинчак унга чиндан ҳам муносибми-йўқми, эҳ-ҳе-е, буни ўйлайдиган, бу ҳақда бош қотирадиган азамат қайда!..) унутиб, «Ота-онамининг қулоғига етса ким деган одам бўламан. Бозорбоши отангизми-сизми?» — деб оғиз очирмайди. Ўпкаланиб-эркаланишлар, чимирилиб боқишлар ўрнини дийдиёлар эгаллайди. «Бозорда ишламайсиз-ку, нима қиласиз у ерда?» — деб жони хит бўлади Муносибхоннинг. «Нега ишламас эканман, бозор-да, менинг иш жойим» деб уқдиради Фозилбек. «Қаерда ишлайсиз, ўзи?» — деб қўймайди Муносибхон. Фозилбек тушунтиради: «Шуур» ширкати, «Шуур» ширкатида ишлайман» деб жавоб беради. «Ким бўлиб?» деб қизиқади келинпошша. «Жонкуяр бўлиб, — дейди куётвўра. — «Шуур» ширкатининг жонкуяриман». «Ҳа-а-а...» дейди Муносибхон, бўшашганидан чўзилиб, лекин у ҳеч вақони тушунмаганини Фозилбек сезади ва, «Мен бозорда яшайман, тушуняпсанми, одамларнинг ичини кўриб, томоша қилиб юриш борасида бозордан кулайроқ жой йўқ, дунёда», деб илова қилади. Келиннинг меровланиб анграяётганини кўриб, «Бозор — дунё» деб пичирлайди ўзича, жуфти ҳалоллига мақсад-маслагини тушунтира олмаётганидан баттар боши қотади, дарҳақиқат, отаси, акаси, опалари, кичик онасию, янгаси, дуч келган жойда «Тўй қачон?» деб таранг қилаётган таниш-билишлари тугул, ҳали ўзи тўла англаб етмаган ўзидаги ғалати, тушуниксиз, далил-демона майлини қандоқ қилиб тўрт кунлик келинчакка тушунтиради?!. Уни сира тушуна

олмаётган бегона сулувга. — тушуна олмаслик бегоналик-да! — қандоқ қилиб кўнги қўяди?.. Боринги, «фаҳми етиб қолар» деган умидда ўзини нотинч қиладиган ўйларини тўкиб солди ҳам дейлик!.. «Муносибхон, жоним, мен сенга жўнгина айтсам... инсон зоти борки, бозорга боради, ҳеч кимсанинг куни бозорсиз ўтмайди, тўғрими?..» Келинчак тасдиқ маъносида бош ирғайди, Фозилбек фалсафасини сўқишда давом этади: «Бозорга қадам босган банд борки, бирор нарса олиш, ундириш ишқиди изғийди. Неча хил-неча турфа одамга рўпара келади, неча хил вазиятга тушади, зеро олиш, ундириш асносида одам деганларнинг астар-авраси — асл қиёфаси ағдар-тўнтар бўлиб кўзга ташланади. Алдайди, ўзини овсарликка солади, кимлару-нималарни ўртага солади. Нега?

Беш танга қимматроқ сотишга!

Беш танга арзонроқ олишга!

Беш танга кўйида минг бир қиёфада товланади, минг бир марта одамгарчилик тўнини ечиб-қияди.

Фозилбек шу ерга етганда хотинчасининг кўзида довдираш аломати зўрайганини кўради. Довдираш аломати остида, «Бу гапларнинг сиз билан бизга нима дахли бор?» деган савол назарини уқади. Ҳафсаласи пир бўлади. Фозилбек: «Шу ақл-фаросатинг билан қандай қилиб менга хотин бўласан?!» — деб дағдаға қилишдан тилини тияди, Муносибхонга эшиттирмайгина: «Ўша беш танга илинжида одамгарчилик қиёфасидан чиқиб... ўзларининг асл афт-ангорини кўз-кўз қиладилар», дейди, «Бозор — одамларнинг асл башарасини кундай равшан кўриш мумкин булган энг қулай жой» дейди ва яна бозорга, етти пушти бозорчилик билан ўтган отасига, отасининг аждодларига хаёли қочади. Отаси бозорбошилиқ қилаётганига қирқ йилдан ошиб кетди. Валийбек бобосининг умри тўнфурушлиқ, мўйнафурушлиқ билан ўтган, ундан катта бобоси Қадимбекнинг асрни қаритган умри савдо карвонида кечди.

Фозилбек боболарининг инсоф-диёнатли инсонлар бўлганига шубҳа-гумонларга боришдан қўрқади, аммо лекин очикроқ тан олиш лозим бўлса, узоқ умр кечирган ва кўпни кўрган банд гуноҳсиз ва фаришга мисол яшаб ўтишига ақли бовар қилмайди, демак, ҳар қалай... отаси ҳам эртаю кеч фикр-хаёли бозорни изга солиш билан банд, инчунин, нима бўлган тақдирда ҳам Фозилбекнинг томирларида шу инсонларнинг қони оқаяпти, яъни, у ҳам бозор одами, у ҳам ол-га-ни сайин

Кўнгли равшан тортади, шу боис бозордан нари кетмайди, бозор жунунидек раста ораларини тўлдирган издиҳом оқимиға бир томчи сув янглиғ кўшилиб, тентирашдан толмайди ва ўзига ҳам пинҳон бўлмиш қаттол қайсарлик билан гоҳо бозордан... чунонам нафратланадики!..

Буларни нима деб тушунтиради келинга? Янгилити даёқ уни тушунишга, кўнглига қулоқ солишга қийналаётган келинчак билан қандайига умрбод муросаи-мадора қилади, тил топишади, тинч-тотув яшайди?..

Раҳматли Қадимбек бобо эсини танибдики, мағрибу-машриқни кезди, юзни қоралаганида бир умрлик «қадрдони» бўлмиш садоқатли куч-қуввати унга «хиёнат» қилди: уйда ўтириб қолди. «Шунда ҳам бобомнинг фикри тиниқ эди», дейди Қосимбек чол. Демак, жисман қувватдан кетган, лекин фикри тиниқ мўйсафид ҳаёт шомида нималарнинг сарҳисобини қилиб ўтирмаган дейсиз?! Аср билан бас боғлаган ҳаётидан, кечган умридан ризо бўлганмикан? Ахир савдогарчилик номини беармон еди, дунё таниди, ҳад-ҳисобсиз дўст (табий, душман) орттирди ва бу ёруғ чаманда олди-сотдидан муҳимроқ ва муқаддасроқ ҳою-ҳаваслар ҳам бисёрлигини мулоҳаза...

Адоқсиз ва тизгинсиз ўй-хаёли шу жойга етганда Фозилбекнинг кўзи чарақлаб кетди, кўзида чарақлаган шуъла шуурини, юраккинасининг зим-зиё қоронғи хоналарини ёритиб ўтгандек шошиб қолди. Ахир, савдосотиққа тўла бозор ҳаёти фақат олишдан иборат эмасда, тўғри, бойлик орттириш илинжи бор, бироқ, бозор одами бошқаларнинг ич-этини кўриб-таниб-билиб яшайди... ҳар банданинг феълидаги зўравонлик, соддалигу муғамбирлик, лақмалигу устомонлик — ҳаммаси бозорда ё пинҳона, ё ошкора кўзга ташланади. Шу боис умри бозорда ўтган одам бир қур нигоҳ ташлаганида таниш тугул, етти ёт бегонани «ўқиб» улгуради, лекин у бозордан йироқлашгани сайин сурат орқали сийратни илғаши қийинлашади, чунки беш танга савдоси... ғалваси... машмашаси... устида бўлгани каби бошқа ҳеч бир жойда одамнинг асл башараси тўла-тўқисроқ намоён бўлмайди...

Одамларни бозордагина кўриб-билиб-таниб-ажратишга одатланган бозор кишиси растадан икки қадам нари жилса бир нарчасини йўқотиб қўйгандек бўлаверади, ҳатто юрагига ғулғула тушади, назарида бир нар-

садан қуруқ қолаётгандек жониқади. Бу хавотирида жон йўқ эмасдир, эҳтимол, бироқ, у бозордан ташқарида одамларни «ўқий» олмаганидан, бинобарин, одамлар унга гоҳ зерикарли, гоҳ хатарли туюлаётганини ўзи ҳам тўла англаб етмайди. Бозорга қайтганида эса сувга тушган балиқдек жони ором олади...

Юз ёшли бобой тўсатдан «Мени карвонга қўш» дея хархаша кўтарганининг бир чеккаси шундандир эҳтимол.

Хуллас, Валийбек бой қиблагоҳининг ихтиёрини эшитиб ҳанг-манг бўлди, отасини номақбул ниятдан қайтаришга ҳарчанд уринди. «Қариб қолдийз ота, ҳеч кимса бу ёшда карвонга эргашмайди», деди ётиғи билан. Қадимбек бобо алами ичида тилини тишлаган ва... тонг қоронғусида олис сафарга чиққан карвонда йўлга чиққан савдогарлар алақанча манзилга етганда ораларига Қадимбек бобо қўшилиб олганини кўришган...

Валийбек бобонинг ўзи-чи? У киши ҳам умр бўйи тижорат денгизида жавлон урди. Замон ўзгариб, сармоядорларни қама-қама бошланган кунларнинг, тўғрироғи, бешам-бечироқ тунларнинг бирида тўнини кифтига ташлагану этак силтаб, отаси карвон тортган олис юртларни қора тортиб, бош олиб жўнаган-кетган... Унинг изига тушган ҳукумат одамлари ҳам, кучи орзига етмаган узоқ-яқинлар ҳам бир овоздан «Валийбек бой орттирганидан жудо бўлмаслик кўйида қочди», деб гап тарқатишди. Фозилбекнинг отаси айтишича эса... «отам қуруқ тўнни елгага ташлаганича дарвозадан чиққану, кетган».

Тўғри, эҳтимол Валийбек бобо укаси Воҳидбек давлатмандликда айбланиб, ўласи қилиб калтакланганидан сўнг хижрат хаёлини ихтиёр қилгандир, шундай бўлган тақдирда ҳам юз минг хил товланувчан одамлар ичра тижорат дунёсида суягию эти қотган одам замон сиёсатига бўйин эгиб уйида тухум босиб ўтиришни — бозордан айро яшашни ақлига сиғдирилмаган...

Фозилбек хаёлига оралаган фикрдан беозор жилмайди: мана, отаси — Қосимбек оқсоқол э-энди фароват ёшига етган бир пайтда Қадимбек бобоси, Валийбек бобоси сингари алақандай ажабтовур, ҳатто беўхшов қилиққа мубтало бўлиб ўтирибди. Фақат боболари бозордан айрилиққа дош беришмаган, отаси эса бозордан ёмон безди. Ярим кун бозордан нари жилса ичкиб қоладиган кимсан Қосимбек оқсоқол ҳе йўқ-бе йўқ уйга қамалиб оладиган, ҳеч кимса билан гаплашмай

гумо-гурс биқиниб ўтирадиган одат чиқарди. Хаста десанг — хастага, соғ десанг — соғга ўхшамайди. Бировга айтишга эса тил бормади...

— Тағин бозорга ғойиб бўларсан?..

Фозилбек опасининг қўққис шанғиллашидан чўчиб тушди, жаҳдини ичига ютиб, атайин саволга савол билан жавоб қилди:

— Отам тузукмилар?

Ҳабиба оила аъзоларининг ташвишига айланган саволдан ҳам укасини қисувга олиш эпини топди.

— Тузук бўлишлари санга қараб қолди, наҳотки, шуни тушунмаяпсан, ука?!

Шу топда Фозилбек: «Кечирасизлару, бир қиз билан учрашувга ахдлашгандик», деса борми, емакхонагина эмас, кенг ва файзли ҳовли нақ нурга тўлади-я!.. Кеннойиси, унга кўшилиб опаси суюнчи қистаб отасининг ҳузурига югуришади-я!..

Фозилбек айна пайтда муносибу муносибхонларни кўқларга кўтаргувчи ҳикоятлар эшитишга тоқати етмади. Кичик онаси мунғайиб, ердан кўз узмай ўтирганини кўриб, ачинди. «Бисоти»ни кавлаштириб яна бир сўз ўйинини амаллаб топди:

— Янаям муносиброғини топганга ўхшайсизлар?

У шундай деб опасига қув қараш қилди. Шунда кутилмаган ҳодиса юз берди: Ҳабибанинг ўпкаси тўлиб турган эканми, зумда кўзида филт-филт ёш айланди, энтикиб нафас ола бошлади. Умри онанинг боши баттар қуйи эгилди. Фозилбекнинг назарида кичик онаси, «ҳаммасига мен айбдорман» дегандек туюлди, шундан, бу оғир хижолатвозликдан халос этиш ниятида елкасидан кучиб уни юпатгиси, фарзандсиз ўтган аёлларга хос хушрўйлик ортига яширинган мунг тўла маъюслик туманини қувиб солмоқ мақсадида нимадир қилмоққа тутинди, беихтиёр, кафтини кичик онасининг елкасига қўйди... Ҳамма эмин-эркин, шоду-хуррам яшаётган каттакон оилада кексаю ёшга маълуму, бироқ бирон кимса оғиз очиб айтолмайдиган, айтмайдиган рост гап бамисоли ҳалқумдаги ҳазм бўлмаган лўқмадек оғир ботар экан... Беш-олти кун ё ой эмас, икки-уч йил ҳам эмас — умрбод шу зайлда сақланиб қоладиган бу жимлик ҳеч ким индамагани сайин тобора оғирлашаётганга, унинг оғирлиги оила аъзоларининг руҳини эзиб қўяётганга ўхшайди. Ҳатто Фозилбек ҳам сир бой бермайди. Опалари, акаси қатори кичик онасининг ҳурматини жойига қўяди, баъзан оддий-камсуқум оиладан

чиққан бу муштипар аёл қандай қилиб бозорбошининг оиласига она бўлиб қолганини ўйлаб кетади. «Бувимизнинг вафотидан кейин қариндошлар, буёқда опаларимиз қўйишмаган, отам шундан кейин уйланишга розилик берганлар» деган эди Диёрбек. Олти ёшигача бувисининг кўлида улғайган Фозилбек «янги» онага кўниколмай тоза инжиқлик қилган, катталар, «буви, дегин», «она, дегин» деб тоза «йўлга» солишган, бироқ у унисиниям, бунисиниям айтолмаган, айтолмагану... Умри она ака-опаларидан кўра уни кўпроқ ювиб-таради, меҳрибонлик қилиб бағридан қўймади, Фозилбек ҳам «фазандлик»ни бўйнига олди. «Фарзанд кўрмаган аёл экан» дейишганди, шу гапни эшитдию, Фотма холанинг чуқур ботган ва мунгли кўзлари, сарғимтир башараси ва симобдай оппоқ сочлари кўзига кўриниб кетди ва Фозилбек онасидан қолган жумбоқларга тўла ва англаб бўлмас соғинч туйғуси билан кичик онасига бўлган ачиниш ҳисси исканжасида улғайди... Умри она ҳам эри, ўтай ўғил-қизлари, қолаверса, яқин қариндош-уруғлар ўртасида қил кўприқдан оёқ учида одимлаб ўтаётган одамдек ўта эҳтиёткор яшади. Бирон марта ортиқча гап-сўз чиқмади, бировнинг кўзига тик боқмади. «Бардоши кўплигининг устига, камгаплиги туфайли оилага сингишиб кетди», деб алақачон ўзича хулоса чиқариб қўйган Фозилбек.

Мана, Умри онанинг оналиги Қосимбек чолни айла-ниб-ўргилиб парвариш қилишу, кенжатоғни эсон-омон уйлантириш билан синовдан ўтар пайти келди, бинобарин, у қандай бўлмасин, бошқаларни ортиқча безовта қилмай, Фозилбекнинг тақдирини тағи-тахтли оила қизларидан бирортасига боғлаши керак. У мушқуддан-мушкул шу вазифанинг уддасидан чиқса, уёғи неварачевара ўралашиб деганларидек...

Фозилбек шундай ўйларга толиб, баъзан бутун ҳаёти, қисмати ва бу ёруғ дунёдаги орзу-ҳавасларини унга боғлаган шу бечора аёл кўзидаги тубсиз мунг ва изтиробга тўла маҳзунлик йўқолар деган умидда рўпара қилишган қизга уйланаверишга розилик бериб юбориш ҳаёлига боради, борадию, янаям уқубатли ўйлар азобида аҳдидан қайтади...

Шу маҳал коса кўтарган кеннойиси емакхонада пайдо бўлдию, бир тахлам таклифномани хонтахта чеккасига қўйди.

— Тўйга хабарловчилар кўпайди-ей!.. Бири биридан ажойиб таклифномаларни қаттан топишаркин-а?!—

деди ҳаваси келиб. Аёлларнинг барча ҳийласи Фозилбекни гафлат уйқусида босиб, ундан уйланишга розилик ундиришга қаратилганлиги сезилиб қолди. Зеро, келин бўлмиш Ҳафизаойнинг шу тахлит кириб келиши ҳам пухта ўйланган «фитна» асосида, ҳатто махсус ёд олдирилган сўзлар эканлиги эшитган қулоққа равшан сезилар эди. Табиий, Ҳафизаой топшириқни охиригача ўринлатиш ниятида давом этди: — Майли, тўйдан айлансин, тўй устига тўй бўладию... — Келин сўзини йўқотиб қўйди. Фозилбек куни кеча кеннойиси билан тўй таклифномаларининг бир хиллиги, одамлар чучмал сўзларни такрор ёзавериб баттар сийқасини чиқариб юборишаётгани ҳақида гурунглашганини эслаб, мийиғида кулимсираганича «Хўш?» деган маънода янгасидан кўз узмади. Ҳафиза «йўқотган» сўзини топди: — Ошна-оғайнилариңгиз ҳаммалари уйланиб бўлишди шекилли, Фозилжон?

Фозилбек ҳар сафар «Кеннойи» деб мурожаат қилганида кўнглининг алақаерларида, «Келин ойи!.. Ойи!.. Она!..» деган сўзлар акс садо бергандек бўлар, бунга Ҳафизанинг самимий меҳрибончилиги қўшилиб, баъзан унга дилида пинҳон сирларини очишдан тортинмас, фақат аҳён-аҳёнда янгасининг ясама устомонлик қилиши гашини келтирар, «Кеннойи, шу одатизни ташланг», деб оғир ботмайдиган қилиб айтганди ҳам. Кеннойиси очикқина, бир қадар шаддоод, айниқса, биттаю битта қайин инисини жигаргўша укасидан ҳам яқинроқ кўрар, у билан ҳатто сирдош эди. Начора, шу бугун Ҳафизага обдон «ишлов» берилган кўринади, шўрлик зиммасига юкланган вазифани адо этишдан ўзга чора тополмаган.

Фозилбек шу мулоҳазалар таъсирида кеннойисининг аҳволини тушунди, хонтахта чеккасига қўйилган таклифномаларга бир-бир назар ташлади, ён чўнтагидагиларини олиб уларга қўшди.

— Одамларга тўй жинниси текканми, нима бало! Эрта-индин қиёмат қўпадигандек ҳамма тўй қилиш пайига тушган-а!..

Фозилбек шундай дедию, ичида пусиб ётган зардасини яширолмаганини сизди. Ҳар сафар ҳазил-мутоийба билан, табассуму индамаслик билан қутилиб кетадиган укасининг бундай «очилиши» Ҳабибага қўл келди.

— Нима деганинг бу, Фозил?! Ўйлаб гапиряпсанми?! Нима, қиёмат қўпмаса тўй қимайдими?! Уйланмай, оила қурмай ўтадим, одам, дунёдан?!

— Жумлаи мўминни тўйга етказсин, болам...

Опасининг жонга игна сўққудек жириллаши олдида кичик онасининг журъатсиз, мулойим гапириши кулоққа аранг чалиндию, Фозилбекни хаёл олиб қочди: «Тўйига етган жумлаи мўминнинг бари бир-бирига муносибми?.. Барча эр-хотинлар ҳаётни бир-бирларисиз тасаввур қила олмайдиларми?..» Ота-она борки, ўғил-қизини уйлаш деган жойда жони-жаҳонини бахшида этади. Оталик, оналик бурчидаги бу қадар муштипарлик одамзод қонига қандайин сеҳру жозоба билан сингдирилганини ўйлаб адоғига етиб бўлмайди. Фозилбек шу ўй-шу кайфиятда кеча оқшом уйга қайтатуриб, кўчада учратган эр-хотинни эслади.

— Ризқивой муаллим ўғлини уйлантираётган эканми? — дея савол қотди у, кутилмаганда.

Учала аёл унга савол назари билан қаради.

— Қайси Ризқивой муаллим? — биринчи бўлиб сўради Ҳабиба.

— «Қатикчи денг, — гапга қўшилди Ҳафиза, — бақатеракнинг тагидаги дарвоза-чи. Қачондан бери қиз қидириб юришганди. «Поппчиникидан кевомман» деб сўрашди-ку, туновинда, ойижон. Ризқивой қатикчининг хотини-да, ўша!..

— Вой, ўшаларни уйлантирадиган ўғли борми? — хайрон бўлиб сўради Умри она.

Ҳабибага гап топилди.

— Ўша зумраша сендан беш-олти ёш кичик. Шуларни орасида сўққабош юришга уялмайсанми?!

Фозилбек зўрма-зўраки кулди.

— Сўққабош юравераман, дедимми, опа?.. Кўрайлик, топайлик, маъқули учрасин.

— Қанақаси маъқул бўлади, сенга, ука? Айт. Биз топаётганларимиз ёқмаса, ўзинг танла. Топ, биз борайлик.

— Топилган заҳоти айтаман, опа, — боягидан анча юмшаб деди Фозилбек. — Ана, Фаёз, мендан катта, кеча уйланди.

— Қайси Фаёз?

— Ёнимиздаги-чи, бултур баҳорда кўчиб келган кўшни, — деб изоҳ берди Ҳафиза.

Ҳабиба баттар тутақди.

— Сан ўзингни ёймачини ўғли билан тенглаштиряпсанми?! Паёз қайдаю, сан — қайда! Шу-унча ақлинг билан топган гапингни қара!..

— Бирров чиқиб келдик... бир ҳасратда ўтибди, тўйи...

Ҳабиба «Ана, эшит!» деган маънода укасига имо қилди, Ҳафиза қайнонасининг ахборотини давом эттирди:

— Ёймачи амакини саккизта чурвақаси боракан. Кўчиб келишганидан бери кампири кўрпа-тўшак қип ётибди... Кеча сиззи икки-уч сўраб чиқишди, Фозилжон.

Фозилбек Фаёзнинг тўйига чиқмади.

Ўн кунча бурун Фаёзни кўчада учратди, саломлашди. Фаёз уйланаётганини айтди, сўнг юз истиҳолада унга ёрилди: «Ёрдам керак бўлиб қолди», деди маъюс тортиб. Фозилбек, айтаверинг, деди. Фаёз елкасига бир арава юк ортилган одамдек қадди букилиб-бўйни қисилиб тилга кирди: «К-келинникига жўнатишга мўлжаллаб икки қоп г...урунч опқўйгандик. Қарасак, мита босиб, сичқон бола очиб ташлапти... Бозорда ф-фалон пул...»

Мана, кичик онаси тўй қай ҳасратда ўтганини айтди. Қуда томон жўнатиладиган гуручни сичқонга булғатиб, бошини чангаллаб қолган одамнинг тўйи тағин қандай ўтиши мумкин?..

— Бир ҳасратда ўтадимми, ўн ҳасратда ўтадимми — уйланвобдию, илоё кўша қарисин, ўшаям!..

«О-оҳ, нақадар эзгу ният! — деб юборди Фозилбек ичида. — Қай ҳасратда ўтса-ўтсинки, уйланволсин, вассалом!..»

Фозилбек уялмай Фаёзни саволга тутди: келин қаердан, отаси ким, ака-укаси борми, касб-кори нима?.. Фаёз гудранди, чала-ярим жавоб берди, Фозилбек индамай кўя қолди. Чунки... одамлар одатда қуда бўлмишнинг орқа-олдини сўраб-суриштиришдан кўра тўй оқшомини қандай ўтказиш юзасидан кўпроқ қайғурдилар. Йигит кимга уйланди, у қиз ким, Фаёз билан келинчакнинг дарди-дунёси бирми, яқинми, эрта бир ёстикқа бош кўяди, фарзанд ҳам кўради, худо қанча умр берса яшайди, хўш, ҳою-ҳаваси кўнгил қурмагурга татимаса-чи?.. Унда нима қилади?! Бошини қаёққа уради?! Ёруғ дунёнинг жами севинчлари ҳемирига арзимамай қолса-чи?!.. Йўқ, уйланвобдию, бўлди, бу ёғига худо пошшо!..

Фозилбекнинг юраги сиқилиб кетди. Кеннойиси кичик онасига айтиб бераётгани кулоғига чалинган эди. Башоратми, Шарофатми деган жиянларидан бири гоятда доно ва маъсума қиз экан, бўйи етгач бувиси қизнинг розилигини сўрамай-нетмай кўшни кўчадан келган сов-

чиларга унабди-қўйибди. Қиз тушмагур дарди — ичи-да, чимилдиққа кирибди, тўй ўтибди, онаси билса, бо-ги Башоратми, Шарофатми ку-унда ошхонага биқиниб, юм-юм йиғлаб олар эмиш... Қайинсинглиси кўриб қолиб, сир очилибди...

Тўйни ўтказиб, ташвишдан «қутилиб» қўя қолиш-нинг оқибати мана шунақа бўлади!.. Гўё тўй ўтса бас, ҳамма иш биттандек, бири-бирига етти ёт бегона — икки шўрлик вужудни келин-куёв деб бир кўрпага буркаб қўйишади-да, «Қўша қарисин!» деб қутилиша-ди!.. Бордию, қўша қаримаса-чи?!!

Қўша қариш қаёқ-да, юз йил бирга яшаган тақдир-да ҳам келин-куёв бўлмишнинг бир-бирига кўнгли или-маса-чи? Чилла чиқмай бир-бирига бегона эканини кўнгли сезган икки ёш додини кимга айтади? Қай тил билан айтади?..

Фозилбек кеннойисининг жиянига ачинди, қаердан бўлса-да, уни топгиси, танишгиси, юзма-юз ўтириб кўнглига қўл солгиси, «Синглим, сингилжоним, энди қандоқ қиламиз? Дилингизни равшан қилиш учун мен ҳар нарсага тайёрман, айтинг, Башоратой?!» — дея унга ёлворгиси, ўзидан, ўзлигидан кечиб ўша нотаниш қизни... келинни... эҳтимол, жувонни бахтиёр қилишга борлигини бахшида этгиси келди...

«Ахир бундай эр-хотин неча йил бирга, ҳатто аҳил-тотув яшаган тақдирида ҳам бир-бирига бегона-да!.. Тасаввур қиялсанми, бир умрга бир ёстикқа бош қўйса-да, бири бирига не-не сурурли лаҳзаларни бахш этса-да, бола-чақа орттириб, орзу-ҳаваслар кўриб ёшини яшаса-да... кўнгил қурғур илимаса!.. Тан-бадан кўшилсаю, дил-бадил қовушмаса, бегона-да, ўлар! Етти ёт, етмиш ёт бегона-да! Шундайми, Башорат, синг-лим?!»

Фозилбек хаёлларини аранг йиғди, рўпарасида ўтир-ган яқинларига ачиниб термилди... «Шундайин хаёл-ларга боришармикан?.. Умуман, оила қуриб бахтиёр турмуш кечираётган одамларнинг қанчаси ўйлар экан, бундай савдоларни?..» Фозилбек яна хаёлга чалғиётган-нини сезиб, ўзини қўлга олди, опасининг ҳам меҳр, ҳам кибр аралаш дуосига бирон жавоб мўлжаллай туриб Фаёзнинг афтодаҳол авзоини кўз ўнгига келтирди, «Бахтли бўлсин» деб шивирлади.

— Раҳмат... — деди Умри она унинг шивирлаши даражасида овоз чиқармай дастурхоннинг шокиласини ўйнаб, лекин у нима сабабдан миннатдорчилик билди-

раётганини ҳеч ким, эҳтимол, ўзи ҳам тушунмади, фақат Фозилбек аёлларнинг хуфиёна режасидаги мўлжалга ҳали эришилмаганини сизди ва кичик онасининг гапига қулоқ тутди. — Отангиз, «Фозилбекни уйлантираман!» деб бизни жуда шошириб қўйдилар... Ҳеч нарсага қулоқ солмаяптилар. Гаплашмаяптилар ҳам...

— Ётибдиларми, ё?...

— Кўринишлари дуруст, — деди Умри она хотиржам товушда, — лекин «чурқ» этиб оғиз очгилари йўқ. Ҳовлига қадам босиб чиқмадилар...

— Бирор кунда ўтиб кетарди, шекил?... — сўради Ҳабиба. — Одатлари...

— Қайдам... — минғирлади Умри она. — Бу сафар бошқачароқми, билмадим... «Ичим бўм-бўш» дедилар, холос...

Умри она шундай деб пиқиллаб йиғлаб юборди, Ҳабиба, «Тавба-а», деб «уф» тортди. Фозилбек елкасини қисди, нимадир сўрашга оғиз жуфтлади, улгурмади — жияни Аёнбек емакхонага салом бериб кирди. Аёллар унга эътибор қиладиган аҳволда эмас эди, Фозилбек алик маъносида «ке» деди-қўйди.

— Додамни биров чақиряпти, — деди Аёнбек кўзини пирпиратиб. Ҳафиза ўтирган жойидан сапчиб турди.

— Кечаги одамми?! — дея сўради у ҳовлиқиб. — Азонлаб яна кебдими?!

Фозилбек янгасининг важоҳатида кўрқув ва таҳлика шарпасини илғаган бўлса-да, аёллардаги ваҳимани сусайтириш учун атайин босиқлик билан сўради:

— Акам уйдадилар?

У сўрашга сўрадио, саволига жавоб кутмай жойидан қўзғалди, эшиқдан чиқаётиб ортига ўтирилганича тўхтаб, кеннойисининг жавобига қулоқ тутди:

— Ҳў-ў, саҳарда уйғотиб, чақириб кетишди. Қамоқхонадан аристон қочибди...

3

Емакхонадан чиққан Фозилбек зумда изига қайтди.

— Ким? — деб хавотирланиб сўради Умри она.

— Ҳеч ким йўқ. — Фозилбек шундай деб жавоб бердию, ўзи кичик онасини саволга тутди: — Аристон қочганини отамга айтмадингизми?

Умри она сузилиб, бошини бурди.

— Эсимни еганим йўғ-а, болам, бунақа гап кўнгилга

сифадими, шу топда?! Ану, закунчи кишининг жанозасини ҳам айтмадим.

— Яхши қилибсиз...

Фозилбек ўй суриб туриб қолди.

— Уч ойга етмай учинчи такрорланиши-я?.. — Ўйлаётганлари оғзидан беихтиёр чиқиб, сўзга айланганди. Унинг нигоҳи жиддий ва хавотирли эди. Шундайга ҳам хавотирини ичига ютиб ўтирган Умри она хатардан бохабар одамга қарагандек кенжасига мўлтиради.

— Ғалати-да!.. Бирон жойлари оғримаса... «Қимир» этмай ётсалар... — деди Фозилбек остки лабини қимтиганича ўйга толиб.

— Бир нуқтага кўз тикканча... тилдан қолгандек...

— Ул-бул тотиндиларми?..

Фозилбек сўрашга сўрадио, саволининг жавобига унчалик қизиқмай емакхонадан чиқди. Умри бозорнинг ғала-говурига қоришиб ўтган одам тўппа-тўсатдан шу аҳволга тушиши кимнинг тушига кирибди дейсиз!.. Дардми, ўзи бу, ёхуд бошқа бир иллатми?.. Толиқишмикан, ё?..

Биринчи сафар кеч баҳор кезлари эди. Отаси нақ бир кеча-кундуз уйдан ташқарига чиқмади. Кўпчилик бу «янгилик»ка эътибор бериб улгурмади ҳам. Умри она, ҳатто Қосимбек оқсоқолнинг ўзи ҳам кейин буни толиққанликка йўйди. «Бозор ташвишларидан сира дам олганмисиз, ота?» деб сўради ўшанда Фозилбек. Қосимбек чол: «Бозор ташвишлари мен учун дам», деди. «Бир кеча-кундуз уйга қамалиб ётиб нимани ўйладингиз, унда?» — дея яна саволга тутди Фозилбек отасини. Отаси ўша заҳоти жавоб қайтарди: «Сени ўйладим, ўғлим!» — деди. Фозилбекнинг дами ичига тушди, гўё отасининг шу аҳволга тушишига ўзи сабабчидек, тили қисилди.

Бироқ, бу ҳодиса тезда унутилди, ҳар ким ўз ишиюмушига чалғиди. Фақат саратон кунларидан бирида нодир «ҳодиса» қайталадио, оила аъзоларини тамом эсанкиратиб қўйди.

...Тушдан сўнг бир чимдим мизғиб олиш ниятида уйига келган қайнотасини кўрган Ҳафиза дарҳол чой дамлади, Қосимбекнинг кўнгли чой тусамаса-да, келинининг юзидан ўтолмади, икки ютум чойни узоқ эрмак қилди, оғир ўй сурганидан рўпарасига келиб ўтирган Диёрбекни пайқамади ҳам. Пиравордида отаси уйга кириб кетаётгандагина Диёрбек ботиниб, сўради:

— Тинчликми, ота?

Отаси ғойибдан келган товушни иллаган одамдек ҳовлининг ўртасида серрайиб, диққатини жамлашга уриниб, туриб қолди. Бирон муддат ўтса-да, хаёлини йиғиштира олмади ва мажбул бир кайфиятда бозор томон ишора қилди, ғудранди:

— Жонга тегди, бари...

Қосимбек оқсоқол қирқ йил бозорбошилиқ қилиб «толиқдим» деган сўзни билмади, кунига юз бир хил ғалва йўлида саржиндек тахланиб турса-да, пешонаси тиришмади, ўзига ва бошқаларга доим «А-анча изга тушиб қолди» деган гап билан таскин-тасали бериб юрди ва, мана, пиравордида...

Фозилбек отасининг оғзига «боғланиб» қолган тасаллини ҳар сафар эшитганида ё ошкор, ё пинҳон кулимсирайди, ҳеч кимса бозорбошига тиккасига айтолмайдиган гап-сўзни фақат у ҳайиқмай айтади.

— Нимаси изга тушди, ота? — деб сўради у мавридини топиб.

Оқсоқол Фозилбекнинг тагдор саволидан гезарди, лекин у ота бўлиб кенжасига сира захрини ошкора сочган эмас, шундан бу сафар ҳам ўзини зўрлаб, гапнинг маромини бошқа ёққа бурди:

— Сен бозорни тушунмайсан...

«Тушунмайсан» деган сўз Фозилбекка оғир ботдию, шунга қарамай у отаси билан тортишмади. У отаси билан қизишмай-талашмай «орани очди» қилиш мавридини кутиб юрди, ўша саратон айни авжига минган кунлардаги «ҳодиса» Фозилбек кутган мавриди келганидан дарак эдию, фақат ҳеч ким, ҳатто Фозилбекнинг ўзи ҳам буни пайқамай, ғафлатда қолди.

Бу сафар Қосимбек оқсоқол уйга кириб кетганича икки кундан мўлроқ вақт ўтгач, шом маҳали ҳовлига чиқди. Ҳеч қандай ғайритабиий ҳодиса юз бермагандай емакхонага келиб оила даврасига кўшилди. Овқатлангач, қўл сочиқни узоқ вақтгача кафтининг қирраси билан «дазмоллаб» ўтирди-да, ич-ичидан келган асабий кулгини босолмади шекили, ўзига ярашмаган енгилтаклик билан елкаларини силкитиб, ҳиринглади.

— Нимадан куляпсиз, отаси? — зрини авайлабгина сўради Умри она. У чолининг феълидаги ғалати ўзгартишни сезиб ўтирган эди.

— Бозордан... бозорнинг устидан куляпман, — деди Қосимбек оқсоқол ўша заҳоти лаб-лунжини йиғишти-

риб. — Бозорни эпақага келтираман деб яшаган ўзимнинг устимдан куляпман...

Фозилбек «ялт» этиб акасига маъноли назар ташлади, Диёрбек ҳеч нарсага тушунмаганини яширмай кўзларини катта-катта очиб отасига бўзрайди. Умри она ака-уканинг маъноли қарашларига эътибор бермади, унинг хаёли хотинлик бурчини адо этишда эди.

— Қизиқсиз-а, — деди у чолини чалғитишга уришиб. — Одам ҳам ўзининг устидан куладими! Худога шукр, денг, ҳадемай Фозилжонни уйлантираман... Катталар орасига тушган ўнғайсиз жимликни бузиш «кафолати» фақат ўзида қолганини сезган Аёнбек ақлли ва жиддий нигоҳини бобосидан узмай турди-да, қиёфасидан заррача хасталик аломати сезилмаётган Қосимбек оқсоқолнинг биқинига келиб чўк тушди.

Отаси, «Жонга тегди бари!» деганини акаси кейин айтди. Бу гапни эшитган Фозилбек қаттиқ ўйга толди. «Жонга тегиш чорасизликдан эмасми?.. Нима, отам чорасизми?..» Фозилбекнинг назарида отасидан кудратлироқ, удабуронроқ одам йўқ, ҳар қандай чорасизликдан чора топадиган шундай одам «Жонга тегди» дея қўл силташи, қўл силтаганда ҳам бозорнинг, бозорга кўшиб ўзининг устидан куладиган даражада қўл силтаб, бунақанги узлатни ихтиёр этиши... у ҳолда?..

— Ҳа, ўйлаб қолдинг? — деб сўради акаси, гўё укаси отасига дахлдор нозикроқ сирдан воқиф одамдек.

— Ўйлайдиган жойи йўқ. Оқибати шундан бошқача бўлиши мумкин эмаслиги аён эди.

— Қайси оқибатини айтяпсан? — дея ичи қизиб, шошқалоқлашди Диёрбек.

Фозилбек «ичим аламаю, сиртим кулади» қабалида мийиғида кулимсиради, сўнг жавоб қайтарди:

— Отам кутган оқибатини-да!..

— Нима, отам кўзлаган ният амалга ошмадимми? Бозор ўзгармадимми?

Фозилбек энсаси қотганини акасига сездирмай, тилини тийди. Акаси билан пачакилашиб ўтиргиси келмади. Қўл силтади. Бунинг устига акаси ундан гап кутишга тоқати етмай саволи жавобсиз қолса-да, «улоқ»ни ўзи илиб кетди:

— Отам «Бозор айландингми?» деб сўрадилар.

— «Бозорбошилиқ қияпман, бозорнинг сиз изга соломмаган жойларини изга солиб юрибман» демадингизми?

Диёрбек укаси тўғри кўнгилда сўрадимиз ёхуд пичинг қиляптими, дабдурустдан тушунмади.

— Отамиз ётиб қолсалар, оғир кунларига биз ярамасак!..

Фозилбек «тасдиқ» маъносида бош ирғади. Иложи-ни топса, ичкарига кириб, отасининг суҳбатини олиш-ни мўлжаллади, бироқ у мўлжални олиб улгурмай эртаси оқшом отаси ҳеч қандай ғайритабиий ҳодиса юз бермагандай ҳовлига чиқди, кейинги кун эса саҳармардондан одатича бозорга йўл олди. Ваҳоланки, отаси билан акасининг ўртасида бош қотиришга арзийдиган яна бир гап бўлиб ўтган, уни ҳам Фозилбек кеч эшитди.

...Қосимбек чол истар-истамас суҳбатлашиб турганида Диёрбек кўққисидан инсофийлар ҳақида гап очди. Отаси «ялт» этиб у томон ўтирилди.

— Кимлар?! — деб сўради.

Қосимбек чолнинг шум одати бор эди: у аллақачон эшитиб-суриштириб-билиб улгурган янгиликни бировдан эшитса мутлақо беҳабар киши қиёфасида анқовсираб қулоқ солиб турар эди. «Бозорча хийла усули» деб кўяр эди Фозилбек. «Тарки одат амримаҳол» деганларидек, чол ҳатто ўз фарзандлари билан муомалада ҳам шу хийласини қўймас эди.

— Отамдек инсон бозорча хийла-найранг... — Фозилбек оғзидан отасига нисбатан қўпол сўз чиқиб кетганидан ўнғайсизланиб акасига зимдан разм солди, бироқ Диёрбек ғоятда ҳаракатчан, ишчан эканига қарамай зийраклик ва назокат бобида андек оқсар, аксари-ят айни шу думбуллиги унинг тадбиркорлик борасидаги эпчиллигию учарлигини чиппақка чиқарар эди. Отасининг ясама ҳайратини сезмагани учун ҳам кўзлари чарақлаб, унга уқдиришга киришди:

— Ия, эшитмадидейми?! — деди у отасини ҳангу-манг қилаётганидан ҳовлиқиб. — Ҳамманинг оғзида шу-ку!..

Шундай дедию, ҳамманинг оғзидаги гап аллақачон бозорбошининг қулоғига етмай қолмагандир, деган таҳмин фаросатига келмади.

— Хўш?.. — деди Қосимбек ўғлини тезлаб.

Диёрбек хаяжонини босолмади.

— Инсофийлар бозорни ўз изнига солармиш!..

— Ўзимизни қадимги инсофгами?..

Диёрбек отасининг дабдурустдан берган саволига жавоб тополмай дудуқланди, отаси норози оҳангда товушини пича кўтарди:

— Ё, осмондан янгича инсоф тушибдими?..

Диёрбек тили бесуяклик қилиб қўйганини шундагина фахлади. «Бозорда инсоф қолмади» деган идаа «Сизда инсоф қолмади» деган мулоҳазага тенглигини у ўйлаб кўрмаган эди. Отасининг кўзидан нигоҳини олиб қочолмай, гўлдиради:

— Ўзи... билмасам, миш-миш-да...

Қосимбек оқсоқол ўғлининг гудранишига қулоқ солмади, кун тандирдек қиздирган ҳовли ўртасига бориб тўхтади, бозор томондан кўз узмай узоқ тикилиб қолди. Бокўча хийла тепалиқда, расталар қатор-қатор саф тортган бозор майдони пастликда жойлашганидан ҳовлида туриб одамлар аридек гужлашган издиҳомни бемалол кузатиш мумкин эди. Диёрбек ҳамон ўзини қаёққа уришни билмай каловланиб турганида отаси унинг жонига оро кирди.

— Бозорни инсофга келтиришни эплайдиганлар чиққан бўлса, қанийди!..

«Қани, ўша инсофийлар? Қорасини кўрсатмаса... «Сиз инсофийларданмисиз?» деб бировдан сўролма-санг...»

Фозилбек саратон иссиғида устма-уст ёққан ёмғирдан зах тортган ҳовли саҳнига кўз югуртирганича ўзини қаёққа уришини билолмай турганида дарвоза томондан, «Хў-ў, ким бо-ор?» деган овоз эшитилди. Фозилбек қўни-қўшниларни тўй-ю маъракага хабарлаб юрадиган Зокир отанинг овозини таниди. Илдам юриб, кўчага чиқди.

— Жаноза эрта бомдодга қолдирилди, барвақтроқ чиқинглар-а, — деди Зокир ота ҳассасига беҳол суяниб.

— Ия, — деб юборди Фозилбек. — Пешинга чиқаришмадими?!

— Найнов бояқиш... — Зокир ота шундай деб қизариб турган кўзига ёш олди, яқин жигари ҳақида гапирётгандек ачиниб, деди: — Эрталаб, «Миясига қон қуйилиб ўлган» деб хат қилиб беришган экан, пешинда э-энди тобутга олай деб турсак, яна миршаблар тўполон қилиб кеп қолса, дегин... «Биз текширганда мияси тозайди» деб ўликни яна опкетишди... Бу бетайинликни билмасам, нима...

Ёш эканига қарамай унча-бунча нарсадан ҳаяжонланмасликка одатланган Фозилбек бу гапни эшитиб, ҳайрон қолди. Тушунолмай, елка қисди.

— Мен отамни кўриб чиқаман, — деди Ҳабиба ўтирган жойида ҳовлидан кўз узмай.

Умри она қизининг истагини дабдурустан рад этолмай, нажот кутиб, Фозилбекка қаради.

— Кириб нима қиласиз, опа, безовта...

— «Отам безовта бўлмасин» деб жонинг ачиса нега «хўп» демаяпсан?

Фозилбек тушунмади.

— Нимага «йўқ» депманки...

— Гапни қисқа қил, укам, қиз танлашга ақлинг етмаётган экан, буёғини бизга қўйиб бер. Мени айтди дерсизлар: уйга кириб, «Келин топилди, Фозил рози» десам, отам ҳозир оёққа туриб кетмасалар отимни бошқа қўяман!..

Фозилбек қайсарлар пирига сабоқ берадиган опасига бас келолмаслигини ўйлаб, бош чайқади, бир кўнгли отасининг феълда пайдо бўлган инжиқликка оила аъзолари ортиқча хавотирли тус беришаётгани ёқмади, бир кўнгли...

— Иккинчи сафаргисида уч кунга қолмай чиққандилар, зора бу сафар...

Ҳафизанинг иккиланиброқ, бунинг устига қайнисининг ёнини олиброқ оҳангда гап бошлагани Ҳабибага ёқмади.

— Неча кунга чўзилишини худо билади, бир кун уч кун деб фол очгандан кўра манавини кўндириш зарил, Ҳафизаой!.. Бу фақат ўзини ўйлайдиган бўлиб қолди, бошқаларга жони ачимайди, парвойи фалак!..

Фозилбек индамаса, опаси кичик онаси ва кенноийиси билан можаро чиқаришдан ҳам тоймайди, шу боис зарбани ўзига қаратди.

— Опажон, — деди у Ҳабибанинг елкасидан кучиб, — сизлар айтаётган муносибини топаману ўзингизга айтаман, суюнчини катта қилинг, яхшими?

— Қачон айтасан?

Опасининг саволига бўладиган жавоб Фозилбекининг ўзини ҳам қизиқтираётган, фақат бу, ўзига эмас, бошқа одамнинг ихтиёри-измида эди.

Тинимсиз қисди-басдига олишлар таъсирини ўтказдими ёхуд ўзининг телба фалсафасидан воз кечдими, ёхуд... Фозилбек кўчага чиқди, ундан бозор томон йўл олди, боши оққан томонга юрганча бир неча кун бу-

рун юз берган фавкулудда учрашувни нечанчи бор қайта бошдан кўз ўнгида гавдалантиришга тутинди.

...У ҳўл мевалар сотиладиган расталар оралаб бораётган эди. Хушрўйгина қиз эътиборини тортди. «Оппоққина экан-а!» деб юборди у беихтиёр овоз чиқариб, шундай дедию, чамаси нотаниш қизнинг чеҳрасидаги нурдек оқлик унинг кўнглига тўлалигича кўчдиқолди. Азбаройи энтикиб кетди. Ҳатто бегона қизга очиқ-ойдин бақрайишдан ўзини тия олмади. Бунинг устига қиз жуда-жуда таниш туюлди, қаердадир кўргандай, ҳатто узоқ-узоқ суҳбатлашгандай ундан заррача бегонасирамади. Шу топда қизга гапирмай ўтиши мумкин эмасдек, лоақал бир оғиз луқма ташлаши унинг тақдирига (эҳтимол, қизнинг ҳам тақдирига!) битилгандек, изоҳлаб бўлмас бир мажбурият билан қизга яқин борди.

— Узумнинг қанақаси яхши... — «Яхши кўрасиз» демоқчи эди, сўнгги лаҳзада саволини ўзгартирди: — ... бўлади?..

Фозилбек қиздан кўз узмади, саволининг беўхшов чиққанини ҳам ўйлаб кўрмади, қизнинг оппоқ манглайига, бўйнига ўфринча кўз қирини ташлади. Қиз бош кўтариб унга қарамади, лекин саволни жавобсиз ҳам қолдирмади:

— Хусайниси...

Сўнг... Фозилбек ортиқ сўз тополмади, оғиз жуфтладию, тили танглайига ёпишди-қолди. Ўйини ўйлагунича нотаниш қиз икки бош хусайнини қоғоз халтага солиб, растандан узоқлашди. Фозилбек серрайиб, унинг изидан кузатганича қолди.

— Китобхонада ишлайди...

Фозилбек қулоғига чалинган бу хушхабарни дуруст англамади, издиҳом орасида кўздан йироқлашиб бораётган қиз унинг юрагини юлиб олиб кетаётган эди. Мўйсафид узумфурушнинг кейинги сўзлари ҳаёли пароканда йигитнинг қулоғига элас-элас чалинди.

— Анавиндаги растабошининг қизи. Бояқиш, покиза жувон...

«Сутга чайилгандай!» деб юборди Фозилбек беихтиёр. Юраги безовта ура кетди. Кўксидаги безовта дукурни босолмай, қизнинг изидан югургиси келди. «Хусайниси...» деб ичида қиз айтган оҳангда такрорлашга уринди. Шу топда унга шу сўзнинг нотаниш қиз

талаффузидаги мўъжизакор оҳанги далда бериши мумкин эди, холос.

Ўша кун ва ўша тунни минг бир хаёлда ўтказди. Дам кулди, дам ўйга толди, фавқулодда «даф» солган эҳтирослар жунбишини идрок этолмай, «Наҳотки?!», деган саволдан нари ўтмади.

Тонгга қадар «Наҳотки?!», «Наҳотки?!»... бу сўз саволгина эмас, лаҳзалар, дақиқалар ва соатлар ўтгани сайин жавоб ва тасдиқ вазифасини ҳам ўтай бошлади... тақдир ҳалқалари Фозилбек йигитнинг сўққа бошини салла янглиғ ўраб-чирмади. У туни билан қироатхонага тиккасига кириб бориш, тортинмай-нетмай маъсума қизни чақириб беришларини сўраш режасини тузди. Назарида, қироатхона бозор сингари гавжум. жойдек, оломон орасидан бирортасини четга чорлаб сўраса, «ғиз» этиб унинг тинчини ўғирлаган қизни етаклаб чиқадигандек эди. Қаёқда?! Фозилбек қироатхона эшигига етар-етмас оёқ-қўли бўшашиб кетди. Бу аҳволда ичкарига кириб, мўлжалини амалга ошириш у ёқда турсин, қип-қизил изза бўлишига ақли етди. Қизга рўпара келтирадиган бошқа баҳоналар излашга киришди. Баҳона оёқ остидан чиқди.

Ёймачилар қаторида санғиб юриб, қора мовут «супра»сига сотадиган бисотини ёяётган Султон тиллага кўзи тушди. Аёлларнинг пахмоқ кўйлаги, локи тарам-тарам кўчиб кетган эски махси, сим ўрами, тумшуғи чегаланган бесўнақай чойнак, аралаш-қуралаш мих уюми, гултувак, алмисоқдан қолган қозик, кўзойнак гардишлари... Султон ташилавериб уринган бир бойлам китобни супранинг чеккасига тера бошлади.

— Китобга харидор йўқ, — деди у, — ташиганим-ташиган. Зилдай оғир.

— Битта-яримта ишқибоз сўрайдими, ўзи?

Султон «бе-е» деган маънода кўл силтади, сўнг илова қилди:

— Сўрайди, варақлайди, кейин ташлаб кетади. Яна уч-тўрт кун сотилмаса пистачи хотинларга кўтарасига бервораман.

Фозилбекнинг кўнглида умид чироғи «йилт» этиб ёнди.

— Нима ҳақда ёзилган, ўзи? Ким ёзган?

Султон тилла кифтини учирди. «Бир пайтлар ким-дандир опқогандим-да, арзон-гаровга» деди. Фозилбек учун бунинг аҳамияти йўқ эди, у қироатхонага олиб «кирадиган» баҳона топилганидан севинди. Фақат...

унинг аввалдан мўлжаллаган режасига зид ўлароқ қироатхона ҳувиллаб, ҳатто зах тортиб ётган экан, бунинг устига мовий кўз, елкаси хиёл туртиб чиққан захил юзли аёл уни совуққина қарши олди.

— Кутубхона ишламайди. Ёпиқ, — деди у Фозилбекнинг салом-алигини кутмай.

— Очиқ-ку, — деб юборди Фозилбек, ичкарига кириб турганини пеш қилгандек ва шу аснода ичкари хонага, узунасига кетган, икки ёнига шифтга довуз китоб тахланган нимқоронғи йўлакка назар ташлади.

— Бегоналар учун ёпиқ, — деди аёл ҳамон бепарволик билан.

Фозилбек бўш келмади.

— Мен бегона эмасман, — деди тап тортмай.

Мовий кўз аёл ёш боланинг кафтидек варақчаларни тартибга келтиришдан зумгина тўхтадию, бегона йигитга бирров кўз югуртириб яна юмушига уннади.

— Ҳозир қироатхона ҳаммага бегона...

Аёлнинг товуши жуда ҳазин эшитилди. Назарида аёл ундан, «Сиз-чи?» деб гина оҳангида сўрагандек эди. «Хусайниси...» деган сўзнинг ёқимли ва сирли оҳанги такрорланди йигитнинг қулоғи остида.

Фозилбек узум растасида учратган қиз билан ҳозир рўпарасида турган аёл қиёфасидаги маъюслик ва ҳазинликнинг ўхшашлигига ҳайрон қолди. Ичи ачишди.

— Мен бегона эмасман, — деди у янада дадил товушда. Шундай дедию, мовий кўз аёлнинг қоғоз кавлаштираётган қоқ суяк ва рангсиз бармоқлари сезилар-сезилмас титраётганини пайқайди. Аёл орқа ўтираётиб сездирмайгина мушти билан мижжаларини артди.

— Нима, қироатхонада ёлғиз ўзингиз ишлайсизми?

— Уч кишимиз...

Фозилбек ниятига етадиган фурсат келганини кўнгли сезди. Бунинг учун у муомаласи юмшай бошлаган аёлга «ишлов» беришни совутмаслиги керак эди.

— Китобхонларга уч киши хизмат кўрсатишга улгурасизларми?

— «Кутубхона ишламайди» дедим-ку, — боягиндан анча мулойим гапирди аёл. — Ёпиқ.

— Ишламаса, сизлар нима қилиб ўтирибсизлар бу ерда? Кейин... сиздан бошқа ҳеч ким кўринмайди...

Мовий кўз аёл йигитнинг эзмаликларида самимийлик оҳангини илвади шекилли пахтали, енгсиз нимчасининг тугмаларини қадай туриб уни саросар кузатди

ва узоқ гурунглашишга чоғланган одамдек меҳрибон бир товушда тушунтиришга киришди:

— Қироатхона, кутубхона миждозлар учун ишламаяпти, лекин ўзи тўхтаб қолиши мумкин эмас. — У шундай деб «фаҳмингиз етмаяптими?» деган маънода йигитга разм солди. — Тушунтира олдими?.. Мингминглаб китоб, тахлам-тахлам газет-журнал доим нафас олиб туриши шарт. Шамоллатилмас... тирик жон нафас олмай яшолмаганидек...

— Э, ҳа-а...

Аёл йигитнинг ҳайратига эътибор қилмади, бояги-бояги умидсиз ва пинҳона аламзада товушда деди:

— Китобларимизга қўшилиб ўзимиз ҳам зах босиб кетяпмиз...

Фозилбекнинг кўз ўнгида узум харид қилган қизнинг чехраси гавдаланди. Уни мовий кўз аёлга қиёслади. Қироатхонанинг шифти баланд, лекин кун тушмас хонасига кўз югуртирди. «Сутга чайилгандек!..» деди ичида. Сўнг, гуруннга қайтди.

— Зах босдирмаслик учун нима қилиш керак? — сўради у астойдил ҳамдардлик билан ҳамон қаққайиб турган жойидан. Ва...

— Ҳей, ойдин!...

Фозилбек қўққисидан эшитилган шанғи товушдан чўчиб тушди. Кўнглининг бир бурчида, «Узум олган қиз бўлса-я?!» деган савол туғилдию, «Наҳотки, ўша қиз шунчалик шанғи бўлса?!» деган хавотирда азбаройи юраги орқасига тортиб кетди. Ва сира иккиланмай «У эмас!» деган ишонч ва қатъият билан овоз келган томонга ўтирилди. Ўтирилдию, ранги унниқиб кетган тўқ мовий парда ортидаги стол ёнида ўтирган бақалоқ аёлни қорасига кўзи тушиб, «Хайрият!» деб юборди. Аёл ўша шанғи товушда давом этди:

— Яна кўзингни сийдигини оқизвоссанми! Йиғисини қиладиган булсанг, йиғиштир, ишни!... Шу бола китоб зах босишини тушунадими?!

Мовий кўз аёл «чурқ» этмади, Фозилбек қандай жавоб-муомала қиларини билмай ҳанг-манг бўлиб туриб қолди. У бирон жўяли гап хаёлига келиб улгурмай кутганига зид ўлароқ бадбашара ва важоҳатидан одам хуркадиган эмас, аксинча, паст бўйли ва бақалоқдан келганини демаса ёши элликлардан ўтган, баркаш юзли, истараси илиққина аёл пайдо бўлди. Фақат унинг авзои бузуқлиги, шу топда бирон-ярим гап билан уни шаштидан тушириш иложсизлигини Фозилбек сезди,

яхшиси, индамасликка қарор қилди. Парда ортидан чиққан хотин ўзи кутган қиз эмаслигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилиб, шундай енгил тортдики, азбаройи салом беришни ҳам унутди.

— Уйланганмисан, болам? — томдан тараша тушгандай савол қотди баркаш юзли хотин, безрайиб.

Фозилбек индамади.

— «Отанг хотин оберганми?» деб сўраяпман?!

— Энди уйлантиришмоқчи...

Фозилбек нега бундай жавоб қилганини ўзи ҳам билмади. Кутилмаганда баркаш юзли хотиннинг зардаси юмшади, очиқдан-очиқ ҳазиллашётганини яширмади.

— Уйланаётган йигит қироатхонада нима қип юрибсан? Кечаям айланишиб юргандинг, ўзинг ҳам бизга ўхшаб зах босиб қолмагин, тагин.

Семиз хотин шундай деб «қаҳ-қаҳ» отиб кулди, уни кўриб мовий кўз аёлниг ҳам чехраси ёришди. Фозилбек «мақсад» сари жиндек силжиганидан хурсанд эди.

— Қаттан кегансан, кимми арзандасисан, ўзи?

Фозилбек баркаш юзли хотин энди эрмак учун гап айлантираётганини сезса-да, сир бой бермади. У сабртоқат қилишдан ўзга иложи йўқ эди.

— Шу ерликман, шу бозорда ишлайман, — деб жавоб қилди у, лекин кимнинг арзандаси эканини айтмади. Фозилбек оилада кенжалик «мартабаси»дан баҳра олмагани учунми, умуман, эркатойлик феълига ёт-лигиданми, «арзанда» деган сўзга тоқат қилолмас эди. Тоқат қилолмас эдию, хаёл қочган кезлари унинг учун ким арзандаю, ўзи кимларга арзанда экани ҳақида ўй суриб кетар, тахмину фаразларга қоришган бундай ўйларининг охири ҳар сафар чираллашиб кетар эди.

У саволнинг иккинчи ярмини жавобсиз қолдирганини эслаб, суҳбат шу билан барҳам топиши мумкинлигидан хавфсиради-да, бояги саволини такрорлади:

— Китоб зах тортмаслиги учун нима қилиш керак?

— Уф-ф!.. Анави хангининг чакагини ўчириш керак!

Семиз хотин кўча томонга ишора қилди, у нимани назарда тутганини Фозилбек тушунмай, қулоғини динг қилди. Кўча томондан, «Ҳайронама-ан-н!.. Бегонама-а-н-н!» деган мутлақо нотаниш ҳофизнинг дўриллаши эшитилди. Фозилбек муддаосидан чалғимаслик ниятида мавзуга қайтди:

— Сизларда нодир китоблар кўндир? — деб сўради.

— Қадриянинг хилдан экан...

Баркаш юзли хотин бир чимдим ҳирингладию, бирдан жиддий тортди. Ноўрин пўписаси учун ҳамкасбидан узр сўрагандек босиқ ва мулоим гапирди:

— Қадрия нодир китоблар дардида куюнганича бор, бояқиш...

Фозилбек бундан қулайроқ фурсат қайтиб келмаслигини зудлик билан фаҳмлади ва темирни қизигида босди:

— Бозорда китоб сотадиганлар бор, ўшаларда нодир китоблар...

— Қадрия ҳам шунга куяди, — деб Фозилбекнинг гапини маъқуллади мовий кўз аёл.

Баркаш юзли хотин кайфиятининг тайини йўқ шекилли, яна ғазабга мина бошлади.

— Ярамга туз сепиб нима қиласан, ука! Тўғри, камёб китоблар ёймачиларда кўп. «Қадрия» деган ходимамиз ўшанақа адабиётлар билан шуғулланади. Ҳу-ув, ичкарида ўтиради... «Ноёб китоблар йўқолиб кетяпти» деб жони ҳалак. Қўлига пул тушди дегунча бозорга қараб чопади...

Фозилбек сесканиб тушди. «Қўлига пул тушди дегунча бозорга қараб чопади...» Пул тушмаса-чи? Пул тушмаса қоронғи ва зах хонадан чиқмай ўтиради. Китоб йиғади, артади-суртади, ўқийди. Пулу бозор билан иши йўқ. Фозилбек қизни биринчи учратишидаёқ буни сезди. Чунки қиз раста ёнига келди, бир бош ҳусайни узум олди-да, кафтидаги пулни узатди. Нархини сўрамади, тортишмади. Индамайгина изига қайтди. «Пулга бегона қиз» деб юборди ўша топда Фозилбек. «Сутга чайилгандай!» деб беихтиёр оғзидан чиққан ҳайратига шу хитоб қўшилди.

Эҳтимол, Фозилбекнинг қалбини қалқитиб юборган, ўзини шошириб қўйган ҳам ана шу икки оғиз сўз эди!

Бақалоқ хотин Фозилбекнинг кўнглига оралаган фарзани тасдиқлагандек гапирди:

— Бояқиш пул нимаиканини билмайди, топганига китоб йиғади.

Фозилбек ҳаяжонини яширмади.

— Ёймадаги таниш йигит бир талай китобни териб қўйибди. Ноёблари бордир, орасида?

— Малла йигитми? — сўради бақалоқ хотин, бепарво оҳангда.

— Ҳа, — деди Фозилбек.

— Жа-а қимматпуруш, — гапга кўшилди мовий кўз аёл.

— Қиммат эмас, арзон! — деб юборди Фозилбек. — Жуда арзонга сотади. Гаплашдим. Менга кўнди.

Иккала аёл нотаниш йигитнинг гапига ишонқирамай бир-бирига анграйди.

— Қанча йигиди? — туйқус сўради баркаш юзли хотин.

— Озроқ... «Отамдан сўрайман» деганди...

Фозилбек гап пул ҳақида бораётганини пайқади, энди у нафақат ўзини, балки бутун вазиятни, вазиятга кўшиб рўпарасида тик турган икки аёлни «илинтирган» эди.

— Нархидан ташвишланманглар, — деди у бамайлихотир. — Мен сизларга бегона эмасман. Мен кўндираман, дедим-ку. Фақат... танлаб олиш учун... бирортангиз борасизми?..

Фозилбек юрак ютиб шу гапни айта олганига ўзидан қувонди. Юраги орзиқиб кетди. Кейинги лаҳзада ҳаёт-мамоти ҳал бўладигандек лабини қимтиб ерга қараб олди. Нафасини ичига ютиб, ер остидан баркаш юзли хотиннинг бармоқларига қаради, қарадию, аёл кўлларини стол ортига осилтириб турганидан унинг семиз билагидан бошқасини кўролмади. Назарида иккала хотин узоқ жим қолгандек, назарида иккала аёлдан бири у билан ёймага бориш учун ҳозирлик кўраётгандек туюлди, башарти шундай бўлса назарида Қадрияни (ҳа, исми Қадрияой экан!..) қайтиб кўрмайдигандек тарвузи қўлтигидан тушди. Бошини кўтаришга юраги дов бермади. Ниҳоят, баркаш юзли хотиннинг овози дўриллади:

— Қаерда ишлайман, дединг?

Фозилбек вазминликни қўлдан бермади.

— «Шуур» ширкатида, — деди ўзини ғоятда бамайлихотир тутиб.

Иккала аёл савол назари билан бир-бирига мўлтиради, елка қисийди.

— Бунақа ширкатни эшитмаганмиз... — деди мудира аёл овози мулойим тортиб.

— Ким бўлиб ишлайсиз? — деб савол қотди у.

— Жонкуяр, — деди Фозилбек янаям хотиржам товушда. — Ширкат жонкуяриман.

Орага тушган ўнғайсизликдан уни мовий кўз аёл кутқарди.

— Ҳозир қўлбола корхонаю ширкатдан кўпи бор-

ми! Қай бири нима юмуш билан шуғулланиши ёлғиз худога аён. Очса очгандирда!.. — деди у топган хулосасидан мамнун бўлиб.

Шеригининг топқирлиги мудирага ёқди ва ўзи ҳам нотаниш йигитни сўроқ қилишни тўхтатди.

— Қадрияни чақириб чиқ, бу укам билан ёймага бориб келсин...

Фозилбек кўзини чирт юмиб очди, мудиранинг товуши қулоғига бамисоли майин куйдек ёқиб тушди, назарида қироатхона ёришиб кетди, шу топда унинг учун шу икки аёлдан яқинроқ, меҳрибонроқ инсон йўқдай эди...

5

Оқшом дастурхон теварагида ҳамма ўз хаёлига фарқ бўлган кўйи ортиқча гап қўзғамади. Овқатланиб бўлай деганда Умри она эртага эрталаб хонанишинликнинг учинчи кунидан умидвор эканини айтди. Ҳафиза кундузи Зумрад опаси келганини, отасининг ҳузурига киролмай кўз ёши қилганини гапирди. Фозилбек эрталабки «машмаша»ни эслаб Ҳабиба опаси отасининг ёнига кирган-кирмаганини суриштирди. Кеннойиси «кирмадилар» деган маънода бош чайқади. Диёрбек гапни қисқа қилди:

— Пашшадан фил ясаб, ваҳима кўтаравермай, ҳар ким ўз юмушини қилсин. Отам эрта бўлмаса индин ҳеч нарса кўрмагандай чиқадилар.

Орага яна сукунат чўқди.

— Сўраб келиб, қўйишмаяпти, — деди Ҳафиза овозини пастлатиб.

— Кемайди. Ман бугун, «Отамни икки-уч кун холи қолдирайлик, ҳеч ким сўраб бормасин» дедим. Тушунишди.

Диёрбек шу сўзни укаси билан ёлғиз қолганда ҳам такрорлади.

— Отамизни тушуниб, оғир кунларида биз ёнларига кирмасак, бегоналар жон койитармиди?! — деб гап бошлади у. — Тўғрими?

Фозилбек акаси жиддий мавзуларда гап қўзғаса «Тўғрими?» деб фикрини тасдиқлатиб олиш одатини яхши биларди.

— Тўғри, ака, — деди у меҳрибон товушда, — биз қараб турмаймиз, фақат...

Диёрбек «яна бир дахмазани бошлайди» деган хавотирда укасига олайди. У янглишмаган эди.

— Бозор — бурунги бозор эмас, ўзгаряпти, — деди ошиқмай Фозилбек. — Одамлар бозорни янгилайман, ўзгартираман дегунча бозор одамларни ўзгартириб юборди. Бугун ҳамма бозорчи.

— Шундай дейсану, бозорга яқин йўламаган қизни излаганингга ҳайронман.

Акаси жиддийлашдими-ҳазиллашдими, Фозилбек дабдурустан фарқлай олмади.

— Ўзингга ўхшаш бозорбезориси топилармикан?...

— Насиб қилса топилар... — дарҳол жавоб қайтарди Фозилбек...

— Эркагу аёл, ёшу қарига бирдек бозор жодуси теккан пайтда-я?!

Фозилбек қовоғини уйди.

— Ҳозир менга қиз танлаётганимиз йўқ-ку, ака, — деди суҳбатни чўрт кесиб, — отамни, бозорни ўйлаямиз. Бозорга шайтон оралади, отам шуни тушуниб етмаяптилар.

— Нимани тушунишлари керак?!

— Бозорни ўзгартириб бўлмаслигини!

— Нега ўзгартириб бўлмас экан?! Нима, ташлаб қўйиш керакми, сенингча?! Одамлар бир-бирининг қонини ичиб, гўштини паққос туширавериши керакми?

— Шундай бўлаверсин, деганим йўқ, ака. Жилови қўлдан чиқиб кетди, бу аҳволда қутурган тимсоҳдек... ўзгаришини айтяп...

Диёрбек укасини гапиртирмади.

— Билсанг, ука, — деди у пича ҳовурдан тушиб, — бозор ҳеч замонда қотиб турмаган — ўзгарган, товланган — қутирган тимсоҳнинг аҳволига ҳам тушган...

— Ҳозиргиси тимсоҳдан ҳам ўтиб тушди...

— Тимсоҳни кўрганмисан, ўзи, Фозил?... Тимсоҳнинг қутирган-қутирмагани қандай бўлади?

Фозилбек акасининг ўринли киноясига кулгиси қиспада. Ичида «тимсоҳ бўлмаса шер-да, йўлбарс» деб қўйди. Топган ўхшатиши ўзига ёқди — «бозор — қутирган йўлбарс, шафқат билмайди, қанча одам бўлса бари-ни ражиб ташлайди».

Бир зум жим қолган Диёрбек ўзи топган ҳазилини унутиб, отасини оқлашга ўтди:

— Отам бозорни энди кўряптиларми?... Ақли ҳуши, эти-суяги бозорда қотган, шу-унча йил бозор тепасида

турган одам... бозорбоши... Ҳали соппа-соғ бўла туриб... Уйга қамалиб олиб, чораю тадбир изляптилар, менимча. Топадилар ҳам!..

Фозилбек акасини қийнаб қўйганини сезди ва авайлабгина мавзунини чалғитди.

— Валийбек бобомни тилдан қўймаётганлари беваж эмас...

Бу тахмин Диёрбекни баттар чўчитиб юборди.

— Нафасингни ел учирсин-е! Вали бобони доим гапириб юрадилар-ку!

Фозилбек ўйга толди, кўнглидан кечган шубҳа-гумонларини хаёлан «титкилаб» тахминлари юзасидан қатъий қарорга келди ва вазминлик билан ўйини баён этишга киришди:

— Илойим, отамнинг умрлари зиёда бўлсин, — деди мўсафид қариялардек дуо қилиб, сўнг тўсатдан дангалига кўчди: — Ака, бозорда отамнинг ўрнини сездирмаётганингиз яхши. Тимсоҳ бўладими, аждаҳоми — кимдир бозорнинг жоловини қўлга олиши керак. Лекин... одамни бозор билан борлаб турувчи куч-қувват борку, отамдаги ўша куч-қувват сўняпти...

— Хўш? — деди Диёрбек бошини қийшайтириб. Унинг бўртиб чиққан кўз соққасида ақл-идроқдан кўра ақсизлик, думбуллик акс этиб турар эди. — Биз ўша қувват ўрнини босолмаймизми?

— «Биз» эмас, «мен» денг... Мен айтаётган қувват ҳар кимнинг ўзида бўлади, уни ҳеч ким бошқа кишига қарз-ҳавола ва ҳадя сифатида бера олмайди, қолаверса...

— Хўш, айтавер, — деб укасини тезлади Диёрбек. Фозилбек акасининг қистовига эътибор бермай, хаёлидан кечаётган ўйловини айтди:

— Биз отамга қувват бўлишдан аввал ўзимиз қувват жамламоғимиз зарур.

— Хўш? — деб савол назари билан анграйди Диёрбек. — Ўзимиз қувватни қаердан оламиз? Қанақа қувватни жамламоғимиз керак, демоқчисан? — Унга укасининг фалсафа сўқиши ёқмаётган эди. Бироқ Фозилбек бунга эътибор бермади.

— Бунинг учун ўзимиз бозорни англаб етмоғимиз даркор! Тўғри айтдингиз, бозор ҳеч замонда ўзгаришдан тўхтамаган, лекин бозорнинг ўзгаришларига яраша одамлар ҳам ўзгарган, ўзгаришга мослашишга улгурган. Энди эса, оддий одамлар тугул, сиз-бизга ўхшаш етти пушти бозорчи ўтганлар ҳам ўзгаришда,

янгилашида бозордан а-анчагина орқада қолиб кет-
япти...

Диёрбек кулиб юборди, шунчаки эмас, укасининг устидан очикдан-очик кулди. Кулгисини яширмади ҳам. Фозилбек шу топда акасига укдириши қийин мавзуда гап кўзгаганига афсусланди. Тўғрироғи, у муддаосини акасига тушунтира олмаслигига ақли етди, қолаверса, ўзига тинчлик бермаётган фалсафасини жўнлаштириб тушунтиришга ўзининг ҳам ақли, сабр-тоқати етмаслигини тан олди.

Фозилбек не хаёлдаю, акаси кутилмаганда келиндан гап кўзгади.

— Сенинг хаёлпарастлигинг билармонлиқдан, худбинлиқдан келиб чиққан, ука. Ҳар маҳмадана ўз билгича тумшугини суқиб, ақл ўргатавермай сабр қилса отамга ўхшаш кўпни кўрган одамлар ҳаммасини жойига тушириб қўйишга қодир. Сен ўзинг ҳам ортиқ мижғовлик қилавермай бошқаларни... бизларни ҳам ўйла-да... сен, яхшиси, тўйни тезлатгин, шунинг ўзи отамизга қувват беради.

Фозилбек «тўғри» деган маънода сўзсиз бош ирғади. Аслида унинг ўйчан тасдиғи замирида розилиқдан кўра норозилик кайфияти кучлироқ эди.

— Турмадан неча киши қочибди? — синовчан назар ташлаб савол қотди у.

Диёрбек саволни эшитмагандек тураверди.

— Қочмаган, қочишга уринган, — деди у бир оздан сўнг, бамайлихотир.

— Бозор тўла дув-дув гап-ку?

— Дув-дув гап ўринсиз, биз кун бўйи мажлис қилдик, Ҳошим кўриқбоши ҳам ўша ерда эди. Ҳеч зор қочмаган.

— Ҳеч зор қочмаганида кун бўйи мажлиси?

Бу сафар укасининг қочириғи Диёрбекнинг жонидан ўтиб кетсада, кутилмаганда унинг кинояси таъсирига «илинди».

— Растабошиларнинг така-пукаси чиқди-е, ўзиям!

— Чуқурга ағанаган от-аравани тортиб олишди-ми?

— Олишаётувди.

— Тимдаги махлуқ-чи?

Диёрбек мийғида кулди.

— Шу-унча ташвиш етмаётгандек, ножинс-нотайин махлуққа бало борми?! — деб ижирғаниб, захарханда кулди.

Фозилбек жавобларга ортиқ эътибор қилмай, савол устига савол ёғдиришда давом этди:

— Сичқонларни айтмайсизми?! Одам йўқолаётгани-чи?... Терипурушлар кутирибдими?... Инсофийлар ҳаракатга тушиб қолганига нима дейсиз?...

Диёрбек укасининг муддаосини охиригача фаҳмлаб етмаса-да, ҳимояга кўчди:

— Кун бўйи растабошилар саволга тутиб хит қилгани етмагандай, сен нега майда-чуйдани ижикилаб қолдинг?

Фозилбекнинг кўнгли бирдан юмшади.

— Бу майда-чуйдаларнинг ҳеч бири бежиз эмас, ака, — деди у ётиғи билан. — Буларнинг бари — хосиятсизлик аломатлари... Ҳамма иллатнинг ҳикмати бозорга шайтон оралаганида.

Диёрбекнинг боши шишиб кетди. У энсаси қота бошлаганини яширмай офиз жуфтлаганида Фозилбек мулоҳазасини адоғига етказди:

— Бозор талвасасидан четда омон қолган одамнинг ўзи йўқ. Ундан зиён-заҳмат чекмаган оила ҳам йўқ. Шунча ғалва, шунча касофат айни урчиган пайтда жуфтлашаётган эр-хотинлар, шу муҳит-шу шароитда дунёга келаётган болалар...

Диёрбекнинг тоқати етмади.

— Ҳа, гапир, тўхтамай гапир! — деб кесатди у. — Дуч келган қаланғи-қасанғининг гапига учавериб... жонкуярлик қиламан деб, ҳали хотин кўрмай, эс-ҳушингдан айрилиб қопсан.

Фозилбек акасига гап қайтаришни лозим топмади. Диёрбек шаштидан тушмади.

— Чўпча-ак, бу гапларинг, укам, чўпча-ак!.. — деди у тишлари орасидан тупук сачратиб.

Диёрбек шундай деб дам қаҳ-қаҳ отиб, дам товуши ичига тушиб кулди. Сўнг давом этди:

— Ҳамма сенга ўхшаб ўйласа-чи, ўлай агар, эркак зоти хотин кўрмай ўтади дунёдан!.. Дунё дунё бўлиб қачон одамзоднинг ташвиши тугабдики!... Бозор ўз номи билан бозор — бу ерда ҳеч қачон сен ўйлаган ҳаловат бўлмайди. Агар бу дунё, бу бозор сарамжон-саришта бўлишини кутсанг, хотин исини искамай ўтасан, ука!.. Ундан кўра-чи, Фозил, тағи-зотини суриштиришни бизга кўй-да, ёққан-ёқмаганини айт, вассалом, эртагаёқ гижбадабанг тўйни бошлаб юборайлик!..

— Эрта бомдоғда Найнов амакини чиқаришармиш...

— Э, ҳали жанозаям бор-а, — деди бирдан эслаб

Диёрбек. — Бутун йиғиндан ортиб, пешинда етиб келолмагандим, яхши, эрталаб чиқамиз...

Фозилбек емакхонада давом этаётган суҳбат устига аёллар кириб қолишидан хавотирланиб деразадан ҳовлига қараб турган эди, акаси яшайдиган уй зинасида пайдо бўлган Аёнбек дарвоза томонда бировни кўрган-дек йўлакка қараб юрди. Фозилбекнинг кўнгли қандайдир нохушликни сезиб, «Ҳозир!» деганча ташқарига отилди. Диёрбек унинг изидан чиқди. Аёнбек ҳовлининг ўртасига етиб улгурмай дадаси билан амакиси изма-из юриб, кўчага ошиқшди.

— Ким? — дея овоз берди Фозилбек, ён-атрофга аланглаб.

— Ким чақирди?! — дўрилади акаси бўғилиб.

Жавоб бўлмади. Ўнғайсиз ҳолатдан чиқиш учун Фозилбек оҳиста кулди. «Биров чақирган-чақирмаганини Аёнбекдан сўрамадик-ку», деди ҳовлига қайтиб кираётиб. Улар Аёнбекка йўлакда рўпара келишди, Аёнбек катталарнинг саволини кутмай жавобини айтди: — Кўчада эмас, мана шу йўлакда турган эди. Чақирди...

Диёрбекнинг ичи «шув» этиб кетди, кўнглига оралаган хавотирини на укасига, на ўғлига сездирмай Аёнбекни етаклаганича уйга кирди. Шом қоронғиси чўкаётган гира-шира ҳовлида Фозилбекнинг ўзи ёлғиз қолди. «Аёнбекнинг кўзи ақли, уйчан, баъзан зерикарли ва кўрқинчли...» Йўлак ҳовлидан кўра қоронғироқ эди, Фозилбек кўнглидаги қоронғиликни ёритадиган равшанликни йўлакдан топадигандек дарвоза томон термилаганича туриб қолди. Отаси неча марталаб баён этган ҳикояси қулоғи остида такрорланди: «Ярим кеча. Зимистон. Одамлар тун тугул, кундузи ҳам қадам босиб кўчага чиқишга юраги бетламайдиган пайтлар. Иттифоқо, ярим кеча дарвоза ҳам таҳликали, ҳам эҳтиётлик билан тақиллади...»

Кимдир келганки, дарвоза тақиллаган. Энди отасини йўқлаб чақираётган кимса эса... ғойиб бўляпти... Муддаоси нима, ўзи? Чақириб қўйиб ўзи қаёққа гумдон бўляпти? Дўстми-душманми?.. Ниманинг илинжида келяпти, ўзи?..

Мушук офтобга беҳуда чиқмайди, деганларидек, на беилинж салом, на бетаъма алик қолди. дунёда... Илинж одамларни кўлидан эмас, тумшуғидан ип ўтказиб етовига соляпти. Илинждан, таъмадан ҳоли жой қолмадими ёки?.. Ҳаммаёқ бозор, бозор эса илинж ва таъманинг уяси...

Ҳаво дим, иссиқ эди, «штир-штир» қилиб ёмғир томчилади, Фозилбек осмонга қаради — юлдузлар чарқлаб турибди, манглайига, бетига устма-уст ураётган ёмғир томчилари пиёланинг тагида қолган чойдек илмиқ эканини туйди. Ихтиёрини шундай хаёллар измига берган дамлар Фозилбек бутун вужуди билан янада ғалати-ғаройиброқ ўйлар гирдобидан паноҳ топади... Жони ором олади...

...У оёқ-қўлидан, белидан чирмаб-чандиб ташлангандек қимир этмай, узоқ ётди. Вақт-соати етиб танасидан, инон-ихтиёридан холи қудратли куч пайдо бўлдию, уни қаттиқ силтади ва шу силтов таъсирида бамисоли бир зарб билан фишт қолипдан кўчгандек, ғимирлай бошлади. Аҳён-аҳёнда у ён-бу ён ўтирилишини демаса аллазамондан буён ҳаракатсиз, бежонубенишон ётишга рози бўлган унинг аъзои бадани шу тахлит илкис ҳаракатдан хийла озор чеқди, озордан зорланиб бурунги ҳолатига қайтиш илинжида оёқ-қўлини жамлаб қорнига босганича баттарроқ ғужанак бўлди, жуфтланган қўли устидан бошини кўксига солинтириб узоқ тин олмоққа чоғланди, қуюқ, укпардек майинмулойим соч қоплаган боши алақайдан келган бояги куч таъсирида қаттиқ силтанганини ўзи ҳам сезмади.

— Воҳ, худойим-а!.. Раҳмм!.. Жоним-эй!..

Камҳаракат пайтлари бир алфозда ётавериш жонига тегар эдими ёхуд нафаси қиса бошлаганиданми, у ён-бу ёнга ўтирилиб олишга эҳтиёж сезарди. Шунда дафъатан нафас олиши енгиллашар, шу боис бир ҳаракат севинчи анчага етар, қайтиб нафаси бўғилгунига қадар яна қимир этмай ётаверар эди. Фақат у алақачон улғайишга мубтало бўлганини, ўзи энди-энди сезимлари уйғониб сеза бошлаган севинчлар оралиғида тинимсиз улғаяётганини, энди бу ҳаракатдан тўхташ унинг ихтиёридан хорижда эканини сезмаган экан.

... у хийла улғайиб улгурганини беихтиёр ва юз бераётган ҳаракатларидан эмас, ўзида бетоқатлик пайдо бўлганидан пайқади. Кейинги кунларда тоқатсизлангани сайин безовталиқ истаги зўрайиб бораётган, бунга сари тани ором топаётган эди. Тани ором ола бошлаган замони ўзидаги тоқатсизлик боисини, ҳаракатлари манбаини излаб ўйга чўмгандек сукутга кетар, шунда қип-қизил жиш вужуди қандайдир ноладан ларзага тушар, у бунинг боисини англаб етолмас эди. Англаб етиш илинжида диққатини жамлашга тутунганида диққинафаслик зўрайди, шундан, бошини безовта

чайқаб-силкиб нафас олишга уринишдан ўзга чораси қолмади, шунда қўл-оёғи чунонам силтандики, азбаройи чўчиганидан юракчаси шиддатли ура кетди. Чўчиганининг мукофотига кўкси тўлиб нафас олди, жажжи лаблари билан тамшаниб оғзини борича очиб, ҳавони ямлаб-ямлаб ютди. Роҳатланиб уйқуга кетаётганида таниш ингроқ, таниш илтижодан тағин тинчи бузилди.

— Ўзинг асра!.. Ўзинг қодир... Ўзинг!..

Энди у кескин ҳаракатларни сусайтиргани сайин илтижо сўнаётганини пайқади, пайқаган замони бу кашфиётидан севиниб, ортиқ қимир этмасликка аҳд қилди ва тиззаларини жуфтлаб қорнига довура букди, бояги силтов талвасасида бир қўли оёқларининг орасида, иккинчиси ёнбошида қолганига ҳам кўнди, ҳатто малол келмасин деган ўйда кўзларини чирт юмди. Афтидан у мутлақ қулай, мутлақ беозор алфозда жойлашиб олгандек эди, аммо-лекин номсиз безовталиқ, тайинсиз хавотир туйғуси баданининг алақаерида пусиб пайт пойлаётгандек, бинобарин, қўл-оёғи фавқулодда кескин ҳаракатта тушиш хавфи аримагандек эди. Ана шунда у илк дафъа юз-кўзи, майин ва ёпишқоқ сочи, момикдек бадани сув тўла идишга солиб кўйилганини, танасини ўраб олган сув зирҳи аста-секин совуё бошлаганини пайқади. Бундан ажабланиб улгурмаган ҳам эдики, оёғининг учи, тиззасининг кўзи, сўнг думбачасига-ча совуққотди, совуққотиш баробарида болдирига, сонига узун ва муздай тасма бўлма илон янглиф чирмашаётганини аниқ сизди, сезган заҳоти жон ҳолатда оёғини силтади.

— Уҳ-ҳҳ!.. Тавба-а!.. Мадад бер-р!.. Ўзинг...

Шундан кейинги ҳодисалар шиддатли тус олди, азбаройи у нималар юз бераётганини идрок этишга улгурмади, фақат нафас олиши қийинлашаётганидан бошини у ён-бу ёнга буриб, бўйнини чўзди... бошини нимадир ютоқиб сўриб, тортқилай бошлади. Гирдини ўраб олган сув қобиғи йўқолиб, баданидаги намлик қуридию, узун ва муздай шилимшиқ тасма боши, елкаларига тажовузкорона чирмашди... тўс-тўполон кўпди.

У ғала-ғовурга, бақир-чақирга қулоқ соладиган аҳволда эмас эди, қандай бўлмасин бурунги ҳолатига қайтиш истагида тизза ва қўлларини қорнига гужлашга чоғланди, бироқ бунинг иложи бўлмади: уни бошидан, елкасидан тутиб, тортқилашаётган эди!.. Шу талотўпда у ўзида ҳеч қандай инон-ихтиёр қолмаганини, бурунги ҳолатига мутлақо қайта олмаслигини, тақдири уни торт-

қилаётган қўллар ихтиёрига ўтганини элас-элас илғадю, ўзини аллақанча вақтдан буён жон сақлаган идишдаги лиммо-лим сувдан томган шудринг томчиси янглиф ожиз, омонат ҳис қилди ва.. бирдан ўтиб қолган ҳайҳотдек кенг ва мутлақо ёт бўшлиқни англаб етолмай, ёруғнинг зўридан қамашган кўзини чирт юмганича «инга»лаб юборди!..

...Фозилбек ўзининг туғилиш онларида кечирган уқубатларини, шўрлик онаизори чеккан азобларини тасаввур қилиб, оғир хўрсинди. Буни акасига сездирмаслик учун атайин кулимсиради. «Мана, ҳақиқий чўпчак, ака!... Неча ўлимни доғда қолдириб эсон-омон туғилишнинг ўзи чўпчак!.. Чўпчакдан бу ёғи эса... Туғилгунга қадар... она қорнидагина миннат, таъма йўқ, кейин эса, кейин... бош қора тупроққа етгунга қадар бу дунёнинг жамики чўпчаги ҳар қадам ҳар нафасда илинж, таъма, миннатга ҳамроҳ, атрофингда гирдика-палак, улардан қочиб қутилолмайсан, уларнинг қуршо-вида яшаб ўтишга маҳкумсан, одам!..»

Фозилбек хаёлидан кечган ўйларини акасига овоз чиқариб айтмади...

6

Ҳабиба опаси: «Биз топаётганимиз ёқмаса, ўзинг танла, топ», деганида Фозилбекнинг ўйлаганию айтадигани бисёр эди. «Опа, танлаганим бор», деса Ҳабиба нақ севинганидан йиғлаб юборади-я! Лекин Фозилбекнинг аҳду қарори ҳали хом, у танлаган-кўнгил қўйган қиз билан ҳали очиқ-ойдин гаплашмаган, аҳдлашмаган. Қандай бўлмасин у қироатхонага, сўнг қизнинг кўнглига йўл топиши, қиз билан суҳбатлашиши, суҳбати қовушса, қиз — унга, у — қизга маъқул келса...

Фозилбек «Қиз — унга» деган шубҳани хаёлидан чиқариб ташлашга уринди, чунки у Қадриядек чеҳрасидан оппоқ нур, сутга чайилгандек тозалик, сирли маҳзунлик уфуриб турган қизни учратмаган!.. Ҳеч бир қизни кўрганида юраги бунчалар «жиз»илламаган!.. Қадрияни кўрдию, қизнинг манглайидан, яноғидан, дудоқларидан, бўйнидан таралган симобий ёғду унинг доим ўй-хаёлга бурканган кўнглини, шуурини чароғон қилиб юборди. Фозилбек азбаройи ўзини йўқотиб қўйди, тили айланмади ва тўсатдан қизнинг узун ва қуюқ қошлари остидаги катта-катта кўзларида осудалик пардаси ортига яширинган маъюслиқни илғади... Дарвоқе,

Қадрияни биринчи бор учратган ўша лаҳзаларда қизнинг бармоқларини кўрдию, юраги ҳаприқиб кетди! Бунчалар оппоққина, момикқина!.. Хаёлан уч ёшли гўдакникидек ширингина чинчилогининг у-учидан тутди, силагиси, эркалагиси келди, кафтини кафтига олиб, бармоғидаги, кафтидаги чизиқчаларни кўзига суртгиси келди...

Фозилбек шу тариқа хаёлга толган кезлари таниш-билишлар учрамаса, бозорнинг гавжум расталари ора-лаб кетаверса-кетаверса, бозор майдони ҳам ўйлари-дек адоқсиз бўлса деб орзу қилар эди.

— Хў, савдойи!..

У рўпарасида қанот ёйиб турган пак-пакана нусхани таниб улгурмай, йигит унинг белидан астойдил кучоқлади. Фозилбек қаршилиқ кўрсатмади. Фақат болалиқ дўстининг димоғидан «гуп» этиб бадбўй ичкилик иси бурқсидию, бурнини жийирди. Бу қўланса исни Фозилбек биринчи бор шу дўстиникида — ўн уч-ўн тўрт ёшларида «таниган» эди. Ўшанда тенгқур ўртоқлари билан Инъомалиникига боришди, узун ва тор, шифтига қўл етгулик болхонага чиқиб ўтиришди. Нима бўлдию, Инъомали ўзини кўрсатиб қўйгиси келдими, тахмондаги алмисоқдан қолган сандиқнинг ўргимчак тўри қоплаган биқинига қўл суқиб япасқи шиша идиш топди, амаллаб унинг ёғоч тикинини очдию, оғзига кўтарди. Ичдими-хўпладими, хуллас, Инъомали тўсатдан ўқчиб йўталди, оғиз-бурнидан тўқ қирмизи суюқлик тошиб-оқиб тушди — қўққисдан қонга ўхшади! — хонани бирдан қўланса ис тутди! Инъомали «Қҳ-хх!.. Қҳ-хх!» қилавуриб нафаси бўғилди, афти лавлагидай қизариб кетди. Ўртоқлари қотиб-қотиб, думалаб-юмалаб кулишди. Бир пайт Инъомали чўк тушиб икки қўллаб бўғзини чангаллади, ола-кула чиққан кўзлари косасидан отилгудай бўзрайди, афти бирдан қорайиб кетди. Фозилбек бошқалардан кўра илгарироқ ҳушёр тортди ва биринчи қилган иши қўш тавақали деразани ланг очиб юборди, ўртоқларидан бирини сувга югуртирди, ўзи Инъомалининг икки кураги орасига эшик қоқаётган каби устма-уст муштлади. Шунданми-бошқаданми, хуллас, Инъомали «ҳиқ-ҳиқ»лаб ўтирганича, нафас олиши равонлашди. Бир пас жим қолдида, бетини тиззасига босганича йиғлаб юборди.

— Ўлиб қолай дедим!.. — деди у бурнини тортиб.

Одам бир зумда ўлиб қолиши мумкинлигига Фозилбек ўшандаёқ иқроп бўлган, муштдек бошига яшаш

ва ўлиш савдоси ҳақида ўй суриб кетганди. Ўз кўзи билан кўрди, шоҳиди бўлдики, ўлим узоқдаги нарса эмас, у ҳар кимга киссасидаги пулидан-да яқинроқ. Пул сарфланиб-совурилиб кетади, йўқолади-нетади, у— кўлнинг кири, пулнинг эгаси йўқ, пул жозибали бўлса-да, вафосиз, тирик жон борки, шу вафосизга интилади, унга вафо кўрсатгиси келади, ундан садоқатлар кутади, унинг ишқида айланиб-ўргилади, ўлим эса ёвуз, бироқ — вафодор. Пулни ҳарчанд маҳкам тутма, эҳтиётлама, унга ҳарчанд жонингни нисор қилма — бефойда, у дунёдаги энг суюқоёқ аёлдан-да бевафороқ, бозорга қадам босдинг дегунча, пайт пойлаб, етти ёт бегона киссаларни қўмсашдан толмайди, осмондами-ердами, бозордами-чангалзордами, ўлимдан ҳарчанд ўзингни олиб қочма, у ҳар лаҳза «оқибат» кўрсатиш учун ҳозир у нозир. Ҳар неки тирик жоннинг ўз «хусусий» ажали бор, у ўз «соҳиби» ва «соҳибаси»ни тарк этмайди, у билан ҳамнафас яшайди, яшаб юре-еб, ҳар неки тирик жонга фақат бир марта оқибат кўрсатади...

Одамлар шундайин садоқатли ҳамроҳни унутадилар, назар-писанд қилмайдилар, ҳатто «ўзи йўқнинг — кўзи йўқ» қабилда ҳамроҳнинг устидан беписандларча кулишдан-да тап тортмайдилар. Кўзи кўр, қулоғи қар банда борки, юрак зарбаси ҳаёт аломати эканини биладию, сархуш юраверади, ҳатто юрагига «оқибат» қилган одам ҳам унинг дукурлаб уришига қулоқ солади, холос, ваҳоланки, кўплаб одамлар беҳисоб юрак дукурлари оралиғидаги беҳисоб сукунат лаҳзалари қаъридан совуқ кўзларини олайтириб, пусиб қараб турган... ажал шарпасини унутадилар...

Ўшанда Инъомали ёмон сўкинган.

— Онангни... отамдан қолган сирка! Ўзиям шунақасини ичиб ўлган!..

Инъомали ўз отасини баралла сўкканини эшитган Фозилбек азбаройи гангиб қолаёзган эди ўшанда, ўртоғининг оғзига шапалоқ тортиб юборишдан ўзини базўр тийиб турганида Инъомалининг: «Отам ўлганида онам севинган», деган гапини эшитгану, мушт тугилган кўли «шилқ» этиб тушган.

— Демак... — Фозилбек кейинчалик буни кўп ўйлади. — Демак, ичкиликка муккасидан кетган отасидан буткул халос бўлгану, онаси енгил тортган... Демак, бу эр-хотин қандай яшагани, бир-бирига нечоғли меҳр-оқибатли ўтгани аён!.. Оила қуриб бахт топмаган аёл андишани унутади, ахир... Бу ёқда тўрт қора кўз мўлти-

раб турибди, сиртдан қараганда рисоладагидек расо оила...

Фозилбек совуққотгандек эти жунжиқди, «Шу ҳам оилами?!» деган эди, тишларининг орасидан тупук сачради...

— Нима, сирка ичдингми? — деб сўради Фозилбек кулиб.

Инъомали «ўша» ҳодисани эслаб ранги гезарди, зўраки кулди.

— Ҳе, ўшанда худо жонимми қайтиб берди, оғайни! Яна би-ир минут бўғилсам, қулоқни ушлаб кетувдим-а!..

«Одамзоднинг табиати шундай: би-ир лаҳза бўғилса бир умр оғзига олмаган гап-сўзларни булбулиғўё бўлиб сайрайди, бир нафас жони ҳалқумига келса, умрида қўл урмаган ишини қилади».

Фозилбек ўйларига чек қўйиб, болалик дўстига самимий ва бегубор тикилди.

— Худо «буёғига нуқул ичиб юравер» деб жонингни қайтиб берганмиди? — деб сўради янада самимият билан.

Инъомали кинояни тушуниб, сергак тортди. Бўзарди.

— Қаерда ишляяпсан? — деб гапни чалғитишга уринди.

— Бекорчилик... Ишламаяпман... — деди Фозилбек болалик дўстига ортиқча тушунтириб ўтиришдан қочиб.

Инъомали эса бу жавобга ажабланмади ҳам, балки тўсатдан хайрлашиш «маросими»га кўчди:

— Майлию, укамни уйлантирвоммиз, сешанба — никоҳ, бирга бўласан, оғайни!..

Фозилбек бош ирғади-қўйди. Инъомали ўпкалади:

— Барат бор эдию, раисси ўғли, бизани назари илмади. Майли, сан унақалардан эмассан, оғайни, бундо-оқ улфатчилик қип турайлик!.. Тўйга айтарсан?

— Қанақа тўй?! — ҳайрон бўлиб сўради Фозилбек.

Инъомали жилмайди.

— «Фозил қачон уйланаркин?» деб томоғимиз тақиллаб кутиб юрибмизу, оғайни, нима, айтмоқчимас-мисан?

Фозилбек дўстининг бегубор саволига нима жавоб қилишини билмади. «Нега хабарламас эканман!» деб гап бошлаган эди, оломон орасида «Одам йўқолибди!» деган овоза тарқади. «Қандай одам йўқолди экан?» деган ўй кечди Фозилбекнинг хаёлидан, шу орада, «Ҳали да-

раги йўқ тўйга одам хабарлаяпманми?» деб ичида кулгиси қистади, бош ирғаб, Инъомали билан хайрлашди. У Инъомали кўздан йўқолган замони Ёвкўчада ўсган болалик дўстларини бирма-бир эсламоқчи, Бекмурод, Тожиғул, Равшан... Ваҳоб карвоннинг ўғли Шавкат билан қадрдон эди, тенгқурлари орасида дов-дастгоҳини ҳаммадан бурун йиғиштирди, раҳматли... Уларни кўз ўнгига келтирса ҳазил-мутойибаларга тўла болалик кезлари ёдига тушади... «Гўдак бола бўлса керак» деди ўзича ён-верида эшитилаётган овозларга қулоқ тутиб.

— Жарчилар иглон қиса яхшилар кўп — дарров топиб келишади, — деди мўйсафид киши.

— Бе-е, шу тумонат орасида бегона болани етаклаб юриш кимга зарил!..

— Битта-яримта диёнатли инсон топилишга топиладия, илло, унинг ўзини ўғрига чиқариб, қонига ташна қилишгани чатоқ-да!

— Бозорда бола ўғриси кўпайибди!..

— Ё, алҳазар!.. Болани ўғирлаб нима қилади?!

— Нима қиларди — паққос қозонга босади! — ҳиринглади сўлоқмондай киши.

Фозилбек ~~издиҳом~~ орасида туртиниб-суртиниб бораётганига қарамай қулоғига чалинаётган ваҳимали ва бир-бирдан совуқ миш-мишларга диққат қилди. «Битта-яримта диёнатли инсон топилишга топилади-я!..» — Фозилбек қулоғига қадалган ушбу жумлани маҳкам «тутиб» олди: «Битта-яримта диёнатли инсон... топилишга топилади-я!..» Атрофида эса тумонат, танга сочсанг, ерга тушмайди...

Шунча оломон орасида бирортаси адашиб-нетиб кетиши ҳеч гап эмасми?.. Осмондан элик-олтмиш Фозилбек тушиб, кўшилиб кетса-чи?.. Ундаям фарқи йўқми?.. Шу ерда юрган, қаёқларгадир ошиқаётган, не-не орзу-хаёлларда туртиниб-суртиниб бораётган одамларнинг бор ё йўқлиги бозор учун билинмайди-ми?..

— Одам йўқолибди!..

— Ўлмаса топилар...

— Намунча, одам қаҳатми?!

Бозорда одам қаҳат бўлмаган. Мана шу нусхалар туғилмаганида ҳам, мабодо осмондан олтмишта, олтмиш миллиён талаб фозилбеклар тушмаганида ҳам бозор кимсасиз қолмас эди. Кимнинг каласида не хаёлу, буёқда... Фозилбек ҳам туғилмаслиги жуда-жуда мумкин эди...

Туғилмасликка жон-дилидан рози эди, у бу ҳақда ўйлагани-ўйлаган. Кўнглининг бир чеккасида бу ўйларининг бемаънилигини тан олса-да, ҳукми қатъий — ҳар бир инсон онасидан туғилмай қолиш эҳтимолини бошдан кечиради! Туғилган тақдирида ҳам... аммо-лекин Фозилбекнинг ҳукми билан ҳеч кимнинг сариқ чақалик иши йўқ! Унинг ўзи ҳам туғилиш ҳукмига қарши ҳеч нарса қила олмайди, чунки бошини қай деворга урмасин, икки оёғини бир этикка тиқиб олмасин у туғилган, туғилгану, шу бозорнинг қоқ ўртасига «тўп» этиб тушган, вассалом!..

Мана, тупроқдан ташқарида кунни-кунга, йилни-йилга тасбеҳ доналаридай териб юрибди. Ўйлагани-ўйлаган, «Аслида шарт эмасди, бу тиним билмас чархи кажрафтор учун шунча одам каммиди?!» дея шаккок мулоҳазалар юритишдан толмайди. Туғилди нимаю, туғилмади нима?.. Туғилмаган тақдирда башариятнинг бирон мўйи камайиб қолмас эди. Туғилио, вояга етиб одамбашара бўлиб юрибди — бундан башариятнинг бирон туки ортиб кетгани ҳам йўқ... Ундай деса, «Яшашдан на ҳожат?» деб дунёдан безгувчилар кўпайиб кетса, бу ёруғ оламнинг аҳволи не кечади?.. Бу ёруғ дунё кимга қолади?.. — Фозилбекнинг кулгиси қистади ва атрофга — турганиб-сурганиб ўтаётган, алдаб-алданаётган, олди-сотдидан бўлак ташвиши қолмаётган оломонга назар ташлади, бош чайқади, хаёлида ғужғон ўйнаётган мулоҳазалари билан кўз ўнгидаги манзарани беихтиёр қовиштиришга уринди... «Одам йўқолди!.. Одам йўқолибди!..» Камайдимиз?.. Тумонат сийраклашгани сезилмаяптими?!. Мен ҳам йўқоламан, ке-етаман-қоламан... бошим оққанича, оёғим етганича бадар кетаман. Бу издиҳом енгил нафас оладими ўшанда?..

Одам ато... уни туфроқдин яратиб, «Бўл!» деди. Шу замон ул жонли одамга айланди... Фозилбекда не гуноҳ?!. Орадан икки юз йил ўтди, Одам икки юз йил йиғлади... «Икки юз йил эмиш, — мийиғида кулди Фозилбек, — ҳозиргача йиғлайдию!.. Йиғламаган жон борми?.. Турқи совуқ тимсоҳ ҳам йиғлайди... Одам ҳам йиғлаб ўтади дунёдан, қиёматгача йиғлайди, бир кун кулиш илинжида ҳафталаб, ойлаб йиғлайди»... Хуллас, Одам Ҳовванинг дийдорига етишиш орзусида икки юз йил йиғлади, йиғлай-йиғлай дийдорига етди, Ҳовва ундин юклиғ бўлди, сўнг... сўнгра Одамнинг уруғи қирқ минг бандга етди. Етдию, кетганча-кетди: туғилаверди, туғилаверди. «Ҳой, эсингни йиғ!» дейдиган ақли тўқис

кимса топилмади — изн қўлдан чиқди. Изн ихтиёрдан кетгач... мана, оқибати!.. Бу улуғ ва адоқсиз қисмат занжирининг бир ҳалқаси вазифасини ўташ Фозилбекнинг ҳам манглайига битилган экан, ота омонатидан она қароргоҳига кўчдию, вужудга айланди, вужуд шакл-шамойли тугал инсон қиёфасига етгач эса, келди...

У шаккоклик дарёларига фарқ этувчи ихтиёрсиз ҳаёллардан асраниш чорасини тополмас, аксинча бундай тизгинсиз ўйлар гирдобига фарқ бўлган кезлари руҳи енгиллашаётгандек, чунки фикрлаш унинг учун қайсидир гуноҳлари учун астойдил тавбалар ўрнига ўтаётгандек туюлар, туюлгани сайин эмин-эркин ўй-хаёллари баттар «шаталоқ» отар эди.

«Келмаслигим мумкин эди-ку!..» Раҳматли онасининг қорнида у эмас, қиздир, ўғилдир — мутлақо бошқа одам вужудга келиши ҳеч гап эмас эди — йўқ, Фозилбек туғилди! «Она, мени туғишингиз шартмиди?» деб сўрар эди у онаси ҳаёт бўлганида. Ҳаёт — йўқликдан мавжудлик сари интилувчи қувват, зеро, у йўқдан пайдо бўлди, пайдо бўлган лаҳзаданоқ интилувчан қувватга, қувват соат сайин-кун сайин катталашиб, Фозилбекка айланди... Ҳар умрнинг ҳикматию... ғурбати шунда!..

Ким билсин, ана ўшанда қувват интилишдан тўхтаганида Фозилбек исми банда бу оломону издиҳом орасида сарсону саргардон дайдиб, бош қотириб юрмас эди. Онаси ҳам кимсан Қосимбек бозорбошининг эрка ва бойвучча маҳбубаси бўлиб яйраб-яшнаб, даври давра сураётган, тўй-томошаю орзу-ҳавас мавжларида эмин-эркин умр кечираётган бўлур эди. «Шартмиди, мани туғишингиз она?» деб муштипар онажонини ҳоли-жонига қўймай... афсус, бу саволни бериш Фозилбекка насиб этмади, Фозилбек учун онасидан ҳайҳотдай жумбоқ мерос қолди, жумбоқ. Ҳа-да, ёруғ дунёга одам зарур экан, марҳамат қилиб туғилдим, одам камлик қилаётган экан менинг ҳисобимга кўпайди, лекин онамнинг ширин жони эвазига келишдан муддао нима?! Фозилбек бу қаттол саволнинг жавобини топишга умидвор, жавоб эса йўқ. Ахир, онаизорининг жони ўрнига — «Одам йўқолди, яхшилар!» — Фозилбек исми қувват интилувчан ҳаракатдан тўختаса адолатлироқ эмасмиди? Ёхуд онаси ҳам яшаса, ўзи, бошқалар — Абдушукур, Абдуҳафиз тоғалар, Ҳалима, Салима, Сафура холалар, Абдулҳай, Абдурауф, Абдуманнон, Абдували, Абдуфаттоҳ амакилар, уларнинг бевақтдан-бевақт ўтиб

кетган ўғил-қизлари Тўхтабек, Тошпўлат, Баҳодир... Мастура билан Мактуба-чи?.. Яна... Эҳ-хе-е, саногига етиб бўлармикан, уларнинг?! Барча-барчалари дарахтга айланиб улгурди, патила-патила илдилари ерга чир-машди, тарвақайлаб кўкка чўзилган шохлари ҳар сил-кинганида қора қарғалар гурра-гурра кўтарилиб, чарх уриб учади... Фозилбекка қолса, бу нолакор дарахтларнинг барига жон бахш этади-я, илло, ота-онаси, амакисию амма-холаси ўлмаган ким бор? Тирик жон борки, қатор-қатор, ўйнаб-ўйнаб, ўйлаб-ўйлаб, сўйлаб-сўйлаб, бир-бирига раҳмат айтиб, лаънат айтиб... мунчоқ каби тизилишиб, бехос-бехос узилишиб, саф-саф бўлиб, ўтиб-ўтиб бораверади-бораверади...

— Тери оламан! Қўй териси!..

— Мен ямаб бераман!..

— Мен бетингга қолаб бераман!..

Фозилбек фикран хаёл оқимига, жисман оломон оқимига кўшилди. Қандай қилиб темир панжарали баланд дарвоза рўпарасига бориб қолганини билмади, издиҳом зичлашиб орқадан босим кучайганига қарамай олдинга силжишнинг иложи қолмади, Фозилбек алмисоқдан мерос бу панжарали дарвоза яқин йилларда очилмаганини, шундан, дарвоза томон одоғи берк кўчага айланганини эслади. Тек қотган тирбанд оломоннинг, ўтаётган-кетаётганларнинг кўзи дарвозанинг хийла юқорисига елимланган шапалоқдек қоғозда, ундаги ажи-бужи ёзувни ўқишда эди. Семиз юзли, новча эркак кишининг кўзи ўткир экан, дўриллаб варақдаги ёзувни хижжалади:

— Ха-ло-йик! Ўр-та бўй, қадди бук-чай-ган қа-рия йў-қолди.

Одатда бозорда ёш болалар йўқолгувчи эди, тўғрироғи, отаси ё онаси етовида юрган гўдаклар тиқилинчда адашиб-нетади. Кекса одамнинг йўқолганини Фозилбек эслолмади.

— Кўрмадим, эшитмадим, билмадим!..

Фозилбек баланд бўйли, калласи катта, сийрак мошгурунч сочи орқага силлиқ таралган, қуюқ қошли, беҳад озода кийинган зиёлинамо мўйсафидга ҳайрон бўлиб қаради. Мўйсафид тумшугидан илинган ўғридек ранги қув ўчган, онасининг жазосидан қочиб эшик ортига биқинган бўз бола сингари оёқларини жуфтлаб, қўлларини ёнбошига босганича шамдек қотган, тинмай кўзини пир-пиратар эди. Унинг нима деяётганини Фозилбек ҳам, бошқалар ҳам дабдурустан англамадилар.

Семиз юзли кишининг дўриллаши халойиқнинг диққатини яна ўзига қаратди:

— Бош я-ланг, эғни-да у-узун қора бахмал чакмон, оёғи-да фарчли ка-вуш. Ис-ми В-вон Су-у! Ёши...

— Исми нимаикан? — луқма ташлади кимдир бетоқатланиб.

— Вон Суу! — деди унга жавобан бошқаси.

— Жиминглар, охиригача эшитайлик! — деди яна кимдир. — Кўрган-нетганлар бордир, ахир?!.

— Кўрмадим, эшитмадим, билмадим-м!..

Зиёлибашара басавлат мўсафид қўли кечагина ҳалолланган тўйболадек бўйрасимон тўқилган сарғимтир шляпаси билан икки қўллаб қорнидан пастроқни паналаб тутиб олган, кенг пешонасида ҳосил бўлаётган зера-зера тер томчилари узун юзидаги ажин ариқчаларидан даҳани томон қувалашиб оқиб тушар, афтидан бояги таҳликаси чандон ошган, қочар жойи қолмаган ўғридек қути ўчган эди.

— Э, биров сиззи айблавоттими?! — жеркиб ташлади ўрта ёшлардаги деҳқонбашара киши.

— Машинақа қуёнюракларнинг бўйнига илиб юборавериш керак, ўзи!.

Зиёлинамо мўсафиднинг эсхонаси чиқди, шўрлик, башанг кийинган, тилла тишлари ярқираган олифта йигитнинг безбетларча дағдағасини эшитиб, азбаройи тиззалари букилиб кетди ва титраб-қақшаб жуфтакни ростлади. Семиз юзли эркак ўқишдан қолмади:

— Ё-ши саксон икки-да-а!..

Тўнғич поччаси Ҳожибой кўнчи дом-дараксиз кетганида эллик иккида эди... Ёмғир эзиб, шивалаб ёғаётган, ер пилч-пилч лой. Фозилбек иттифоқо Зумрад опасиникига кирдию, жанжалнинг устидан чиқди. У опасининг ҳовлисига чақирмай-нетмай кириб бораверишга одатланган эди, ойнаванд равонга яқинлашганида поччаси опасининг сочидан чангаллаб-юлқиб дўппослаётганига кўзи тушди. Фозилбек поччасининг анчайин «ичимдагини топ» хилидан, ҳатто писмиққина эканини билардию, бу қадар... у кўзларига ишонмади, «Опам бу қадар жазога лойиқ не гуноҳ қилдийкин?!» деган таҳликали савол кўнглини чўғдай куйдириб ўтди. Ҳожибой кўнчи кўққисидан пайдо бўлган қайнисини пайқамади чоғи, яланг оёғи билан хотинининг қорнига тепди, опаси букчайиб инграб юборди. Фозилбек ўзини йўқотиб қўйди, икки ҳатлаб равонга чиқди ва аччиқ устида поччасининг жағига мушт туширди. Ҳожибой

кўнчи латта ва жонсиз танадек учиб бориб, сим каравотнинг остига узала тушди.

Қандай ҳодиса юз берганини Фозилбек шундан кейингина пайқади, фаҳмладию, равондан ўқдай отилиб қайтиб чиқди, сочлари тўзгиган, чиройли юзи қонгашган опаси кавушандоз эшигини тақа-тақ зичлаб, укасининг йўлини тўсди.

— Отамга айта кўрма! — деб худонинг зорини қилиб ёлборишга тушди.

Фозилбек еб юборгудек вазоҳатда опасига ўқрайди.

— Нима бўлди? Нега урди?! — деди у ҳамон «айб опамда» деган хаёлда.

— Доим шу!.. Ичди дегунча калтаклайди, — опасининг кўзида ёш қолмаганиди, лекин у йиғлаётган, йиғи аралаш зорланаётган, зорланиш аралаш ёлбораётган эди. Ҳиқиллади: — Дамим ичимда, кимга айтаман, ука?!.

Зумрад уввос солиб юбормаслик учун кафтининг қиррасини оғзига тикди, тишлади. Фозилбек опасининг бармоқларида янгигина қотиб қолган қон изларини кўриб, сесканиб тушди. «Онамнинг бармоқлари бу!» деб юборди, хў, алазамонда ўлиб кетган онаизорининг бармоқлари зирқираётганини аниқ-тиниқ кўнгли сезди, йиғлаб юборай деди, опасининг қўлларини, бармоқларини ялаб-юлқаб, айланиб-ўргилиб кўзларига суртгиси келдию, Зумрад айтган «янгилик»ни эшитиб баданига титроқ югурди.

— Бир оғиз айтмайсизми! — ҳамон ҳовуридан тушмай жеркиди у, алаmidан инграгудай афти бужмайиб.

— Асли онам раҳматли рози бўлмагандилар, шунга... — пиқиллади опаси.

Ана, холос... Раҳматли онам рози бўлмаган, опамнинг ўзи норози, Ҳоживой кўнчининг ҳам кўнгли йўқдир, ҳойнаҳой?.. У ҳолда кимга керак бу оила? Оилами, ўзи бу?!. Ё, худо розимикан шу оиладан?.. Опаси билан поччасидан тувилган икки қиз, бир ўғил қисматига худо пошшоми?.. Нега энди ҳамма қилғиликни қилиб қўйиб, буёғини худога ташлаб қўямиз?.. Бир касофатга йўлиқсак худодан кўрамиз, тақдири азалга ағдарамиз...

«Дамим ичимда» деди опаси, демак, бир умр ич-этини еб кемириб яшайди, не боислардан шу эрга рўпара келганини тушуниб-тушунмай ўтади дунёдан... Яна қанчадан-қанча аёллар, қанчадан-қанча эркакларнинг дами ичидайкин?!.

Фозилбек йўлакка чиқдию, бошини ҳам қилганича туриб қолди, шу аснода ёнгинасидан ўтаётиб оёғи чапишиб кетган поччасига ачинди.

— Тагин ичиб келади, — деди опаси ундан нажот кутиб.

Фозилбек опасига ўкрайдию, индамади, тилини тиймаганида опасини жеркиб ташлаши, «Шу пайтгача сир сақладингизми, ўзингиздан кўринг, бу ёғига ҳам чидайсиз!» деб зардасини тўкиши муқаррар эди.

Ҳовлига чиқди. Осмон тунд, ёмғир эзиб-шиғалаб ёғар, ер билч-билч лой, қўш туп гулсафсар ёнида энгагини муштларига қўйганича чўнқайиб ўтирган Ҳожибой кўнчи тақир бош, ор-риқ бетини қоплаган тиконсимон соқоли қиртишланмаган, уст-бошига ёғаётган ёмғирга эътиборсиз, бир нуқтадан кўз узмай ўтирар, шу ўтиришида умрида ичкиликни оғзига олмаган, беэён, пажмурда, юввош ва ичи ғам-ғуссаю армонларга тўла бечорага ўхшади. Ўшанда у элик иккида эди...

Бари оилага кўнгилисизлик оқибати. Кўнгил йўғу, ташлаб кетолмайди. Қаёққа кетади? Кимсан Қосимбек бозорбошининг куёви бўлса! Бола-чақа орттириб қўйган бўлса! Бола-чақасини ташлаб кетибди, деган маломатни кўтаролмаса!..

Шу-унча ғавғони уйлангунига қадар ўйласа бўлмасмиди?! Энди ўлгунича чидайди, чидаса — олам гулистон!.. Бундан фақат ўлиб қутилади...

Фозилбек хаёлини тийи-парронга солаётган тахминларига нечоғли асос бор-иуқлиги ҳақида ўзига ҳисоб бергиси келмади, балки дам опаси, дам Ҳожибой поччасини кўз ўнгидан ўтказиб уларнинг мисолида донишона ҳукмига яқун ясади: беваждан бесабаб жанжалдан боши чиқмайдиган эр-хотинлар кўнгил қурмағурнинг алақаерларида тошдек оғир тугун яшириниб ётганини очик тан олмайдилар-да, йўқ ерлардан баҳоналар излайдилар, сабаблар топса-топадиларки, «Хотинимга ёхуд... эримга кўнглим йўқ!» деган иқрорни тилга кўчирмайдилар. Бир оғиз шу гапни айтишга журъат тополмай, ичларидан зил кетиб, заҳар-заққум ютиб ўтаверадилар. Бу каби оилалар дунёнинг энг хилват ва ташландиқ манзилига айланади... Оила бошига бундай қунар тушмаслиги учун эса... чинакам Муносибхонларни топиш, муносиби топилмаса... уйланишга ошиқ-маслик...

— Ёш бола йўқолади, саксон икки ёшли қария ҳам

бамисоли гўдак, йўқолиши мумкин, — деди Фозилбек ёнида тикилишиб турган нотаниш ўспириннинг афтига қарамай. Дедию, фикрининг давомини ичига ютди: «Эллик икки ёшли эркак йўқолмайди. У оиласидан бош олиб кетиши мумкин»...

Фозилбекнинг тахмини кўп ўтмай тасдиқланди, Ҳожибой кўнчи дом-дараксиз кетди. Буни опасига очиқ айтди.

— Опа, кўнчингиз йўқолмаган, кетган, тушуняписизми, бу оилада ортиқ яшай олмаслигини билиб, бош олиб кетди, — деди.

— Мен у кишига ёмонлик қилмаган бўлсам?..

— Гап ёмонлик қилишда эма-ас, опа, тушунинг...

Опаси гапни уқмади, уқмагани етмагандай, «Вой, бегим»лаб йиғлагани Фозилбекка нашъа қилди. Қосимбек куёвини топиш илинжида қанча одам ёллади орқаваротдан казо-казоларни ишга солди, амали унмади. Ҳозир йўқолган одамлар астойдил суриштирилса Чойхона орқали топилади, дейишади, поччаси йўқолган замонларда бунақа Чойхоналар расм бўлмаган... Хуллас, Ҳожибой кўнчи на ердан, на кўқдан топибди. Дунёнинг мири камаймади... «Кўнчи тўғри қилди» деди Фозилбек ўзича, лекин бу фикрини ҳеч ерда тилига кўчирмади.

Поччанинг йўқолмагани, балки бош олиб бадар кетгани етти йилдан кейин тасдиқланди — Ҳожибой кўнчининг хастахонада ўлгани ҳақида хабар келди.

Тиригида йўқолган одам ўлганида топилди...

Опаси аза очди, «Вой, меҳрибоним!»лаб етти маҳаллага бўзламаса-да, барча расм-русумини адо этиб, уч қоракўзининг отасини тупроққа қўйди... Фозилбек янги ҳосил бўлган дўнгликка қабр шаклини бериб тупроқ тортаётган гўрковнинг чириб, увадаси чиққан кўйлагидан ноёб ҳикмат топмоқчидек анчагача кўз узмади... Тунд осмон, зах ҳаво, ёмғир эзиб-шиғалаб ёғмоқда, ер пилч-пилч лой, қўш туп гулсафсар ёнида тақирбош, соқоли ўсиқ, қоқ суяк Ҳожибой поччаси пажмурда гавдасини обкашдай эгиб қон туплаб, чўнқайиб ўтирибди. Маъюс, беозор, кимсасиз... Ўзига муносиб аёлни топганмикан?.. Ё шу ҳасратда ўтдими, шўрлик?..

Ўшанда катталар Ҳожибой кўнчини топиш учун кўпроқ чопарлар ёллашмади, жила курси, бозорбошининг шаънига иснод, деган мулоҳазада манавиндақа эълонлар ҳам илишмади...

— Ол-а, саксон бешни уриб кўйган одамга шунча галвами?!.

Фозилбек бир неча одамни четлаб-оралаб дарвоза томон интиладию, ортиқ силжий олмади, лекин ҳар қалай, эълондаги ёзувга кўзи ўтадиган масофага етди. Ўқиди:

— Бармоғида қалин тилла узуги бор. Кимда-ким учратгудай бўлса...

Фозилбек ўзи учун овозини пастлатиб ўқиётганига қарамай, унга кулоқ солаётганлар кўпчилик экан, улардан бири хахолаб кулиб юборди.

— Гап буёқда экан-да! — деди ўша одам тўдадан ажраб чиқишга уриниб.

— Бўламаса-чи, окоси! Тилло узуги демаса кампиршонинг ўзи кимга керак?!.

Издихом орасида кимдир хўнграб юборди. Фозилбек атрофига аланглаб ўша одамни излади, излаётиб ўзидан икки одим нарида паст бўйли, елкаси дўнг, юзи-манглайини тарам-тарам ажин қоплаган кекса... «Чолми, кампирми?» деган ўй кечди хаёлидан. «На эркак, на аёлга ўхшайди!.. Қадди дол, бош яланг, бетини...» Фозилбек беҳад таажжубда эълонга қайта кўз югуртирди. — Бетидаги ажинни ёзмабди, «Вон Суу» деган, холос... Вон Суу — эркакми-аёлми, ўзи?.. Ўқимаганлар!.. — гудранди Фозилбек, таъби тирриқ бўлиб. Атрофга аланглади. Ҳамманинг кўзи эълонда... Узоқдан, «Кўрмадим, эшитмадим, билмадим!» деган таниш овоз элас-элас кулоғига чалинди. Фозилбек рўпарасида ўзига илжайиб қараб турган кимсага разм солди. «Вон Суу — мана шу!» деган ўй кечди кўнглидан. Худди ўзи!.. Фозилбек қариянинг юпқа ва униққан ёмғирпўши остидан туртиб чиққан букри елкаларига, яноқ ва жағ суякларини уларни қоплаган салқи афтига, ичичига ботган бит кўзларига, косовдай қорайган қоқ суяк билагига, бармоқларига, ҳатто... кўксига кўз қирини ташлади — қариб-чуриган тақдирда ҳам аёллик аломати сезилади-ку!.. Фозилбек ҳарчанд нигоҳини югуртирмасин, уриниши беҳуда кетди, ноилож, бошини хиёл энгаштириб, гап қотди:

— Бозорга тушибсиз-да... Б... б... — у на «бобожон», на «бувижон» деярини билмай тилини тишлади. Рўпарасидаги қария ҳамон тиржайганича, кутилмаганда тетик ва бардам товушда гапирди:

— Бу ерларда юриш жонимга тегди. Хўп юрдим, ўлгудай зерикдим, кетар чоғим етди-я, хаҳ-ҳ!..

— Нега зерикасиз, қандай қилиб?

Фозилбек бир қатор саволни қалаштириб ташламоқчи эди, бирдан, «Отам зериккан!» деган фикр тунда да учган юлдуздай кўнглининг бир чеккасини ёритиб ўтди. «Ҳойнаҳой, отам ҳам бир ёқларга бош олиб жўнаш ниятидадирлар?.. Уйга қамалиб... шунинг ўзи йўқолишдир, балки?.. «Ичим бўм-бўш» дебдилар... Қирқ йил бозорга катталиқ қилган, егани — олдида, емагани — ортида бир одамнинг ҳам ичи бўшаб қолиши мумкин экан-да!.. ~~Одамнинг ичи бойлигу буюм билан тўлмас экан-да?..~~ Ичи кимсасиз биёбондек ҳувиллаб қолган одам бозордан, бозорда орттирганларидан-да бошқачароқ яна нимагадир муҳтожлик сезар экан-да!.. Қаёққа бош уради у, кимдан, нимадан топади тасаллини?.. Наҳотки, Диёрбекнинг бир оғиз ўйловсиз гапи шу қадар оғир ботган бўлса?.. Ёхуд Диёрбек айтмоқчи, Қосимбек бозорни эпақага соладиган амал, чора излаяптими-кан? Ёхуд... ким билсин, ер остида ғимирлаган илонни биладиган Қосимбек эл-улуснинг пароканда аҳвол-руҳиясини кўриб гангиб қолгандир?.. Бу аҳволда ҳарчанд чиранмасин бозорни изга солиб бўлмаслигини англаб етгандир?.. Бозор жонга текканда... кўз очиб кўрган аёлининг дийдорини қўмсаётгандир?..

Қўмсаш унда бурч туйғусини уйғотган, бозордан топмаган тасаллини отаси кенжасини уйлантириш эвазига топмоқчи... зеро, тирик баъдаси учун ўтганларнинг руҳини шод қилишдан кўра улуғроқ тасалли йўқ дунёда. Айниқса, ёруғ дунё ташвишлари олдида ўз ожизлигини тан олган банданинг охиратга ишқи ортади...

— Тери борми?

— Қўй терисини оламан!..

— Олаверинг, афтингизга ўзим тортиб бераман...

— Бошингга соламан!..

— Бетингга тери қошлаб олсанг, бундан оғирроқ гапларга ҳам пинагингни бузмай юраверасан!..

— Топган шакарингни еяверасан!..

— Хижолат нимаиканини унутасан!..

Шу пайт талотўп аралаш ур-йиқит кўпди. Фозилбек мушглашув бошланди деган хавотирда нима қиларини билмай қолди, ёнида турган қария, «Тери келди» деб уни тинчлантирди. «Қандай тери?» деб сўрашга оғиз жуфтлаб улгурмай, дарҳақиқат, издиҳом орасида мушглашув эмас, алланиманинг талашуви забтига олди. Зумда давра ҳосил бўлди, бир аёл кўтариб келган қўй терисини икки-уч шоввоз ерга тўшаб нархини чиқа-

ришга киришиб кетди. Қаердандир пайдо бўлган бир гала қора қарга кимошди савдосини қизитган терифуруш йигитлардан бирининг бошига кўниб, қулоғини чўқилашга тушди. Ерга тўшалган терининг савдосини пишириш кўйидаги терифуруш йигит буни пайқамади.

— Намунча терини талашмаса? — деб ҳайронлигини яширмай қизикди Фозилбек.

— Мўмай даромад қолади, — деди кимдир.

Қария ҳиринглаб кулди.

— Даромадидан ҳам кўра, бозорда бетига тери тортганларнинг ошиғи олчи!.. Бозор шуларники бўлиб қолди-е!..

«Бозорга мослашиш учун бетига тери қоплаши керак экан-да, одам», деди ўзича Фозилбек ва хаёлан кашф қилган ихтиросини дилига туғиб, қулоғини қариянинг оғзига тутди, шунда унинг ёмғирпўши остидан кийган қора бахмал камзулида алазамонлар кўп болали оналарга бериладиган қатор-қатор нишонларни эслатувчи тақинчоқларга кўзи тушди, «Кампир!» деб юборди саноқли дақиқалар ичидаги иккинчи «кашфиёти»дан севиниб.

— Аллақачон жўнаб қолардиму, дарвозани очиб беришмаяпти-да, яшшамагурлар!

— Қайси дарвозани? — астойдил ҳайрон бўлиб сўради Фозилбек.

— Анавини! — деб қўлини чўзиб кўрсатди кампир темир панжарали дарвозани.

— Мен очиб бераман, ўзим ёрдамлашаман, — деди Фозилбек куюнчаклик билан.

— Сенми?.. — Кампир рўпарасидаги йигитга ишонқирамай анграйди-да, бирдан авзои ўзгарди. — Аллақачон жўнаб кетардиму, буёқда юмуш кўпайиб кетди-я!

— Қанақа юмуш? — Фозилбек сўрадию, ичида «Тайини борми, ўзи!» деб қўйди.

— Юмушларнинг юмуши-я, хаҳ!..

— Айтнинг, қандай юм... — Фозилбек кампирнинг кўзида шумлик аломатини пайқаб, жим бўлди.

Кампир ўргимчак уясидай тарам-тарам ажин қоплаган қоп-қора башарасини Фозилбекнинг бетига яқинлаштириш мақсадида оёғининг учига туриб қаддини чўзди, кафтининг сирти билан кемшик оғзини паналади-да, аччиқ алам аралаш шивирлади. Шивирладию, унинг сўзини англаб бўлмади, кампир ўқчиди, йўталди, томоқ қирди. Афти баттар бужмайди.

Ўйлаб кўрса, янги туғилган дақиқаларида у ҳам арзандалик гаштини сурган экан. Кенг ва мутлақо ёт бўшлиқни бошига кўтариб «инга»лаётиб нафас оломай қолганида кимдир думбачасига авайлаб шапатилаган, шунда у яна овозининг борича чириллаб-тантिलाганиб йиғлаган, момикқина думбачасини эркалаб сийпалашгани ёқиб қолган шекилли яна нафаси ичига тушиб кетган — яна ёнбошига устма-уст шапати тушган, у яна кенг, ёруғ хонани бошига кўтариб «инга»лаган, шунда, нимадир бўлдию, у дафъатан ўз товушига қулоқ солгиси келди: қандай қилиб йиғлаяпти, овози нечун бу тахлит пастлашиб-балаңдлашаяпти, нима истаб йиғлаяпти, нега уни йиғлатишаяпти... Ахир, у илгари — сув зирҳи орасида ётиб сира товуш чиқармаган эди, ҳеч кимса уни шапатиламаган, кўзи бундайин ёруғдан қамашмаган ҳам, фақат... фақат Фозилбек боя бўйнидан-ҳиқилдоғидан бўшалган муздай ва узун тасма энди белига чирмашганини, тепасида гирдикапалак бўлаётганлар ҳарчанд уринмасин шилимшиқ тасма унинг баданидан ажрагиси келмаётганини пайқади, пайқадию хийлагина тик йўлдан қадами тобора жадаллашиб бораётганини, эниб боргани сайин белидаги тасма сириб боғланган қайишдек тортилаётганини сезди — у мушкул аҳволда қолди — йиғисига қулоқ солишни нуттани майлия, беҳад нишаб йўлда туриб қолганига, шу боис истайдими-йўқми, шу йўлдан пастга энишга маҳқумлигига, бу ёқда тасма таранглашиб, ҳатто чўзила бошлаганига тушунолмади, мудроқ ва уйқусираган бир алфозда кўз ўнгида ям-яшил ҳошияли белбоғ тусига кираётган тасмани силтаб, тортиб юборди.

— Во-оҳ-ҳ! — деди кимдир инграб. Овоз жуда-жуда таниш, қадрдон, шундан бўлса керак, унинг мурғак вужуди ёмон ўртанди ва қандай бўлмасин ўзини тўхтатиб қолиш илинжида бошини орқага бурдию... ям-яшил ҳошияли узун тасманинг бир учи сандиксимон кўкиш қути қиррасига илинганини кўрди. Ёнбошига нақшинкор ёзув туширилган қути кўринишдан қороз қушдай енгилга ўхшади, шунинг учунми, у бир силтов билан белбоғни илинган жойидан бўшатиб олмоққа уриндию, бари аксига олди — у белбоғни силтаб тортган замони вужудига югурган оғриқнинг зўридан қадам босолмади, уни ўчди, минг бир укубатда мадорини жамлаб, кўкиш қути томон талиндию:

— Оёғимни эзиб юбординг, Фозилбегим!.. — деган дардли ва мажолсизлик билан айтилган нола аниқ-равшан эшитилди.

У ўзининг фозиллигини дарҳол фаҳмламади, не сабабдан унга «Фозилбек» исми раво кўрилганини, унинг шахси камолига фозилликнинг нечоғли дахли борлигини ҳам билмади. Ўша топда бу исмнинг мағзини чақиш билан овора бўладиган аҳволда эмас эди, балки, «Оёғимни эзиб юбординг!» деган нолишдан юраги қаттиқ увишди ва шошилинч чора истаб оёғининг остига қаради. Қараган замони беҳад ҳолсизланди, ранги докадек оқарган аёлнинг сўлим чеҳрасида ҳаёт аломати сўниб бораётганига кўзи тушдию, салчиб ўзини орқага тортди. Чорасизлик аралаш хижолатдан ичига ўт тушди, азбаройи ёниб кетаёзди, суяб турфазиш умидида аёлнинг тепасига энгашди, энгаша туриб нигоҳлар тўқнашди: муштипар аёлнинг нурсиз боқишларида қотган дард ва иложсизлик остидан сўнгсиз бир мамнуният, шукроналик аломати бақиб турарди. Фозилбекни ана шу мамнуният ва шукроналик шарпаси чалғитди. Устига-устак аёл лабларини элас-элас қимирлатиб пичирлади:

— Боравер, қўзим... Мен рози... Бошинг тошдан бў... син, илойим, Фозил...

Фозилбекнинг тили калимага келмади. У бир оғиз илиқ сўз айтиш илинжида, лоақал мушфиқ аёлнинг қулоғига шивирлаш истагида чўк тушди, энгашди, энгашаётиб, «Ой қўнсин-а, бошингга, кун қўнсин-а, бошингга» деган хазин хонишни эшитди, эшитдию бошини кўтариб, атрофга аланглади, ким хониш қилганини тополмади, «Сиз айтдингизми, она?» деб сўрамоққа лаб жуфтлаб оёғининг остида беҳол ётган аёл тепасига қайта эгилдию, «Фотма хола!» деб ҳайқириб юборишдан ўзини базўр тийди, сўнг ёлборгудай товушда аста шивирлади:

— Фотма хола... бундай қараманг, холажон...

Фозилбек болалик кезлари қўшнилари Манзура амманикида оқсочлик қилиб умр ўтказган пак-пакана, калладор, малласимон юзи чўзинчоқ, рўмолининг остидан кумушдай оппоқ сочи кўриниб турадиган, ўрдакка ўхшаб лапанглаб қадам олишини кўрган болалар қиқирлаб куладиган Фотма холага ҳар сафар рўпара келганида ҳайиққаниданми-бошқаданми, бирдан ўзини чеккага олар, холанинг чуқур-чуқур кўзлари тубида унсиз изтироб шарпасини кўриб ачиниб кетар, «Онамнинг кўзларида изтироб бўлмаганмикан?» деган ўй унинг

тасаввурига муҳрланган, бунга сайин холага яхшилик қилгиси келар, бир сафар хола бувисининг рўпарасига ўтириб олиб эснайверган-эснайверган, эсноқлари орасига ҳиқичоқлар қўшилган, сўнг «Кинна кирибди, кампир!» деган, бувисининг гапи билан Мастура опачаси ўчоқдан бир коса кул келтирган, Фотма кинначи (маҳалланинг кинначиси эди, раҳматли) кул устига бир бурда нон қўйиб, устидан рўмол билан ўраган ва ҳосил бўлган тутунчани бувисининг гоҳ бошига, гоҳ елкаларига, гоҳ қорнига теккиза-теккиза дам солган — буларнинг барини Фозилбек бир чеккада чўк тушиб, ўз кўзи билан кузатган, айниқса Фотма холанинг мириқиб, оғзини карнайдай очиб эснашларига ҳаваси келган, айниқса... Фотма холанинг косали тутунча тутган кўлига, бармоқларига қараб ҳайрон қолган... кинначи кампирнинг бармоқлари қиз болаларникидек беажин, силиқ, ингичка ва узун-узун эди... «Фотма опа мендан а-анча катта-а» деганди бувиси, Фозилбек шу гапни эсладию, бувиси билан Фотма холанинг бармоқларини қиёслади... бувисининг «қари» ва «толиққан» бармоқларининг ёнида кинначи кампирнинг бармоқлари... бунинг сири нимада экан?..

Фозилбек хаёлини жамлаб улгурмай, Фотма хола муолажани тутатган ва ҳомуза торта-торта чиқиб кетаётганида бувиси унга танга узатган, Фотма хола бир нималарни пичирлаб юзига дуо тортган, сўнг қарамай-нетмай тангани енгсиз, қора бахмал камзулининг ён чўнтагига солиб қўйган, ўрдак юриш қилиб дарвоза томон кетган — ўшанда бу манзарани мўлтираб кузатиб турган Фозилбек кинначи холага баттар ачинган, хола кўчага чиққан заҳоти бувисидан, «Фотма холанинг болалари йўқми, буви?» деб сўраган, бувиси чаккасини қисиб тангиган рўмолини ечаётиб, «Фотма опа эр қимай ўтди» деганини эшитиб, бу гапнинг маънисини тушунмаса-да, юраклари эзилган ва тинчлик бермаётган ачинишини ювишнинг бирдан-бир чораси холага пул бериш деган ўйга бориб бувисидан танга сўраган. «Тангани нима қиласан?» — ҳайрон бўлган бувиси. «Фотма холага ачинвомман», деган Фозилбек. Орага Мастура опачаси суқилган: «Ачинсанг, Фотма кинначига уйланақол!» — дегану, укасининг жиғига тегиб қочган. Фозилбек пастак узум ишкомлари орасини гир айлантириб опачасини қувлаган, тутолмай аламидан йиғлаб юборган. Чакак уриб невараларини тинчитолмаган буви ниҳоят: «Ма, танга, Фозил, ма, ол!» —

деб чақирган. Фозилбек қувишдан тўхтаб бувисидан тангани олган. Шунда бувиси: «Фотманинг киннасиминан катта бўлгансан, ўзинг, болам, берсанг-берақол», деган. Фозилбек тангани чангаллаб юриб неча кунгача йўл пойлаган, ҳар сафар тангани чангаллаган кафтчаларидан тер қуйилиб оққани шундоққина эсида... лекин ҳар сафар холага рўпара келганида унга пул узатиш тугул, салом беришга юраги бетламаган, улғайиб бировларнинг кўзидаги мунгдан ҳайиқмайдиган ва бемалол хайр-эҳсон улашаверадиган бўлгунига қадар Фотма хола бандаликни адо этиб улгурган...

Фозилбек, «Фотма хола хиргойи қилмас эди-ку», деган ўйга толиб улгурмай болалиқдан ҳамроҳ армонларини эслади-да, ён чўнтагига қўл суқиб ҳовучига сиққанича танга олди. Тақир ерда ўтирган онаси, онаси эмас — Фотма хола — қандай қилиб Фотма хола бўлсин?! «Мени Фотма хола тукқанида эди, онам ўлиб қолмасдилар, Фотма холанинг ўғли бўлсам у қовоғини солмай, кулиб юрар эди...» деб ўзича кў-ўп хаёл сурар эди Фозилбек болалигида, лекин... дунёдан эр қилмай ўтган, шу боис фарзанд кўрмаган ва шу боис қари бармоқлари маъсума қизларникидек силлиқлигича қолган кампир қандай қилиб Фозилбекка исм қўяди, қайдан келиб унинг қулоғига ниятини хиргойи қилиб қуяди, бордию, шу аёл Фотма хола бўлса, у ҳолда онаси қани, онаси қаерда, Фозилжоннинг?!

Фотма хола нега эрга тегмаган?.. Эҳтимол, тенгини, муносибини топмагандир? Ундай деса, у замонлар, ҳатто ҳозир ҳам қизлар эр танламайди, йигит — танлайди, қиз жазога маҳкум гуноҳкордек кўнади-кетади...

Фозилбек ҳаддан ташқари ўйловли одам бўлиб вояга етганини онасининг қорнидаги улғайиш лаҳзаларидан, ўйловлари бошқаларникига сира ўхшамаслиги сабабини туғилиш онларини тўлдирган ҳаяжон ва аянчлардан кўради. Ҳомилалик ва туғилиш онларини гўё ўзи четдан туриб кузатган одамдек тасавурида гавдалантириши ҳам ўйловларининг аллатовурлигидан эди. Кўз ёриш асносида омонатини топширган онаизорига қанчалик ачинса етти ёт бегона Фотма холани ҳам юраклари бирдек эзилиб-увишиб хотирлаши шундан эди.

Хуллас, у хаёлига тирғалган ажабтовур ўйлар ечимларини ўйлаб улгурмай ҳовучидаги тангани шовулла-тиб аёлнинг этагига тўқди. Тўккач, садақа берган пайти

кишининг кўнглига оралайдиган мамнунлик эпкинидан энгил тортиб улгурмаган ҳам эдики, аёл базўр судралиб борди-да, биқинига сержило нақш ўйилган кўкиш қутига узала ётиб, ўнг кафтини кўксига оҳиста қўйди. Бу манзарани кўрган Фозилбекнинг юраги ёмон увишди, у аёлнинг муддаосига фаҳми етмай қути томон талпинди, талпинган жойида қутининг узун бандига қоқилиб, муккалаб йиқилди. Манглайи қутининг қиррасига, сўнг заранг ерга қаттиқ урилди, азбаройи зарбнинг зўридан миясининг ичи ғалати шовқин-суронга тўлиб кетди, кўз олди қоронғилашди, ўзини қўлга ололмай қад ростлаш илинжида ғимирлаётганида таниш, мунгли товуш қулоғига сеҳрли оҳанг бўлиб қўйилди:

— Йигит ўлма, бало кўрма... Йигит ўлма, бало кўрма...

Фозилбек бир зум ҳушёр тортиб кўзи равшанлашди, кейинги оҳанг миясидаги шовқинларни қувиб чиқарди:

— Ой кўнсин-а, бошингга... Кун кўнсин-а, бошингга... Ой кўнсин-а, бошингга...

Фозилбекнинг шуури бирам сокинлашдики, заранг ерга йиқилганини ҳам, манглайини қаттиқ урганини ҳам унутди, ўзига қайта жон берган мунгли, лекин сеҳр тўла овозга жавобан оғиз жуфтлаган эди, улгурмади — отаси Қосимбек бақувват кўлларига кўтариб олиб, уни бағрига босди. Отаси гезариб кетган лабларини қимтиб, бағридаги норасидани тумонат одам назаридан эҳтиётламоқчидек туртиниб-суртиниб четлана бошлади. Фозилбек бетини отасининг кўксига босаётди хотин-халажнинг уввос солиб йиғлашидан чўчиб бош кўтарди, бироқ аёллар томонга қарай олмади, сандиқсимон кўкиш қути бирдан ердан узилганини ва кўча тўла издиҳомнинг елкаси узра сассиз-несиз лапанглаб узоқлашаётганини кўрди.

Отаси, унга қўшилиб Фозилбек суратдек қотдиқолди. Фозилбекнинг ичи таталаб кетди, у отасининг қоя тошдек қимир этмай туришидан норозиланиб, силтаниб-типирчилаб ерга тушди, оёғи ерга тегар-тегмас кўкиш қути томон чопқиллади. Издиҳом орасини ёриб ўтиб югура-югура кўкиш қутига етса, қути ичига ётиб олган аёлнинг яна бир оғиз сўзини жон қулоғи билан тингласа, ўзи ҳам нимадир деса... бироқ у тошдай қаттиқ, темирдай совуқ чангалдан чиқа олмади ва аламидан ўксиниб-ўксиниб йиғлаб юборди. Ёш тўла кўзларини артмай ортига ўтирилди ва... отасининг нигоҳида уни ғажиб ташлағудай ғазаб аралаш таъна-иддао ёлқи-

нини кўрди ва юраккинасининг энг чуқур ва кўз илғамас тубида мудом симиллаб азоб бергувчи оғриқли бир туйғу пайдо бўлди...

Отасининг ўша пинҳоний норизо нигоҳи унинг баданини тилка-пора қилиб юборди, кўз ўнгидаги ёруғ олам зимистонга айланди. Хижолат, гуноҳкорлик ҳисси елкасидан эзиб тушди, бўйни қисилди.

Унинг арзаңдалиги онажонининг кўз юмиши билан барҳам топган эди. Қачон, қандай вазиятда бўлмасин, отасининг нигоҳида таъна, дашном, иддао шарпасини сезса ўзининг айбдорлигини эслайдиган, кўнглининг туб-тубида мустаҳкам уя қурган, унинг инон-ихтиёрию хаёлларини сира ўз хаёлларига қўймайдиган ўша оғриқли туйғу — гуноҳкорлик ҳисси уни нафақат отаси ва оила аъзоларидан, балки ҳаёт оқимидан четга улоқтириб ташлагандек, дунёни мутлақо ўзгача идрок этадиган одамга айлантириб қўйгандек эди...

8

— Қадрияни чақир, бу укам билан ёймага бориб келсин.

Фозилбек шундагина баркаш юзли бақалоқ хотин қироатхона мудираси эканига ақли етди. Мудиранинг мовий кўз аёлга берган топшириғини эшитдию, қулоғи том битди, кўз олди қоронғилашди. Омад шу қадар кўш қўллаб кулишини кутмаган эди у. «Хусайниси...» деб юборди ичида. Бу оҳангдор сўз куйига шу қадар меҳрибонлик ва бокира бир туйғу жо бўлиши мумкинлигини ўйлаб ўйига етолмаётган эди. Энди эса шу қадар меҳрибон қиз билан танишади, суҳбатлашади, бирга бозор айланади!.. Қадрияой китоб танлайди, Фозилбек ҳақини тўлайди, сўнг китобларни кўтаришиб, қироатхонага бирга қайтади, сўнгра...

У кенг ва мутлақо ёт бўшлиққа чиқиб қолганида, «инга»лаб дунёни бошига кўтарганида димоғига жондек ширин илиқ бир нафас урилган, бунинг роҳатидан энгикиб кетган, шунда думбачасига шапатилаб, уни такрор ҳушига келтиришган, бояги жондек тотли нафасни туйиб бутун вужуди, борлиғи беҳад роҳатланган, аъзои баданидаги арзаңдалик майллари илоҳий фароғат лаҳзаларидан... сўнгги марта баҳра олган эди. «Хусайниси...» деган сўзни эшитганида тотли ва армонли хотирага айланган ўша олис ва унутилмас ҳолат айнан такрорлангандай сезди ўзини...

Фозилбекнинг ичи таталаб кетди, тезроқ Қадрияни кўргиси, унинг оғзидан чиқадиған ҳар қандай сўзни жон қулоғи билан тинглагиси келди. Қадриянинг лутфи унга онасининг эркалашини эслатди. Онаси омонатини топширган онларни, онасидан мерос қолган беминнат соғинч ва шу соғинч-андуҳ туфайли ўзига йўлдош бўлган ёлғизлик туйғусини ёдига солди.

Думбачасига шапатилаб, тепасида капалакдек чарх уриб, алланима балолар қилиб уни ҳушига келтиришди. У ҳушига келдию, «Қаерга кеб қолдим?!» деган саволдан тасавури ёришибгина қолмай, ич-ичидан зил кетди. Ўзини боягина танасини ўраб олган илмилик намликдан ажраб тушган шудринг томчисидек жуда-жуда ожиз ва омонат ҳис қилди. Томчига ато этилгандек бир нафаслик умр учун ўйга ботишни арзимас санаб, тасавурида ёнган чироқларнинг сўнишини ва шу чироқлар қатори ўзининг нафас олиши ҳам сўниб кўя қолишини истагани, истагани сайин тепасидаги меҳрибонлар баттар чарх уриб куймаланишаётганини — хаёлга толгани сайин ўйларига ажабтовурроқ ўйлар қўшилгани, алҳол, умидлари ушалмас армонга айланиб улгургани ва ниҳоят, йиғи-сигини, кўз ёшларини қатъиян бас қилгани, мавридини топди дегунча отасининг, уйдагиларнинг назоратидан, таъқибидан қочиб бозорга боргани, паноҳни бозордан топгани, яъни, отанг бозор-онанг бозор қабилида яшаш одат тусига кирган ўша кунларнинг бирида отаси қатори бегона мўйсафид уни тўхтатиб, «Ҳа, меҳрибонингни йўқотдингми, бўтам?» дегани, отаси уни бирон марта «бўтам» деб эркаламагани, бошини силамагани... шуларнинг барча-барчаси унинг хотира лавҳаларига чалакам-чатти ва узук-юлуқ чизилган гўдаклик манзаралари эди...

Фозилбек отаси қатори мўйсафиднинг саволини эшитгану, ундан кўз узмай анграйиб тураверган.

— Ота-онасидан адашган болага ўхшамайди, кўрма-япсизми, кисавурлик пайида, — деди бароқ қошли бошқа киши.

— Муштдек бошидан-а?!.

Ота-она меҳридан бебахралик туйғуси Фозилбекка муштдек бошидангина эмас, жуда эрта ҳамроҳ бўлган, онасининг вафотига сабабчи эканидан кўнглининг тубтубига тош ботган айбдорлик ҳиссига қўшилган бу бебахралик унинг кўнглига ёлғизлик туйғусини муҳрлаган эди... Кўнглидаги сарҳадсиз ёлғизлик саҳросида

иккинчи бир киши — Қадрия пайдо бўлиб қолганини унинг ўзи ҳам сезмади...

«Ранги бу қадар тиниқ, чехрасидан бу қадар оқлик ёғиб турган қизнинг қалби ҳам нурга, меҳрга тўла бўлади!» — Фозилбек шунга амин эди, «Бошқача бўлиши мумкин эмас, чунки...» У «чунки» дедию, шундай қарорга келишига жўяли далил-исбот тополмади. Далил-исбот излаш ҳақида ўйлагиси ҳам келмади, юрагининг аллақаерларида ҳали танишиб-нетмаган бокира қиздан шубҳаланишни ўзига эп билмади.

«Бўтам» деб мурожаат қилган отаси қатори мўйсафид ҳам ундан шубҳаланмаган, шубҳалана билмаслик ҳам самимият, меҳр аломати — Фозилбек гўдаклик кезлари айнан шундай мулоҳаза қила олмаса-да, кўнгил қатларида шундайин сезим кўз очган, сезгани учун ҳам, отаси қатори мўйсафиднинг одамларни чалғитиш ниятида, атайин, «Қўйсанглар-чи, бўтамни қорни оғриб қолибди» дея уни кўпчиликнинг таъқиб-эътиборидан халос этишга уринганини тушунган.

Ўшанда ўжарлиги тутганини Фозилбекнинг ўзи ҳам тушунмаган, болалигига борибми, мазах қилаётган кимсалар кўзига бўйчанроқ кўриниш илинжида дўнгликка туриб олган, «бўтам» дея унинг ёнини олган мўйсафиднинг кўзига қарамасликка уринган, шунда кирза этигини дўпирлатиб сургаб бораётган барзанги кимса уни туртиб ағдариб юбораёзган.

Эҳ-ҳе-е, уни кўп марталаб туртиб ўтишди. Ҳеч ерда у Қосимбек бозорбошининг кенжаси эканини пеш қилмади, аксинча, буни доим яширишга уринди, ҳар сафар ўзини ўзи ўнглади, ўнглолмаган пайтлари дамани ичига ютди.

— Ҳой, етимча, юр, менга ўғил бўласан, — деди бир куни бетини қуюқ ажин қоплаган чол.

— Етим эмасман, — деди Фозилбек чолга ўқрайиб. Нар и кетишни мўлжаллади. Шунда елкасига ола хуржун ортган, билқиллаган ва қорамтир маммасининг учини ток зангини эслатадиган икки бармоғи орасидан чиқариб, сўқимдай ўғлини эмизаётган лўли хотин чолнинг йўлини тўсди.

— И, би-и! Бизди ҳамсояннинг бачаси-ку, бу!..

Фозилбек лўли хотиннинг муддаосини тушунмади, тушунмадию, унинг мулойимлиги, меҳрибонлиги шу қадар ёқдики, азбаройи эти жимирлашиб кетди. Назарида бундан мулойимроқ, меҳрибонроқ сўз эшитмаган эди. Бутун вужуди билан лўли хотинга талпинди, унинг

маммасини чапиллатиб эмаётган ва тим қора кўзлари билан атрофни олазарак кузатаётган ўғил болачага ҳаваси келди.

— Йўқол! Йўқол, жодугар! — дея жеркиб, ўқрайиб лўлини қувиб солди бетини ажин босган чол.

Фозилбек чолнинг ҳам, лўли хотиннинг ҳам асл муддаосини, муҳими, уларнинг қай бирлари астойдил ва бетаъма меҳрибонлик қилаётганини фарқлай олмади.

— Лўли хотинлар жодулаб қўядими, одамни?

Фозилбек Қадрия билан тош йўлни кесиб ўтиб тик зинадан бозор майдони томон тушгунларича жим борди ва тўсатдан қизга шу саволни қотди. Қадрия туйқус тўхтади, кўзини ердан узмай ўйланди, ҳали танишиб улгурмаган йигитнинг бу тахлит ғалати саволидан ажабланди. Сездирмайгина кулимсиради.

— Икки-уч кундан буён ёмғир тинмаётган эди, энди қор учкунлаётганини қаранг!..

Фозилбек қизнинг ҳайратига қўшилди.

— Ўзи фаслни фаслдан ажратиб бўлмаяпти-ку. Ҳозир, нима, ёзми, баҳорми, ёки?..

Қадрия очилиб кулди ва бирдан жиддий тортди.

— Кеча, аввалги кунлар баҳорли ёз эди, — деди у шумлик қилаётгандек кулимсираб. — Бугун қишли баҳор!..

— Баҳорли ёз... қишли баҳор... Бу қанақаси бўлди?..

— Бозор учун бунинг ажабланарли жойи йўқ...

Қадрия ниманидир айтиб, тушунтирмоққа лаб жуфтладию, назарида эзмалик қилаётгандек туюлди.

Йигит кенг елкаларини тик тутган, лекин бошини бир оз эгиб бораётган ҳамроҳининг пахтадай оқ, булоқ сувидек тиниқ юзига, бўйнига, оппоқ ва майин-муло-йим бармоқчаларига... қирмизи олмадек яноғига ўғринча разм солди. Товушини пастлатиб гап бошлади:

— Болалигимда лўли хотин мени эркалаб гапиргани эсимга тушиб кетди.

— Нима деган?

Фозилбек Қадриянинг савол оҳангида «Хусайни-си...» деган сўз орқали кўнглига муҳрланган сеҳрли ҳарорат бор-йўқлигини ўйлаб туриб жавоб қилди:

— Гап нима деганида эмас, энг оддий сўзини ҳам беғуборлик билан, меҳр-муҳаббат билан айта олишида...

Яна пича юришди, Фозилбекнинг назарида қиз бошқа гапирмайдигандек туюлди, «Тўғрими?» дея қайта.

сўрашга оғиз жуфтлаганида Қадриянинг ўзи тилга кирди:

— Бироқ ҳар кимнинг сўзлаш тарзи ҳар кимга бирдек ёқимли туюлавермайди...

— Мен ҳам шундай ўйлайман, — деб юборди Фозилбек ва очилиб кетди: — Айниқса, аёлларнинг меҳри... Биласизми? Жудаям ғалати бўлиб кетади, одам! Аёл кишининг орзидан чиққан бир оғиз меҳрибон сўз дунёни ўзгартириб юборади!..

— Эркакларнинг меҳри ҳам...

Қадрия шундай дедию, «ялт» этиб йигитга қаради, Фозилбек шу боқишнинг ўзида қизнинг тароватли нигоҳидаги ҳазинлик ва меҳрга ташналик ҳиссини илғади. «Фотма холанинг кўзи ҳам шундай маънос эди!..» — Фозилбек оёғининг учигача жимирлаётганини сезди, бармоқлари қалтирай бошлаганидан қўлларини орқасига яширди. «Қадрия, яна бир қаранг!» деб илтижо қилишдан базўр тилини тийди. Қизнинг тирноғи этига қадаб олинган бармоқлари элас-элас титраётганини пайқади, нигоҳи қизнинг биллаги, бўйни, юзи бўйлаб кезинди, мутаассир бўлди. «Юз-кўзи, қўллари бу қадар оппоқ қизнинг кўнгли ҳам ёп-ёруғ бўлади-а?..» Фозилбек бу саволини овоз чиқариб айтдим-айтмадим — ўзи ҳам сезмади. Қизнинг елкаларидан тутиб, уни ўзига қаратмоқчи бўлди, қўлини тийди.

Ёймачилар қатори узоқ эмас эди, Фозилбек йўл кўрсатмаса-да, ҳамроҳининг ўзи Султон тилла турган томон юраётганини пайқади.

— Икки ҳафта бурун келиб кўргандим, — деди Қадрия, — донишмандлар ва инсон руҳий оламига доир дуруст китоблар бор эди.

— Қиммат сўрадимиз?

— Сал...

— Китоб сотиб олиш учун пул ажратишадими? — саволга тутди Фозилбек. Қадрия синиқ жилмайди.

— У ҳолда қаердан оласизлар?

— Инсофийлар ташлаб кетишади...

Фозилбек қулоғига ишонмай «Чинданми?!» деб юборай деди, Қадрия худди ҳеч нарса демагандек бамайлихотир бораётганини кўриб, индамади.

Қироатхона ходимаси Фозилбекни эргаштириб келганини кўрган Султон тилла ҳайрон бўлди. Фозилбек у билан салом-алик қилгунча Қадрия тахлам-тахлам китобларни бирма-бир қўлига олиб варақлашга тушди. У қачон кўзойнак тақиб олганини Фозилбек сезмай қол-

ди. Йигитнинг назарида Қадриянинг чиройига чирой кўшилган, у янаям жозибалироқ кўринаётган эди.

— Йигит, танланг, — деди Султон тилла, китобга харидор топилганидан жониқиб. — Бунақа китоблар ҳозир босилмайди.

— Ўзлари яхши тушунадилар, — деб Қадрия учун жавоб берди Фозилбек, сўнг қиз китобларни саралаётганини кўрди-да, кўтара савдога ўтди: — Қадрияой, танлаб ўтирманг, ҳаммасини оламиз.

— Й-ў-ў... — деб қад ростлади Қадрия. — Ҳаммаси шарт эмас.

— Китоб ортиқчалик қилмайди.

Қадрия қизариб кетди, ҳамёнини пайпаслаб ўнғай-сизланиш сабабини яширолмай ғудранди. Фозилбек буни пайқадю, ёнидан пул чиқариб Султон тилланинг кафтига тутқазди.

— Қанча? — деб сўради у.

— Биз кетгач, санайсан, — деди кулиб Фозилбек.

— Пулни харидорни узоқлаштирмай санашда ҳикмат кўп, — деди ёймачи, — ердан топсанг ҳам санаб ол...

— Манавиниям кўшинг, — деди ҳамон хижолатдан нима қиларини билмай турган Қадрия. Султон тилла қизнинг қўлидаги пулга қаради. Фозилбек қизнинг кафтига тугилган пулни қайтара туриб Султон тиллага хўмрайиб, деди: — Ҳар қалай пистачилар берадиганидан кўпроқ, оғайни. Буёғи кўтара савдо бўлди. Китобларинг қироатхонага кетди. Савобга қолдинг, тилла-вой!

Ёймачи йигит аввал норозиланди, сўнг «Майли, сиз учун майли» деб, енгил тортди, қўлидаги пулнинг чўғини чамалаб жилмайганича, ён киссасига урди.

Фозилбек китобларни ўзи кўтарди. Қадрия гоҳ ундан орқада қолар, гоҳ илгарилаб кетар, гоҳ у билан ёнма-ён, нафас-банафас юришга мажбур бўлар, бу алфозда бозор оралаб кетишдан Фозилбек ўзини кўяр-га жой тополмаётган, худди Қадрия билан аҳду паймонни пиширгандек, энди у билан бир умр бирга яшаб ўтиши муқаррардек боши осмонга, оёғи ерга тегмай бораётган эди. У бирдан қизни четдан туриб кузатишни, унга суқланиб боқишни кўнгли тусади. «Нурга чулганган-да, шунчалар гўзал, ойдан ҳам гўзал-да, ҳаммадан гўзал!..» Фозилбек бозор жойни тўлдирган шу издиҳом орасида энг бахтли одам эди шу топда! У овозининг борича бақиршига, ҳайқиршига тайёр эди, қиз эса... Қадрияой... Муносибхон эса... ёнида келаёт-

ган йигитнинг жони-жаҳонини кўкларга қадар кўтарган «ҳодиса»дан беҳабар борар, Фозилбек энди қандай бўлмасин кўнгил кўчаларида чаппор уриб очилаётган... ана шу хабарни унга «етказиш» ҳақида қайғура бошлаган эди.

— Ноқулай бўлди... — деди Қадрия ҳам мамнун, ҳам хижолат аралаш.

— Жуда қулай бўлди, — дарҳол илова қилди Фозилбек муғамбирона кулимсираб.

— Барибир, сизни уринтириб...

Фозилбек қизнинг товушида меҳрибонлик оҳангини ҳис қилиб баттар эриб кетди.

— «Сизни уринтириб» дейсиз-а!.. Ҳў-ў, тунов куни узум олиб бергандингиз-ку, ўшандан бери...

— Қачон? — ажабланиб сўради Қадрия.

— «Қандай узум яхши бўлади?» деб сўрадим, «Хусайниси-и» дедингиз.

Қадрия эслолмай елка қисди.

— Шундан бери фақат хусайни узум оламан. Чиндан ҳам дунёда хусайни узумдан кўра тотлироқ мева йўқ экан...

Қадрия жилмайди. Йигитнинг юрагидаги чўғ аланга олиб гуриллади. Қадрия бунга сезди чоғи, шундайига ҳам оппоқ чехраси янаям оқариб кетди. Қадамини жадаллаштирди. Индамай бораверишдан баттар ўнғайсизланиб қарийб шивирлади:

— Боя айтганимдай, ташлаб кетишган пул йиғилиб қолганди. Сизнинг ёрдамингиз...

— Мени ҳам инсофийлар қаторига кўшиб кўяр-сиз...

Қадрия ҳуркиб кетган оҳудек Фозилбекка жавдиради, ён-веридан ўтаётганларга ров кўз югуртирди-да, гапирди:

— У гапни фақат сизга айтдим...

— «Фақат менга?!» — Фозилбекнинг шундайига ҳам ичига сиғмаётган ҳаяжони азбаройи тошиб кетди. «Демак, фақат менга раво кўрди. Сирни менга очдими, демак!..» Фозилбек ўйини ўйлагунича Қадрия тик зинадан кўтарилиб кўчадан ўта бошлади. Зум ўтмай у кироатхона эшигини очади, ичкари кирадию, ўртадаги жавоб-муомала тугайди. Қайтиб уни қачон, қаерда, қандай баҳона билан учратади, кўради, гаплашади?! «Ахир, сирдошлашиб турганида гап тополмаса, вазиятдан фойдаланмаса!..» Фозилбек мулоҳазакорликни бас қилди, дангалига кўчди.

— Қадрияой! Меҳрибонлик билан сирдошлик жуда яқин-а? — сўради у тўсатдан.

Қадрия «тушунмадим» дегандек унга тик қаради.

— Сизнинг овозингизда кўнглимга жуда-жуда яқинликни, илиқликни... меҳрибонликни сезяпман, мана энди, сирдош ҳам бўлиб қолаёздик...

Қадрия дув этиб оқариб кетди, тўчиб йигитдан кўзини олиб қочди, хайр-хўшни насия қилиб, қироатхонага кириб кетишни мўлжаллади.

— Мени тўғри тушунинг, Қадрияой! — деди ўнғай-сизланганидан товуши бўғилиб Фозилбек. — Бир-бирига ана шу мен айтгандек кўнгил яқинлиги, илиқлиги... меҳрибонлиги бўлган эркак-аёлларгина — у «эрхотинларгина» дея олмади — бахтли яшашлари мумкин. Тўғрими?

Қадрия аёл-қизларга хос хушёрлик билан дарҳол ўзини қўлга олди, уни янаям хушрўй қилиб юборган хижолат аломатини яширмай деди:

— Аёл киши оиласи билангина сирдош бўлади...

9

Фозилбек Қадриянинг охириги гапини қандай талқин қилишни билолмай боши қотди. Нима деди? «Оилам билангина сирдош бўламан, сен билан эмас» демоқчимми? Нима, Қадрия оилалими?!.

Хаёлига ёпирилиб келган фикрнинг даҳшатини ҳис қилган Фозилбекнинг баданидан муздай тер чиқиб кетди. «Йўғ-э!» деб юборди баралла. «Сезилмади-ку?!. Ё, мен сезмадимми?!. Худо асрасин...» У ўзи истамаган ҳолда қироатхонанинг ёнгинасида тик турган кўйи хиргойи қилаётган кишига яқинлашди. Афтидан ёшини аниқлаш қийин бўлган, қорамағиздан келган, «қишли баҳор» иссиғига қарамай устма-уст нимча кийган тиланчи — Фозилбекнинг назарида у тиланчига ўхшади — «Келинг, акў» деб йўловчига илтифот кўрсатган бўлди. Фозилбек у кишининг оёғи остидаги чоққина қоғоз қутига кўз қирини ташлади, буни пайқаган тиланчи, «Қайсиниси ёқади?» деб сўради. Фозилбек муддаосини айтди:

— Нарироқ борсангиз бўлмайдимиз?

Тиланчи ўзини эшитмаганликка олди. Худди рўпарасидаги одамни кўрмаётгандек тирикчилигини давом эттирди:

— Ҳайронама-а-ан-н!..

Бегонама-а-а-н-н!..

Фозилбек тиланчи билан пачакилашиб ўтиришни ўзига эп кўрмай нари кетди, у бозор оралаб уйига қайтар экан ҳаётида фавқулодда ўзгариш юз берганидан ичига сигмас даражада қувонаётгани ҳам бир бўлди, Қадриядан эшитган гапи ҳам... Ахир, турмуш қурмаган... Ёки?... Беғубор, сутдек тиниқ, бирон марта тик қарамади... Демак... Покиза жувон... Нима, жувон?!!

Қадрияни биринчи учратган ва бир оғиз сўз билан унинг ақл-ҳушини ўғирлаган лаҳзадан буён миясини чулғаб олган, буткул тинчини ўғирлаган сўзнинг даҳшатини астойдил мулоҳаза қилиб кўрмаганига... шу мулоҳазадан ўзини атайин чалғитаётганига ҳайрон қолди. «Ундай эмас!» деб юборди кафтини оғзига босиб, «Ундай эмас-с!.. Оилали эмас, шундайми, онажон?!..»

Фозилбек сира онасига илтижо қилмаган эди, шу сафар бардоши етмади. Тоқат қилса ичи ўт олиб кетадигандек эди, тўсатдан ҳаёлида Ҳафиза кеннойиси гавдаланди. Шу ҳаёлда уйига янаям ошиқди.

Вақт намозгардан ўтган, бозорда одам тирбанд, Фозилбек издиҳом орасидан илон изи йўл солиб, танишбилишга рўпара келмасликка уриниб илгарилайверди.

— Отни ҳалиям чуқурдан чиқариб олишмабди-я! — деди кимдир.

— Қоринбоғини қирқмоқчи бўлган аравакашни тепиб калласини мажақлабди, — деди бошқаси.

— Э, ётган жойида қазиди қилиш керак, унақа отни!..

— Бозор эгалари ёрдам бермаса, Чойхонадагилар қараб турмас?

— Чойхонага боришибди, «Пичоқ тортворинглар!» дейишибди.

Энди қассоб излаб юришибди!..

— Вон Суу топилмаяптию, от билан кимнинг иши бор?!

— От Вон Судан қадрлироқ!..

— Қамоқдан қочганларга қўйиб берса бир пасда сарамжон қилади...

— Отними, Вон Сууними?..

— Ўпкасини қурт еган сил аристонлар қочибди!..

— Ҳаммасини ямаб ташлайман!..

— Қўй пўстинига ўраб ямайман!..

— Қўлга тушириб оғиз-бурнидан чиққунча сичқон шўрва ичираман!..

— Тимдан чиққан жондорга талатиш керак уларни!..

— Бозорбоши бозорни ташлаб кўйди...
— Бозорбоши ўғлини уйлантириб олсин...
— Чол ўғлини уйланишга кўндиргунича бозорнинг куни битади!..

— Оқсоқол қарамай ётаверса бозорни Чойхона қўлга олади!..

— Инсофийларнинг ҳам фойдаси тегмай қолади...

— Инсофийларнинг ўзлари инсоф қидириб юрганмиш!..

— Инсофийлар ҳам бетига тери тортаётганмиш!..

— Вой, до-а, сичқон дорининг додасига кеп қолинг!..

Узоқ-узоқлардан ноғоранинг «така-тум»и, яна аллақандай ўйноқи кўшиқнинг узук-юлуқ сўзлари кулоққа чалинди. Фозилбек уйига етиб олишга шошилди. Боғкўчадан ичкарилаб ариқ ёқасига етгандагина Найнов закўннинг жанозасини эслади. Бомдодга эмас, пешинга чиқарадиган бўлишган экан, қайта хабарлаб келинган фассолнинг қўлига бу сафар майит етиб бормабди. Найнов закўн миясига қон қўйилишидан нобуд бўлди деган аввалги тахмин тасдиғини топмабди — закўнчининг мияси топ-тоза чиқибди, буни эшитганлар, «Ўзи мияли одам эди!» деб таҳсин ўқиб, алқашибди, кейинги сафар юрагини очишибди — юрак ҳам беармон ишлаган ва яна неча ўн йиллаб ишлашга қодир деб топилибди, «бўлар иш бўлди» қабилида Найновни бола-чақасининг ихтиёрига қайтариб, аср чоғи тупроққа қўйишга қарор қилишибди.

Фозилбекнинг беихтиёр қадам олиши сустлашди.

Нонвой Роҳила холанинг алмисоқдан қолган гува-лак девори остидан чиққан ариқ ўзини кўз-кўз қилиб қўймоқчидек Боғкўчадан йигирма одим оқиб борадида, Шовзал кўмирчининг уйи остига кириб жойиб бўлади. Шу йигирма одимлик ариқ ёқасида тўрт туп қари тол қуюқ ўсган, тол соясидаги тахта сўри боғкўчалик хангоматалаб бекорчилардан бўшамайди. Сўри хувиллаб қолган тақдирда ҳам Маҳкам чўт соғ қўли билан пашша кўриб, бирор-ярим ҳамсухбатга зор ўтиради.

Фозилбек сўрининг «кунда-шунда»лари билан кўпда гурунглашавермас эди, бу сафар ёлғиз ўтирган жойида бетоқатланиб имлаб чақираётган Маҳкам чўтни босиб ўтолмади. У истар-истамас сўри томон юраётиб ариқдаги лойқа ва иркит сувнинг эриниб оқишига назар ташлади. «Болалиқда нон оқизоқ-оқизоқ ўйнар эдик»...

— Ҳ-ҳа, ўтир-р, — деди Маҳкам чўт ва Фозилбек етиб келар-келмас, кўришиш учун қўл чўзди. Кўри-

шаётиб унинг қўлини қаттиқ қисди. «Хасса таянадиган кишиларга хос» деди ўзича Фозилбек, Маҳкам чўтнинг мушаклари ўйнаб турган соғлом қўлига қараб.

«Чўт» мақсадга кўчди:

— Я-янги қўшненикига, тўйга чиқдингми?

Фозилбек бош чайқади. Маҳкам чўт хиёл энгашиб, шивирлади:

— Жа серқатнов бўлиб қолди-ку!..

Сирли шивирлаш ҳам Фозилбекнинг ҳайратини кўзгата олмади. У қайси қўшненикида нима гап-сўз, кимникига кимлар келиб-кетаётгани билан кўпда қизиқ-мас эди.

— Кеча тўй бўлган хонадонга мелисалар, терговчилар таңда қўйганига ҳайронман.

Фозилбек бунинг сабабини билса-да, бирдан сергак тортди.

— Терговчи?!.

— Терговчи!..

Акаси билан гап очилган пайтда Фаёзга ачингани ёдига тушди...

«Агар сизни уйлантириб олсалар... уйлантириб олсак, отангиз ҳар қандай дардни енгиб кетадилар, болам», — деди Умри она журъатсиз овозда.

Фозилбекнинг назарида дунёнинг жамики ташвишлари унинг уйланишига қараб қолгандек туюлди. Ҳатто, башарти у уйланса йигитдир-қиздир ўзига муносиб умр йўлдошини топиш қанчалик машаққат, бозорни эпақага келтиришдек, эҳтимол ундан-да мушкулроқ машаққат, ғурбат. Ахир отаси, бобоси, бобосининг боболари бозорни изга соламан деб ўтиб кетди-ку дунёдан, бозор эса ўша-ўша — дам мўмин-қобил мулла-ваччадек мулойим тортади, яъни одамларга инсоф киргандек бўлади, дам қутирган тимсоҳдек, дам очикқан аждаҳодек ирғишлайди, дуч келганини ютади, бу ютоқиш, бу сапчиб-ирғишлаш одамларга юқади... Қосимбек чол эса гаранг, гунг бўлиб чора излайди, чорани... кенжасини уйлантиришдан топади... Отаси бозорни изга солиш, ўғли қиз танлаш эпини тополмайди...

Яқинлари Фозилбекнинг бошини иккита қилиб қўйсалар бас, олам гулистон. Шундан бўлак ҳангама йўқ, бозор яна қайтиб равон йўлга тушиб кетади, Фозилбек эса бозор бу қадар қутирган, тўғрироғи, одамлар очофат тимсоҳу йўлбарсдек қутирган, тўғрироғи, одамлар очофат тимсоҳу аждаҳодек жазавага тушган пайтда уйланиш, дунё шундай ғурбатзада бўлиб турган

айни пайтда фарзанд кўриш нияти йўқ, башарти розилик берган тақдирида ҳам, аввал у шу бозор касофатларидан заха тегмаган қизни топиши, у билан аҳду паймон қилиши керак. Шундагина... ҳадемай яқинлари елиб-югуриб қолишади, тўйнинг «бўлди-бўлди»си ўтиб, бу уй-бу ҳовлини... Қадрия яшнатиб юради...

— Нега индамайсан?!

Фозилбек акасининг таҳдидидан чўчиб тушди. Хаёлини банд қилган ўйлар таъсиридан чиқолмай, дилидагини тилига кўчирди:

— Отам «Янаги ҳафта бошлаб юборамиз» дедиларку...

Умри она билан Диёрбек бу гапни «куёв тўра» томонидан билдирилган розилик аломатига йўйиб ишни «қизиги»да битиришга кўчишди.

— Янаги ҳафта қатта, «хўп» десангиз бугуноқ оёққа туриб, эртагаёқ бутун бозорни тўйга чорлашга тайёрлар, отангиз!..

— Хўп демай, кўрсин-чи!.. Телба феълига муносиби топилай деб қолди, бугун-эрта розилигини айтади.

Фозилбек бирдан хушёр тортди. «Акам хабар топибдилар-да!» деган ўйдан шошиб қолди. Қулоғига етган бўлса ажабмас. Ахир, купша-кундузи бегона қиз билан — тагин кўзи тушган кишининг суқи киргудек момикдеккина Қадрия билан етаклашиб юрадию, гапсўз бўлмайдими!..

Фозилбекни таниган-нетган кўп!..

— Илойим, ўзимга муносиби топилсин, деб худодан сўранг, ахир ҳар кимнинг жуфти ҳалоли ўзига муносиб бўлгани маъқул-да, ўғлим...

Фозилбекнинг кичик онасига меҳри тобланиб кетди.

— Ҳамма гап шунда-да! — деди у ҳаяжонини сездирмасликка уриниб.

— Ҳамма гап шундалигини ҳаммаям билади, — эътироз қилди унга акаси. — Муносибини топаман деб умр ўтиб кетмаслиги ҳам керак, ука.

Фозилбек бош чайқади.

— Умр ўтиб кетаяпти, деб дуч келгани билан оила қуриб, яшайвериш тўғрими? — деди у акасининг бетига қарамасликка ҳаракат қилиб. — Гап ҳамма билганидан а-анча мушкулроқ. Қаёққа қараманг, оилавий можаронинг устидан чиқасиз. Ит-мушук бўлиб яшаётганининг санови йўқ!..

— Ит-мушук бўлмай, одамга ўхшаб ўтаётганлар ҳам оз эмас!

Диёрбек гапани тугатар-тугатмас Фозилбек совуқ-қонлик билан жавоб берди:

— Ўшаларнинг ҳам ярми сир бой бермайди, яширади.

— Сани бошинг ўзи бемаъни ўйловдан бўшамайди!..

— Эҳтимол ана шу бемаъни ўйловлар замирида...

Фозилбекнинг қайсарлик билан бошлаган эътирозини қўшни ҳовлидан эшитилган аёл кишининг уввос солиб йиғлаши босиб кетди, уч-тўрт гўдак чийиллаб аёл фарёдининг ваҳимасини оширди. Умри она, «Тавба! Тавба қилдим!» — деганича ҳовлига шошилди.

Хонада акаси билан ёлғиз қолган Фозилбек очик дераза ёнига бориб, ташқарига кулоқ тутди.

— Фаёзникида нима бўлди, ўзи? — деб сўради.

— Келин қиз чиқмабди!..

Акасининг томдан тушган тарашадек қайтарган жавоби қулоғининг остига тортилган тарсакидек Фозилбекни гангитиб юборди. У дами ичига тушиб, турган жойида суратдек қотди. Қулоғи шанғиллади, бошини кўтариб акасининг кўзига қарай олмади. Кўз ўнгида зил-замбил юк остида эзилиб-букилиб бораётган Фаёзнинг пажмурда гавдаси, афти-ангори гавдаланди. «К-келинникига жўнагишга мўлжаллаб икки қоп г...гуруч опқўйгандик. Қарасак, мита босиб, сичқон бола очиб ташлабди... Бозорда ф-фалон пул...»

Фозилбек бу ҳасратни эшитиб, Фаёзнинг оғирини енгил қилди — дон-дун растасидаги корчалонлар билан гаплашиб унинг тўйига арзон гурунч ундириб берди. Фаёз севинганидан қайта туғилгандек бўлди, боши осмонга етди, мушкулини енгиллаштираган Фозилбекни қўярда-қўймай тўй оқшомига таклиф қилиб, қайта-қайта одам чиқартирди. Фозилбек тўйга чиқмади, тўй ўтди, мана энди... энди Фозилбек қўшнисига тасалли бўладиган сўз тополмади, бир муддат дудуқланиб туриб қолди, шунда кўз ўнгидаги Фаёзнинг ўрнини... ўзининг сурати эгаллади... Бетига ҳайронун лол анграйиб турган... ўзини қувиб солишга тутинди, ҳамдардлик билдириш мақсадида қайларгадир тентираб-каловланиб «кетган» Фаёзни «тутиб» келтирди, бироқ, тилига кўчиши зарур сўз кўнглининг тубида «қимир» этмади, хомуш бош эгиб турган Фаёзни кўриб ўзи ҳам хомуш тортди, юзма-юз турган Фаёз йўқолиб, унинг ўрнини яна ўзи эгаллади...

Маҳкам чўт етказган хабари учун суюнчидан умидвор одамдек Фозилбекдан таҳсин-тасанно кутаётган эди, Фозилбек ичидан «Демак, галва катта экан!» деган хавотир ўтса-да, ортиқча гап-сўзни чувалатмаслик ниётида Маҳкам чўтни чалғитишга уринди.

— Қариндош-уруғидир-да, — деди у ўзини бепарво тутиб ва ўрнидан кўзгалди.

Маҳкам чўт сўрининг қирғоғига чўзиб ўтирган ярим-жон оёғини соғ кўли кўмагида жиждириб пастга осилтирди, ҳассасини кўлига олди.

— Турасизми? — деб сўради Фозилбек, ёрдамга ошиқиб.

— Я-я, ўзим, — деди миннатдор оҳангда ҳисобчи ва ҳозиргина бошлаган гапини унутди шекилли, бирдан мавзунини ўзгартирди: — Нечта аристон қочибди?

— Аристон қочмаган, — ўша заҳоти унинг оғзига урди Фозилбек. — Қочишга уринган.

— Ҳайтовур-а! — енгил нафас олди Маҳкам чўт. — Шунча қоровул пойлоқчилик қилаётган турмадан аристон қочса, охир замон бўгани шу-да!

Фозилбек ҳамсуҳбатининг овозида хавотир ва норозилик оҳангини сизди. Назарида Маҳкам чўт Раҳимнинг қамокдан қайтишидан чўчигандек туюлди. Мушакларидан куч ёғилиб турган шундай забардаст эркак Раҳим қилтириқдан ўзини ҳимоя қилолмаганига, қараб туриб, ақли бовар қилмади.

...Осим кўнчининг уйидаги тўй роса авжига минган пайт, бола-бақра, ёш-яланг тўйхонани бошига кўтарган, шўҳ-шан болакайлар одатдагидек Маҳкам чўтни кўрганда ҳушёр тортган, ўспиринлар тўдасини оғзига қаратиб ўтирган Раҳимгина бодилик қилиб, унча-бунча Маҳкам чўтдан ҳайиқмаслигини кўз-кўз қилишга ўтган. Оғзидан боди кириб-шоди чиққан. Ёшлигидан тош кўтариб, мушаклари темир бўлиб кетган Маҳкам чўт бунақанги жўжаҳўрозларнинг танобини тортиб қўйишни қойиллатган.

— Ҳой, Раҳимча, буёққа қара! — деб кўча томонга имлаган у.

Тенгқурлари орасида изза бўлган Раҳим, ичганми, нима бало, кўчага чиққану, ҳе йўқ-бе йўқ Маҳкам чўтнинг гарданига қулочкашлаб пичоқ урган. Тартибга чақириш бундай тус олишини мутлақо кутмаган Маҳкам ҳисобчи қандай фалокат юз берганини, бўйни нега чўғ босгандай ловуллаб ачишганини англаб-нетиб улгурмай, гарданидаги йўғон томирдан шариллаб қон отил-

ган. Кимдир, «Раҳим пичоқни томга отди!» деб бақириб юборган, Маҳкам чўт эса, орияти зўр келиб, ҳеч кимни ёрдамга чақирмаган, устига-устига, қўшинининг тўйи бузилмасин деган истиҳолада кафтини гарданига босганича уйига югурган — хотин, бола-чақа тўйда — Маҳкам чўт ҳолсизлана-ҳолсизлана ҳушидан кетган... Бир ўлимдан қолиб, икки ой хастахонада шифтга тикилиб ётиб даволанган, уйга қайтишга жавоб теккан куни миясига қон урган, оқибати, мана, бир қўл-бир оёғи яримжон, ўзи чалажон...

— Хавотирланманг, Маҳкамбой ака, — деди Фозилбек ҳисобчига дадда-тасалли бериш хаёлида. — Турмадан қочиш майнабозчилик эмаски, дуч келгани жуфтани ростласа!.. Бировга қасддан қўл кўтарганлар-ку, айниқса, қаттиқ қўриқланади.

Маҳкам чўт Фозилбекнинг шамасини тушунди.

— Қ-қўрқадиган жойим йўқ, ука, — деди у дам қизариб-дам гезариб. — «Раҳим келармиш» деб гап қўзғаб юрганлар ҳам бор. Келса, ундан н-нарига!.. Тоғаси, қасддан пичоқ урмаган, эҳтиётсизлик қилган деб гуноҳини енгиллатиш дардида пул совуриб юрганмиш. Менга қолса, шу бутуноқ чиқарворсин, ўша сўтакни! «Д-даъвоим йўқ» деб хат бермаган н-номард...

Фозилбек суҳбатдошининг алам-изтироб билан гапиришини кўриб, унга ачиниб кетди, тасалли бермоқчи эди, арзирли сўз тополмади.

— Тоғаси нима иш қиларкан? — деб сўради.

— Ч... чойхонада... — гўлдиради Маҳкам чўт.

— Нима иш қилади?

— Ю... югурдак... — баттар алами келиб, деди ҳисобчи.

Фозилбекнинг нафаси ичига тушди, ўзидан қудратлироқ куч рўпарасида ожизлигига иқрор бўлган одамдек маънос тортди.

— Найнов зақун бевақт кетди-да, — деди Маҳкам чўт бошини сараклатиб. — Уйига кириб айтгандим, «Зақун бор экан, Раҳим турмадан яқин-орада бир қадам ташқарига жилмайди», деди. Кўнглим тоғдай кўтарилди, Фозил, ўшанда. Эҳ-ҳ!.. Би-ир ишим тушганида ўлиб қолди-я, қизиталоқ...

— Асрга чиқаришадими? — деб савол қотди Фозилбек.

— Қатда-а, — деб тўсатдан ҳиринглади Маҳкам

чўт. — Кунига тўрт маҳал жаноза иғлон қилинди, тўрто-
видаям қайтаришди... Ўлик бунақа с-сарсон бўлганини
эшитмаганман...

— Нима, яна олиб кетишдимиз?!

— Шомга чиқарадиган бўлишди. Тумо-онат йиғил-
ди. Ювиб, ўраб-чирмаб, тобутга жойлаб, кўтаришди
ҳам. Хотин-халаж чуввос солиб йиғлаган жойида, ос-
мондан тушдимиз-ердан чиқдимиз — саккизта барзанги
ўспирин келиб Найновнинг ўғлини четга чақирди. Ал-
ланима деди шекилли, Найновнинг ўғли бояги чақир-
ган одамнинг ёқасига чанг солса дегин!.. Хотин-халаж-
нинг қий-чуви ҳолва бўлиб қолди!.. Зариф ака ўртага
тушди, маҳалланинг отаси-да, зумда тинчитди. Одам-
лар тўполон кўтарди. Йўқ, иложи бўлмади. Найнов ўз
ажали билан ўлмаган деган хавотирда жасадини мо-
шинга ортиб опкетишди. Текшир-текширнинг чаласи
қолганмиш... Ўликниям абжағи чиқиб кетди-е!.. Битта
Закўн бориди, кўрган оқибати шу бўлди!..

Фозилбек ортиқ суҳбатга қулоқ тутгиси келмади.
Кетатуриб, сўради:

— Закунчи амаки Раҳимни қамоқдан чиқартирмас-
ликка киришган эдимиз?

— Аниғини билмадимиз, аммо «шуғулланаман» де-
ганди...

«Закўнчи шуғулланганмикан?.. Бошлаган бўлса...» —
Фозилбек хаёлига чалғиб, Маҳкам чўт билан хайр-
хўшни насия қилиб, индамай нари кетди. Ҳисобчи
жавоб-муомала бўлмаганига ҳайрон бўлиб, унинг ор-
тидан пича кузатиб турди-да, ниманидир эслаб, оғзи-
нинг таноби қочди.

— М-манга қара, — деди уни тўхтатиб. Фозилбек
тўхтади. Ҳисобчи сўради: — Оқсоқол тўй бошлаб қўйиб-
дилар, деб эшитдим. Кунни тайинми?

Фозилбек уйидагилар ҳали йўқ келинга тўй «бош-
лаб» юборишганидан ўнғайсизланди. Дам кичик онаси,
дам опалари, дам янгаси топиб келаётган «муносибхон»-
ларнинг ҳеч бири унинг кўнглини жазиллатганича йўқ,
лекин Фозилбекнинг топгани уларга маъқул келарми-
кан?..

— Кунни тайинми, ишқилиб? — саволини такрорла-
ди ҳисобчи.

— Ҳе, ҳали номаълум, ака, — деди Фозилбек жил-
майиб. — Вақт-соати бор...

— Яш-ша, Фозил! Айтмоқчи, оқсоқол дурустмилар?

— Дурустлар.

— Тўй бошланса касаллик тумтарақай қочади, — деб кулди Маҳкам чўт маънодор ҳиринглаб.

«Қочишга қочади-я, илло касалнинг зўри тўйдан кейин бошланади...» Фозилбек ичидан зил кетди, уйлари томон юрди, дарвозага яқин келганида Фаёзларнинг уйидан икки-уч эркак-аёл гўнғир-гўнғир қилиб чиқди ва катта кўча томон жадал йўл олди.

10

Тирик жон борки, ниманингдир илинжида яшайди. Илинж одамларни не кўйларга солмайди! Чунки илинж — ниманидир кўлга киритиш, олиш дегани, бинобарин, инсоният қавмининг кўплаб қайғу-ситамлари олиш эвазига бериш мувозанатининг бузилишидан келиб чиқади. Ваҳоланки, олиш ва бериш дунёни остин-устун бўлиб кетишдан сақлаб турган посанги, бу икки посанги тенг сақланган жойда фаровонлик, хотиржамлик, акс ҳолда... кимдир атайин, кимдир онгсиз-ихтиёрсиз равишда бу икки посанги мувозанатини бузади... бу ёруғ дунёда офату балоларнинг тўхтамаслиги инсон зотининг манглайига ана шу ўта жўн ва ўта мушкул ҳикматни тушуна билмаслик тамғаси урилганидан далолат беради. Бу тамға «нафс» деб аталади... Ҳар қандай ақл-идрокни ақл-идрок қиладиган ҳам, тинчлик-хотиржамлик кушандасига айлантирадиган ҳам ана шу нафс...

Куннинг ҳам нафси бор, лекин у кундузга тўядими-йўқми, вақт-соати етганда тепасидан босиб келаётган тунга жойни бўшатади. Туннинг ҳам нафси балои азим, у оламни комига ютиб ётса-да, бомдод азони айтилар-айтилмас, қора этаklarини йиғиб ғойиб бўлади... Кун ҳам, тун ҳам вақтида нафсини тия билади, кун ва тун туғилиш ва ўлишдек боқий, ўзгармас... Боқий мувозанат тимсоли...

Фозилбекнинг «инга-инга»лаб дунёга келиши, уни эсон-омон дунёга келтирган онаизорининг қайтмас сафарни ихтиёр қилиши ҳам буюк мувозанат ҳикмати, бироқ бу буюк ҳикмат Фозилбекни бир умрга мувозанатдан чиқарди... «Демак, катта мувозанатларнинг боқийлиги учун кичик мувозанатларнинг издан чиқиши зарурият экан-да?...» У онасининг, «Ой кўнсин-а, бошинга» деган эркаловчи ғамзасидан куч олиб чинқирдию, шодумонлик завқи ичра ўзига чирмашган гуноҳкорлик ҳиссини илғамади. Фақат отасининг таъна-ид-

дао аралаш хўмрайиши унинг кўнглига тегирмон тошидек оғир ботди, кейинчалик ёши улғайгани сайин бу тош кўнглининг тубига чуқурроқ ботаверди...

Ҳаққи рост, ҳеч ким бунинг учун унга дашном бермади, бироқ, у эсини танибдики, отаси, акаси, опалари нигоҳининг туб-тубида пинҳон таъна шарпасини кўп марталар илғайди. Сезимлари сирқирайди, сирқира-раса-да, сездирмайди. Сездирмаса-да, уларнинг ҳар боқишида ўзича, «Онамизнинг жони эвазига туғилган-сан!» деган таъна-дашномни ўқийди. Башарти у йиқилиб-нетмай кўкиш қути ортидан қувиб етолганида, онасининг бағрига юзини босиб унинг меҳрибон ҳидларидан тўйиб-тўйиб нафас олганида, онажонисининг яна би-ир оғиз лутфини жон қулоғи билан тинглаганида, жилла қурса, унинг ёнгинасига узала тушиб ётиб олганида, ва... онасига қўшилиб... онаси уни ҳам қайтмас манзилга бирга олиб кетганида...

Ахир у онасининг болдирини моматалоқ қилиб эзиб юбориш учун дунёга келмаган эди, келган тақдирда ҳам, шу тахлит тўс-тўполон ва онаизорининг жони эвазига жон сақлаш илинжида эмас эди. Шу боис дардди ва мажолсиз айтилган нолани эшитган заҳоти онасини азот кўтариш ниятида у томон интилди, бироқ, бунинг учун у жуда-жуда ёш — ҳали жиш, нари борса, бир парча эт эди, холос!

Чорасизлигини сезган заҳоти онасига кўмакка ошиқшдан кўра нафаси ичига тушган кўйи онаси ато этган жондан воз кечиш унинг учун осонроқ ва тўғрироқ туюлди: чириллаб хонани бошига кўтаришни ҳам, оёқ-қўлини типирчилатишни ҳам бас қилди. Шу топда уни ўз ҳолига қолдиришганида эди, бошқалар онасига атойдил андармон бўлишларига имкон ортар, онасининг вужудини пора-пора қилаётган узун ва шилимшиқ тасмани авайлабгина ажратиб олишган, устига-устак, бетўхтов кетаётган лахта-лахта қонни жиловлаш чораси топилур эди. Афсуски, ҳаммаси аксига олди ва кимдир думбачасига аёвсиз шапатилаб уни ҳушига келтирди, ҳушига келган замони ҳиқилдоғига чирмалган шилимшиқ ва муздай тасма исканжасидан халос бўлиш умидида ихтиёрсиз типирчилашга тушди.

— Янги туғилган чақалоқнинг «инга»си, оёқ-қўллари тинимсиз типирчилатиши, «Мен яшайман!» дегани-да!

Расул дўхтир айтган бу гапнинг маъзини чақиш Фозилбек учун чўт эмасди, уни инкор этиш нияти ҳам

йўқ эди, ammo-лекин Фозилбек ўзини онасининг жони эвазига сақлаб қолишларини сира-сира истамагани аниқ-ку!..

— Мен ҳам сизни инкор қилмоқчи эмасман, — деди Расул дўхтир ақлли нигоҳини Фозилбекдан узмай. — Онангиз ҳаёт қолишини иташингиз аниқ. Бу, сиздаги ақл-идрок, инсоф-диёнатнинг истаги. Лекин ўша топда... ҳар қандай тирик жон мудом ўз умрини узайтириш илинжида яшайди, ўша паллада сизнинг танангиздаги жоннинг «Мен яшайман!» дейишдан кўра қудратлироқ мақсади бўлмаган.

— Онаминг жони-чи? — деб юборди Фозилбек. — Онамда яшаш истаги сўнганми?

Расул дўхтир жим бўлиб қолди ва кўп ўтмай мушкул савдони уқдиришга чоғланган одамдек бармоғини бигиз қилиб, таъкидлаб гапида давом этди:

— Жуда нозик жойидан олдинг-да!.. Биласан-ку, кеннойинг доя, у билан ҳам тортишганимиз-тортишган, аёл киши бўлсаям ақли балага етади! Она — боланинг ёхуд бола — онанинг жони эвазига жон сақлаш ҳоллари кўп учрайдиган ҳодиса. Тўғри, онаи-зор ҳам ўз жонини сақлаш кўйида чиранади, тўлғанади, азобларга дош беради, фақат умид буткул узилганида... оғриқ азобига дош беролмаса, жон таслим қилишдан ўзга чора қолмаса... умуман, жуда нозик... қалтис-да... Она билан боланинг жони бир бўлади, туғилган вужуд бола эмас, она жонининг бир бўлаги, парчаси бўлиб кўринади аёлга, мурғак бола қиёфасида тирик жонини кўради она, шу боисдан ҳам инсон учун онадан яқинроқ, азизроқ зот йўқ дунёда! Фақат нозик-да... туғайтган аёл киндик қирқилгач, энди боласи мустақил жон эвазига яшай бошлаганини идрок қилиб улгурмайди, тушуниб етган тақдирда ҳам «Болани нобуд қилиб, мени асранглар» демайди, аксинча талотўпда ўз жонини мурғак фарзандига ҳадя қилади-қутилади...

Бундан чиқди, Фозилбек онаси ҳадя этган жон эвазига яшамоқда, дунёга келиб улгурмай онасининг жонини тортиб олган, шундай экан, кўнглининг тубидаги оғриқли туйғудан у умр бўйи халос бўлолмайди. Одамлардан, яқинларидан... ўзидан тили қисик яшайди. Тили қисиклиги ундаги гуноҳқорлик ҳиссининг остидан ўт қалайди. Майли, кимлардир атрофидагиларга қанчалик малол келтира олса ўзини шунчалик бахтиёр ҳис қилар, ammo-лекин ҳақиқий бахт бошқаларга малол келтирмай яшашда-ку!.. Шу боис ҳам гуноҳқорлик ҳисси

уйғоқ одам ўзининг жонидан кўра ўзгаларнинг ҳаловати устида кўпроқ қайғуради ва ўзгаларга малоли келса хижолат ўтида ёнади... Умри она, «Илойим, ўзимга муносиби топилсин, деб худодан сўранг» дея насиҳат қилди. Фозилбек ўйлаб кўрса, ўзидан кўра ўзгалар учун кўпроқ хайр-барака, шафқат-мурувват сўрар экан... ўзгалар қайғусида бўзлаган қушдай... Ахир қодир эгамиз унга жон инъом этди-ку, бас-да, ботиниб, ундан яна нима сўрайди?!

Бир сафар отаси, «Бозордан ўзингга яраша бир юмуш топ, пул орттиришни ўрган» деб йўл кўрсатди, «Бекорчидан худо безор» деди. Фозилбек кулди, «Ота, бутун бозор пул кўйида яшайди-а?» деб савол қотди. Қосимбек «ҳа» деди, «Пул одамнинг жони-а?» деди, отаси бош ирғади, «Ақлли одам борки, пул орттириш ҳасратида ўтадимми?» деди, отаси маъқуллади. Фозилбек қаторлаштирган саволарига ўзи хулоса ясади:

— Бу ёруғ дунё учун пул ҳасратида яшамайдиган бир далли-девона ҳам керак-ку!

Қосимбек оқсоқол зилдек оғир ўйга чўмди. Ким билсин, ўша топда «далли-девонаси»ни бағрига босгиси келдимми!..

Диёрбек гўё отасини қийин аҳволдан халос этмоқчидек укасининг «бўғзи»га ёпишди:

— Нима, бошқаларни ҳам ўзингга ўхшаш пулбезори одам бўлишини хоҳлаяпсанми?! Шу ҳам бемаъни қайсарлик, қип-қизил худбинликдан бошқа нарса эмас! Қолаверса, сендақа девоналар қалашиб ётибди!..

Ҳеч қачон акаси билан баҳслашмайдиган Фозилбек бу сафар ҳам одатини қанда қилмади. «Бу ёруғ оламини... бу гавжум бозорни асраш учун менга ўхшаш пулбезори хаёлпараст девоналарнинг худбинлиги хавфлироқми ёхуд пул орттиришдан ўзга дарди йўқларнинг худбинлигимми?!» У кўнглида етилиб, тилига кўчган бу гапни қайтиб ичига ютди ва мутлақо юмшатиб гапирди:

— Худо тарбиялай олмаган одамларни мен нима ҳам қила олардим, — деди-қўйди. — Кимдир пулга ҳирс қўйган, кимдир пулдан безор, икковиям касаллик, худо берган бу касалликка бандаси қандай бас келади?... Дунёнинг осойишталиги учун пулга ҳирс қўйганлар кўпроқ керакми ёки пулдан безор бўлганларми — бу савдога қозилик қилиш маҳол...

Диёрбек укасига жўяли гап топиб айтолмади. Фақат бир неча кун ўтказиб бошқа бир суҳбат асносида,

отаси, «Худо ато этган жонни асраб-авайлаш, ардоқлаш учун ҳам пул керак-да» деб қўйди.

Фозилбек учун эса пул-бойлик қанчалик бегона бўлса, унинг эвазига сақланадиган ўз жони ҳам етти ёт бегонадек эди...

Тўрабек эгарчининг ўртанчаси Бахтиш эзма унинг ўйларини кунпаякун қилиб ташлади.

— Йўқ, яна бир қарра йўқ! — У кўрсаткич бармогини бигиздай нуқиб, Фозилбекнинг кўзини ўйиб олаёзди, Фозилбек бошини орқага тортди, Бахтиш бунга эътибор қилмай ақл сўқишга тушди: — Сани ўйловларинг ўйлов сифатида маъқул, эшитган одамни қизиқтиришиям муқаррар, но, ҳаёт мутлақо бошқа!.. Ҳаётни тутиб турган қонуният-т бошқа!.. Сан-чи, ука, Фозил бўласанми, ҳосил бўласанми — қатъи назар, уқдингми?! — қатъий-й назар-р! — «Мен яшайман!» демоқлик тирик жоннинг хоҳиш-иродасидан ташқарида, тирикликнинг бош-ш шарти, эҳтиёжи, талаби! Туғилган заҳотинг нафасинг ичингга тушиб кетган экан-у, вот, ана ўша дақиқаларда сени қайта ҳушингга келтирган ҳам, қайта чириллатиб йиғлатган ҳам, тем боле-е, бўйнингга сиртмоқдай чирмашган йўлдошингдан халос бўлишга уринишларинг ҳам мен айтган тириклик эҳтиёжи ва талабидан ўзга нарса эмас-с! Чулчитни тўққиз пулидай тушунтирадиган бўлсам, жонингни сақлаб қолган сан эмас, жонингни ўзи!.. Ҳар қандай жон ўзини сақлаш учун жони чиққунича курашади, қалай?! Так что, сенинг истиҳола ва хижолатларинг виждон ва диёнат маъносида фойдаси катта албатта, бироқ бундай туйғулар жон сақлаш истаги олдида чепуха! Чунки жон омон бўлса ундай гўзал туйғулар топилаверади...

Бахтиш эзманинг насиҳати унинг дилини ҳуфтон қилган гуноҳкорлик юкини анчайин енгиллаштирди, шунга қарамай, баъзи-баъзида айбдорлик ҳисси эзма дўсти айтмоқчи «жон сақлаш истаги»да зўр келар, бунга сайин ич-этини кемираётган изтироблар авжига минар эди.

Бозор кезиб оғиздан-оғизга кўчаётган миш-мишларга беихтиёр қулоқ солиб бораётган Фозилбек дондун тимида Бахтишга дуч келди. Эзма дўсти одатича муғамбирона жилмайиб қизларникига ўхшаш чиройли кўзларини чимирганича тағдор савол қотди:

— Ҳа-а, фозиллик дон-дунларини тере-еб юрибсанми, ука?

— Терган билан тўгамас экан, ака.

Гапи гапга қовушадиган одамни учратган Бахтиш эзмага худо берди.

— Ер юзида яшаётган жамики одамзод бор-ку, — деб гап бошлади у дона-дона қилиб, — тирик жон борки, ҳар ким ўзича фозиллик донини териб юрибман, деб ҳисоблайди!

Бундай мулоҳазалар Фозилбекка ҳам ёқади, уларни жон қулоғи билан тинглайди. «Фалсафа — ҳаёт ҳақиқати ва қонуниятларининг бир ишга терилган гавҳари» дея ақл сўқийдиган Бахтиш дўстининг суҳбатларини кўмсайди. Тўғри, ҳар ким ўзича фозиллик донини териб юрибман, яъни доноларча яшайман деб биледи. Лекин аслини суриштирганда ҳамма ҳам бирдек бамаъни-тайинли мулоҳаза юритавермайди. Мулоҳаза юритишга, ўй-хаёлга берилиб фикрлашга тоқати етмайдиганлар, яъни миясини «эзиб» ишлатмайдиганлар қанча!.. Ҳаммани ўйлашга одатлантириш керак, деди у акасига. Акаси кулди, ҳамма сенга ўхшаб ўйлайвермайди, нима қилади бошини қотириб, деди. Фозилбек бўш келмади. Тўғри, деди, бозор кишилари хаёлдан кўра ҳаётга яқинроқ, аммо-лекин, ака, бозорнинг гуллаб-яшнаши учун хаёл ҳам керак, ўйлов ҳам керак. Хаёлини йўқотган бозор ўзини ҳам йўқотади. Ҳаёт — суннат бўлса, хаёл — фарз!..

Фозилбек суҳбатга чанқоқ дўстининг гап халтаси очилаётганини пайқаб унинг қўлидаги оғир халтани олиб, уни чеккароққа бошлади. «Эзма» гурунгни қизитди:

— Сан ҳарчанд фо-зил бўлма, дунёнинг бутун си-ноатини англаб етолмайсан. Ўн саккиз минг олам бор-ку, коинот, ўша бамисоли ка-аттакон тоғ бўлса ақл — игнанинг учи! Тўғри-и, бу игнанинг учи оламни тўнта-риб юборишга қодир, илло ҳар қалай оддий игнанинг учи билан тоғни титиб чиқишга инсон умри етмаслиги-ни ҳам яхши биласан. Буниям йўли бор, яъни, дунё-нинг ақл қамраб ололмайдиган ҳикматларини зигирчча зарра мисолида англаш мумкин. Гуноҳқорлик ва исти-ҳола туйғуси ҳақида гаплашгандик-а?

— Ман...

— Сан... инсон табиатидаги биргина шу гуноҳқор-лик туйғуси одамни тавба қилишга ундайди. Истиҳола ва тазарру-чи, Фозилбек афандим, одамни одам қилиб турган ва надоматлар бўлсинким, одош бўла бораётган э-энг буюк, э-энг нодир ҳикматлардан!..

Фозилбек ҳамсуҳбатининг гапларини сиртдан маъ-қуллаб турдию, ичида «Ҳеч қачон одош бўлмайди, эҳти-

мол, одамларнинг назарида тугаб бораётгандек туюлади, аслида эса зинҳор-базинҳор таг-туғи билан йўқолиб кетмайди...» деб қўйди. Бахтиш эзма айтаётганларини жимгина қулоқ солиб маъқуллайдиган суҳбатдошни жонидай яхши кўрар, шунданми, ийиб кетди. Фозилбек эса маҳмадона дўсти бошлаган мавзуга астойдил қизиқишини намоиш қилиб қўймоқчидек бошиқлик билан тилга кирди:

— Гуноҳкорлик туйғуси одам туғилган лаҳзадаёқ инсога илашар экан.

— Ҳар кимга ҳам эмас!..

— Майли-да!.. Лекин ҳали туғилиб улгурмаган, тўғрироғи, онасининг қорнида ётган ҳомилалик пайтларидаёқ одамда ўз жонини сақлаш илинжи, эҳтиёжи шаклланиб улгурар экан! Ва жондор борки, жони чиқиб кетгунга қадар, э-энг сўнгги сонияга қадар жон қайғусида нафас олади ва жонини сақлаш илинжида ҳеч қандай ёвузликдан ҳам, разилликдан ҳам қайтмайди.

Бахтиш эзма бошини елкаси томон қийшайтириб, бугун вужуди қулоққа айланди.

— Жон — жондорларга хос... нафсга хос... — деди у қарийб шивирлаб.

— Одам ҳам жондор... — деди Фозилбек кулимсираб.

— Зато, онгли жондор-р! — бўш келмади Бахтиш.

Аксари маҳмадоналарга хос бўлган суҳбатдошини лол қолдириш майли Бахтиш эзма қонида ҳам тўсатдан гупириб кетар, буни сезган Фозилбек дарҳол баҳсни бас қилар, худди суҳбатдошига тан бергандек, айтишга арзирли сўз тополмагандек индамай қўя қолар эди.

Бахтиш Фозилбекнинг ёқасидан тутди — шу алфозда узоқдан қараган одамга улар ёқалашаётгандек кўринар эди — у Фозилбекнинг атайин тилини тийганини сезди чоғи, қаршилиқ кўрсатмай қўйган рақибини баттар дўшпослаётган муштумзўрдек қайта бошдан фалсафа сўқишга тушди:

— Ҳар бир одамни ҳаёти, биласанми, қачон бошланади? — деб сўради у кўзини дўлайтириб.

— Хўш? — сўради Фозилбек. Сўрадию, кўнглидан кечаётган ўйларга чалғиди: «Жонни сақлашга уриниш тириклик эҳтиёжи ва талаби экан... жонимни сақлаб қолган мен эмас, жонимнинг ўзи экан... онамнинг жони эвазига мен ҳаёт қолганимда мен непричем эканман, у ҳолда...»

— Эшназар бор-ку, тихий? — сўради Бахтиш Фозилбекни ўй суришига йўл қўймай, лекин саволига жавоб олмай давом этди: — Тихий бўлсаям, бало!.. Ўшанинг айтишича, ҳомила пайдо бўлган э-энг бошлангич лаҳза бор-ку, одам феълидаги жамики фазилату қабоҳат ўша оннинг ўзида қўшалок томчига жо бўлиб улгуради. Ҳатто, энг маъқул келадиган исм ҳам ўша моментда эр ва хотин шуурида «йилт» этиб ёнган чирокдек туғилади. Ўйлайверсанг, калланг бижғиб кетади!.. Буёғини сўрасанг, бозорниям, одамларниям уч кунда изга солиб қўйиш йўлини биламан, дейди!

— Қаердан билар экан?

— Ҳикматли тушлар кўраман, ўшанда аён қилади, дейди.

— Нима, пайғамбарми, унга тушида аён бўлади?

— Ким билсин, пайғамбарман, дейдиганлар ҳам кўпайиб кетди-ку, ўзиям.

— Бу ҳам охирзамон аломати... — Фозилбек шундай дедию, Эшназар исми йигитни эслолмади. Энасаси қотиб, «Гапираверинг» деса-да, хаёлида пишиб етилган ўй-мулоҳазаларини юзага чиқармади. Ҳамонки, ҳар банда ўз жонини сақлаш эҳтиёжи олдида ожиз экан, демак, шундай ҳолатларга тушган банда кўз кўриб-қулоқ эшитмаган номаъқулчиликка қўл урушидан, ақл бовар қилмас тубанликларга юз тутиши мумкинлигидан ажабланмаслик керак экан-да?!.. Чорасиз қолган одам ҳар қандай ваҳшийликка қодир, деганлари шудир-да... Манави бозорда тентираб юрганлар...

Фозилбек гурунгни шу ерда бас қилиб, жўнаб қолгиси, хаёллари билан ёлғиз сирлашгиси келди. Бирок, суҳбатдоши қўққисдан бошлаган гап азбаройи унинг кўксига чўғ босгандай жазиллатди. — Маши қироатхона бор-ку, — Бахтиш эзма тимнинг очиқ дарвозасидан узоқда кўзга яққол ташланиб турган эски, сарғиш бинони кўрсатди, — ўша ерда мил-мил китоб зах, моғор босиб ётибди.

Фозилбек кўксини жазиллатган чўғ бетига уриб ловуллаатиб юборганини сездирмаслик учун Бахтиш кўрсатган қироатхона биниси томон ўтирилди.

«Сутга чайилгандай! Чехрасидан, бўйнидан симобдек ёруғлик таралади, субҳи содиқ шабадасидек беғубор насим эсади...» Бахтиш эзма «сабоқ»ларидан қочарга жой тополмай туриб хаёли қироатхонага, аниқроғи, Қадрия томон қочди, сўнг «Ҳалиям эзмаланаяпсанми.

гапиравер!» деган маънода суҳбатдошининг бетига маз-
мунсиз боқди.

— Тумонатни қара, тумонатни, — деди Бахтиш, чамаси у Фозилбекнинг авзоидаги ўзгаришни пайқаш уёқда турсин, унга эътибор бериб қарамаётган ҳам эди. Унинг учун суҳбатдошининг кайфияти ҳам, як-кам-дуккам луқмалари ҳам аҳамиятсиздек эди, бинобарин, у Фозилбекнинг «Хўш, нима бўлибди?» деганига кулоқ солмай, гапини давом эттирди: — Шу-унча издиҳом орасида қироатхонага қадам босадиган бир-рорта ақли расо йўғ-а!

— Қаерга?

— Қироатхонага... Лоақал бир марта боргин, бош суқиб кўргин — уваланиб-уқаланиб, аранг қад ростлаб турибди.

«Хаёлини йўқотган бозор ўзини ҳам йўқотади, дедим-ку... Қироатхона — бозорнинг хаёли-да!.. Менга қолса, ҳар битта бозор ўртасига биттадан қироатхона қурдирган бўлур эдим...»

— Ўт ўчирувчилар ёпиб кетган, томи босиб қолай деяпти. Одам кириб ўтириши хавфли. Шунга...

Бахтиш эзма тишининг оқини кўрсатиб тиржайди, унинг истехзо тўла бу тиржайишида «Топган гапингни қараю!» деган писанда бор эди. У писандасини яширмади, қулочини кенг ёйганича турган жойида айланиб, жазавага тушгудай шиддатда тилга кирди: — Қара!.. Мана, атрофга қаранг! — Бахтиш кайфиятига қараб Фозилбекни гоҳ «сиз»сираса, гоҳ «сен»сирайверар, бунга Фозилбек кўникиб кетган, ажабланмасди ҳам. Эзма давом этди: — Сиз фозил кишисиз. Тушунинг, ҳар кимга ҳам кўрсатавермайдиган ярамни ёриб, кўз-кўз қиялпман! Ақл кўзи билан қарайлик атрофга, буту-ун бозор ўт-аланга олиб ёнаяпти-ку!. Ана, ана, аланга!.. Боши юмалоқ, пути айри жондор борки, ҳаммаси бир аланган оташ!..

Фозилбекнинг тасаввури учқир эди — ҳамсуҳбатининг гапи кор қилиб улгурмай ёнгинасидан ўтиб бо-раётган аёл гуриллаб ёна бошлади, оғир халта орқалаган ўрта ёшлардаги кишининг бошидан қуюқ тутун бурқсиди, тимга кираверишда қоғоз халта сотиб ўтирган мўйсафиднинг соқолидан кўтарилаётган машъаланинг учи қулоғидан ошиб ёғи чиққан дўпписини ялашга тушди. Фозилбек билан Бахтишнинг ёнига ўн тўрт ёшлар чамасидаги болакай югуриб келди, «Сув бор, ичасизларми, арзонгина, ича қолинглар, сутдай сув!»

деб қўлидаги шиша идишни уларнинг тумшуғига қадар чўзди. Бахтиш гапидан қолмади, Фозилбек боланинг танасидан кўтарилаётган олов ўзига уриб кетишидан ҳайиқмай, унинг елкасига кафтини кўйди.

— Сувни оч, ука, тез оч! — деди шошилиб.

Бола харидорнинг гапига ишонқирамай, унинг афтига анграйди. — Бошингдан қуямиз, қутиласан! — деди Фозилбек.

Бола сапчиб ўзини орқага ташлади. Нотаниш харидорнинг майнабозчилигини тушуниш нияти йўқ экан, «Сув бор, сутдек сув!» деганча ўзини оломон орасига урди. Ҳар бир калла тепасида кўринаётган аланганинг узун-қисқа тиллари узоқдан қараган кўзга бирлашиб даҳшатли манзара ҳосил қилишини Фозилбек шундагина пайқади. Энг ғалати жойи, бозор майдонларини тўлдирган касу нокасинг бирортаси ўт-оташ комида қолганини сезмас, кексаю ёш олди-сотди, олди-сотди... олиш-бериш билан банд эди. — «Қанча сув керак бўлади, бу ўтни ўчиришга? Эҳ-ҳе-е!..» деди ўзича, бошини қашлаб. «Баҳор баҳорлигини қилиб, биир шаррос ёмғир қуйиб берса, ҳамма алангаи оташни ўчириб кетарди-я!.. Аксига олиб, айна баҳор кунлари саратон иссиғи оламни одамларга қўшиб куйдираман дейди...»

Фозилбекнинг пешонаси тиришиб кетди.

Бахтиш эзманнинг заҳарханда ҳиринглаши уни ҳушёр торттирди. — Сен айтган қироатхонани тамға босиб, ёпиб кетган ўт ўчирувчи акаларинг қани, қаерда? Нега ўлар бозор билан иши йўқ?!.. Уй-жойгами, иморатурастагами ўт кетса ризиллаб етиб келадиган ўт ўчирувчилар дўзахий алангада жиззанаги чиқаётган одамларга жони ачимайдими?!.

«Ачийди, фақат одамнинг биз ўйлагандақа ёниши, ўт-оташ комида ёнаётгани ҳар кимга ҳам кўринавермайди...»

— «Ҳар бир жон ўзини асраш учун ўзи курашади» дедик-ку! — Бахтиш шундай деб гап бошлаган Фозилбекнинг оғзига кафтини қалқон қилиб, уни ортиқ гапиртирмади. Фозилбек жим бўлдию, кўз ўнгидаги манзарани кузатиб, ҳанг-манг бўлиб қолди: иттифоқо бозорни тўлдирган оломон апил-тапил талвасага тушиб, типирчилаб қолди, «аланга олаётганини сезди!» деди ўзича Фозилбек, лекин таажжубланарли жойи шундаки, ҳеч бир зоғ ён-веридагиларни огоҳлантиришга жазм этмади, балки каттаю ёш чўғ босган одамдек талвасада... Фозилбек қандай қилиб бутун тумонат кўз очиб

юмгунча бошига қўй терисини ёпиниб олганини кўриб ҳайратидан ёқа тутди! «Дарвоқе, шошилиничда қўй териси ўтқи учиршига қулай экан!..» деди у беихтиёр пичирлаб. Одамларнинг боши узра қизариб-тиллоланиб тил чўзаётган алангалар кўздан йўқолди.

— Ямаб берайми?..

— Зумда ямайман!..

— Арзон ямайман!..

Увадаси чиққан, илма-тешиқ пўстин ёпинган кишилар орасида ямоқчилар изғиб қолди, уларнинг боши узра қора қарға галалари айланиша бошлади. Фозилбек шундагина одамлар шу аҳволда ҳам олди-сотдини бас қилмаганига, фақат ғала-ғовур одатдагидан андек пасайганига эътибор берди. Лекин сокинлик кўпга чўзилмада, одатдаги ғала-ғовур ўз маромига қайта бошлади. Бир чимдим фурсат давом этган чала сокинлик дамларида қироатхона томондан нотаниш яллагининг беўхшов таниш ноласи эшитилди:

— Ҳайронама-а-н-н!..

Бегонама-а-а-н-н!

Ҳайрона...

— Ана! Ҳали бунисиям бор! — деди Бахтиш энсаси қотиб. — Қироатхона деразасининг ёнига туриб олган, билмайман, тиланчими-гўрми, эртадан кечгача бўкиргани-бўкирган. Бир кун «Ҳайронаман!» деб, иккинчи кун «Бегонаман!» деб ўтган-кетганини шилади. Ичкарида китобхонлар қулоғига пахта тикиб ўтиради.

— Бозор кенг ахир, бошқа жойга кўчсин.

— Бе-е! Кимдир уни ўша ерга михлаб қўйган, шундай михлаганки, кутубхоначи тугул, сен ҳам, ҳатто отанг ҳам жилдирилмайди, уни!

— Қўриқбошига айтсак-чи?

— Униям сариқ чақага олмайди. — Бахтиш шундай деб ишшайди. — Чойхонага қарашли, акаси... Шуни унутма, оғайни, бозорда бозорбошининг ҳам, қўриқбошининг ҳам кучи-қудрати етмайдиган чойхоналар бор... Хўп, майли, бояги гапинга жавоб, жигар. Қироатхонада ёнғин хавфи борлиги чин, — деди Бахтиш, гапларини уқдириш мақсадида дона-дона қилиб. — Хўш, ёпиб қўйганига неча йил бўлди? А, неча йил бўлди?! Ёниб кетмади-ку!.. Ўпирилиб тушмади-ку!.. Рўпарасига дан-филлама чойхона, соққахона, ҳаммом, кечирасану... дан-филлама хожатхона қуришга пул топилдию, қироатхонага тўртта гувала топилмади!.. Тағин, нима, ёниб кетармиш!.. Тандирдаги ланфиллаган чўғдай аланга олиб

Деган бозорда нега ўт ўчирувчиларинг қорасини сатмайди? А, лаббай?!

Фозилбек яна бозор майдонини тўлдирган издиҳом кўз югуртирди, кимнингдир елкаси аралаш ёна-кимлардир қўй пўстинини ёпиниб гулханни ўчирди, қўй терисини ёпинган оломон тепасида қора қарчарх уриб айланишар, дамо-дам шўнғиб қўй орасида ғимирлаган насибасини териб яна остига кўтарилар эди.

Бахтиш хаёлан не қўйларга тушиб-чиқаётган суҳбатчининг аҳволига эътибор қилмади.

— Мани жуссам ихчамлигидан «ичи тор» деб ўйла-ётгани. Болалигимда лақабим «резги» бўлган. — Бахтиш худди бировни мазах қилгандай ҳиринглади ва заҳоти жиддий тортди: — Ичим тору, бағрим кенг, қўлимил. Тушунаман, дунё — дунё бўлибдики, бир кун тўхташаму палиддан қутилган эмас. Тасаввур қиял-пайимди, — биро-он кун дунё, одамзод ёвуз нусхалардан қўйлиб, беғубор-мусаффо, хотиржам яшаган эмас-с. Бахтиш тириб келсанг, дунёнинг ўзи асли — яхлит най-бағир Бозор. Не-не найрангбозларни кўрмаган, бу бозорда... Илло, уларнинг бари ҳолва бўлиб қолди, ҳолва!.. Бозор бу қадар айниганини билмайман...

Фозилбек Бахтишнинг ҳаяжонига зид ўлароқ хотиржам қиёфада унинг гапдан тўхташини кутди.

— Бозор айниди, издан чиқди деб ундан юз ўгириш керакми? — деди у, лекин бу тариха мулоҳаза юриши ўзи ҳам кутмаган эди. Гапини давом эттирди: — Бозорда, ўзим... бутун аждодимиз бозор деб яшаган, бозор деб ўтган, энди мен қандоқ қилиб бозор айниди деб унинг ёмонотлиққа чиқараман?..

— Хўш, нима қилиш керак?

— Бозорнинг ёвузлашиб кетишига йўл қўймаслигини керак... Бозор одамлар билан эмас, уларнинг нафси билан тил топишганининг касофати бу...

— Нима?! — қўққисдан савол қотди Бахтиш.

— Бозор — ўз номи билан бозор, лекин у ютоққан нафс билан тил топишса борми, одамларнинг шўри қилибди деявер!.. Тўғри, нафс бўлмаса бозорга ҳам ҳо-ҳол қолмас эди, бу дунёда, илло-билло, қандай жинс-нафс-урсин, бозорни изга солиш учун, аввал нафсни қўйибга келтириш керак. Бозорга мингта пойлоқчи келтирунча, нафсга битта қўриқчи қўйишни удалаш ке-

— Нафс қўриқбошига бўйсунмаса-чи?!

— Мен бозор қўриқбошисини айтмаяпман, ҳар бир одамнинг ўзидаги қўриқчини айтяпман, ҳар банданинг ўзида бўладиган қўриқчини назарда тутаяпман...

Фозилбек дарвоза тавақасини авайлаб шовқинсиз очиб ёпса-да, ҳовлида ўйнаб юрган Аёнбек пайқадию, югуриб йўлак бошига келди.

— Ада, амаким келдила! — хабар берди у шошилганича емакхона томон қараб.

Фозилбек жиянининг елкасига қоқди, емакхона деразаси ёнида турган акаси. Ҳабиба опаси, янгаси-томон юрди.

— Амаки, анув одам яна додамни сўраб келди, — деди Фозилбек билан ёнма-ён келаётиб, Аёнбек.

— «Додам бари бир чиқмайдилар, кимсиз?» деб сўрамадингми?!

Фозилбек жиянидан жавоб олиб улгурмай акаси, опаси, янгаси изма-из чўзилишиб унга пешвоз юришди. Уларнинг авзоида таҳлика, хавотир аломатини сезиш қийин эмасди.

— Отам дурустмилар? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Фозилбекнинг.

— Кўчадан тўғри кириб келяпсанми? — Укасининг гапига қулоқ солмай унинг ўзини саволга тутди Диёрбек. — Қачон келдинг?

— Келаётувдим. Маҳкам ҳисобчи эзмаланиб гапга тутиб қолди.

— Анча бўлдими?!

Фозилбек опасининг ваҳимачилик одатини билганидан унинг чақчайган кўзларига эътибор қилмай жавоб қайтарди: — Ярим соатча бўлди-ёв... Маҳкам ака ёлғиз ўтирган экан, шу...

— Ярим соатча сўри ёнида эдингми?! — деди Диёрбек Ҳабибадан баттар ваҳимага тушиб.

— Ҳа, ариқ бўйида. Маҳкам чўт гапга тутди, ишонмаяпсиларми?!.

— Вой, ўлиб қўя қолай!.. Вой!.. — Энди Ҳабибанинг кўзи ола-куласи чиқиб, кафти билан орзини паналаб туриб, сўради: — Ён-верингдан ҳеч ким ўтмадими?

— Йў-ўқ...

— Эслаб кўр-чи?..

— Ҳеч ким ўтмади... Ҳа-я, ёшгина қизми-жувонми ёнимизга келди, Роҳила холанинг уйини сўради.

Ҳафиза «пиқ» этиб кулди. Диёрбек хотинининг бе-
маврид тиржайишидан жаҳли чиқса-да, ўзи ҳам кулиб
юборди. Опасига қараб оҳиста илжайди. Фозилбек на
акаси, на опаси, на янгасининг авзоидаги бу тушунук-
сиз ҳолат боисини билолмай уларга бирма-бир ан-
райди. Диёрбек ҳамон жилмайиб, Ҳабибага ҳазиллаш-
ди:

— Укамиз қиз билан жувоннинг фарқига бормай-
дию, «Ёши ўтиб кетяпти» деб ваҳима кўтарганинларга
хайронман.

Катта укасининг мутойибаси Ҳабибага кор қилма-
ди, аксинча бемаврид ҳазил унинг ўт олиб турган
жазавасига мой сепди.

— Машинақа кўча чангите-еб юраверса эрта бири-
си бунга қизини берадиган анойи йўқ. Ана, ёши ўтган-
лар жувон оводти!..

Ҳафиза уяланидан кўйлагининг ёқаларини жуфт-
лаб, «туп-туп» қилганича ошхонага чиқди, Фозилбек
опасининг оғзидан эшитган бепарда гап ўзининг шаъ-
нига айтилгандек ичида қаттиқ зил кетди, бироқ уйга
етиб кела-келгунича ўйлаб адоғига ета олмаётган му-
аммо, мана, жигаргўшалари орасида пайров бўлаётган
нидан ҳайратга тушди. Акасининг саволига жавоб бе-
раётиб «қизми-жувонми» деган ибора оғзига илашиб
қолганига бир чеккаси севинди ҳам, ахир шу баҳонаи
сабаб бўлиб у ўзини қийнаётган мушкул саводдан гап
қўзғади ҳисоб ва Ҳафиза янгасининг «пиқ» этиб кули-
ши, жаҳли чапақай чиқиб турган акасининг мутойиба-
га ўтиши, Ҳабиба опасининг бобиллаши ва ниҳоят кен-
нойисининг ўзини ошхонага уриши... шуларнинг бари
унинг жонини жодига солиб қиймалаётган саволга ой-
дек равшан жавоб эканини тушуниб етди. Ҳамонки,
норасида йигитнинг жувонга уйланиши шунчалар ғур-
бат ва номаъқул иш экан, демак, ҳозирча оғиз очиш
ўринсиз. Гумо-гурс бўлиб тилини тийиб тураверишдан
ўзга чораси йўқ.

«Ўзимча пишитиб олай, кейин кенгаш ихтиёрига
ташлайман» дея қатъий қарорга келди Фозилбек ва
фақат шу топда индамай турмаслик учун акасига юз-
ланди.

— Кимдир келмоқчи эдими?

Диёрбек оғиз очиб улгурмай, ҳовли этагидаги уйдан
чиққан Умри она илдам юриб, емакхона олдига етиб
келди.

— Ким экан?.. Кимни сўраб келди?!

У шундай деб дам Диёрбекка, дам Ҳабибага аланглади, сўнг нигоҳи Фозилбекда тўхтади. Фозилбек саволини яна такрорлади. Ҳозиргина ўзи қўзгаган мутойибани унутиб бояғи хавотирли ҳолатига қайтган Диёрбек ранг-кути ўчиб, лабини чўччайтирди:

— Кимдир отамни суриштириб келиб қўймапти. Яна нукул Аёнбекка рўпара келади де!.. Кеннойинг ёки онамиз «хай» деб чиққунича ғойиб бўлганига тушунмайман. Қандай бетайин экан?..

— Танишми?

— Қайдам!.. Жиянинг ёш, алай-балай дегунча ҳар сафар жўнаб қолади-ей, ярамас! Мана, ҳозиргина чақирганини ҳаммамиз эшитдик.

— Ўз қулогим билан эшитдим, — бирдан овозини кўтариб деди Умри она.

Сухбатга Ҳафиза қўшилди.

— Нотаниш. Жиянингиз танимади... Ҳар сафар югуриб чиқаман — на йўлакда, на кўчада қораси кўринадил!.. Бу етмагандай Зокир ота кунига беш марталаб жанозага хабарлаб чарчамаяпти.

— Ўлик ҳам, тирик ҳам бирдек азобга қолди, — деди Диёрбек чаккасидан оқиб тушаётган терни кафтига артиб, — ўзим уч мартасига келдим.

— Ўлим сабабини аниқлашибдим, ўзи? — сўради Фозилбек.

— Неча қайта аниқлаб, неча қайта бекор қилишди. Бир хулосага келиш қийин бўлаётганмиш.

Фозилбек хаёлини йиғиштириб ололмаётганидан ортиқ эътиборини бўлмай «ҳм» деди-қўйди. Ҳабиба вазиятни қўлга олди.

— Отам тузук-тузукмаслиги сенга қараб қолди, Фозил. Инжиқлик ҳам, ўзибилармонлик ҳам эви билан, ука! Отамизнинг лафзи ерда қолган эмас, буни яхши биласан. Биз ҳаракатни бошладик, гап тамом! Шу ойдан кечиктирмай тўйни ўтказамиз-қутиламиз!.. Шундайми, Диёр?

Ҳабиба опасининг ҳовлиқишига жиддий қиёфада қулоқ солиб туришига қараганда акаси ҳам «у» томонга оғиб кетганини сезди Фозилбек. «Тўйни ўтказамиз-қутиламиз!.. Келаси ой ҳам гапми?! Шу ҳафта, иложи топилса, эрта тонгдан тўй бошланиб, оқшом келин тушириб олишга ҳам ҳозирлик бор!.. Чунки... қутилсалар бас-да!..»

Фозилбек рўпарасида ярим доира ясаб турган кадрдонларига сездирмай бош чайқади. Ҳамманинг ўйлага-

ни шу: қиз эрга берилса, йигит уйлантирилса вассалом, қутилишади!.. Ким қутилади? Нимадан қутилади?.. Фозилбек уланса, отаси нимадан қутилади? Оталик бурчини адо этган ҳисобланади. Кичик онаси-чи? Гуноҳкорлик туйғусидан. У туққан онадек меҳрибонлик кўрсатолмаётганидан хижолатда. Назарида Фозилбекнинг вақтида уланмаётганига фақат у сабабчи. Шундан, агар оиланинг кенжаси уланса, кичик онаси енгил нафас олади, дўст-душман олдида юзи ёруғ бўлади.

Демак, у ҳам қутилади...

Опалари, акаси, янгаси-чи? Ҳаммалари биттаю-битта уканинг бошини икки қилиб қўйганларидан севинадилар. Зумрад опаси жанжалкаш эмас, ювош, шундан, у укасига ялиниб-ёлборади, холос. «Жон, Фозил, эрта улансанг ўғил-қизларинг эртароқ ёнингга киради» деди. Ҳабиба опасининг ҳамма жанжал-сурони Сойим поччанинг дағдағаси туфайли. Сойим почча, «Ўғлингни шу пишиқчиликда уйлантирмасанг, кейинги йил қимматчиликка қолиб кетамиз» деб опасини ҳоли-жонига қўймабди. Ҳабиба опаси, «Аввал тоғасини уйлантирмасак гап-сўзга қоламиз» дебди. Фозилбек, «Опа, жиянни уйлантираверинглар, мен гина қилмайман, розиман» деди. Опасига шу гап ҳам ёқмади, «Розилигинг ҳам, норозилигинг ҳам билармонлигингдан, сенлар билан ишим йўқ, ҳушимга келганини қиламан» деганинг. Аввал сендан қутилмасак, бир умр бошимиз маломатдан чиқмайди, нега тушунмайсан, ука-а?!» деб аюҳаннос солди.

Тўғри, булар ҳам ўзини ўйлашга ҳақли, қачонгача Фозилбек тўрамнинг кетида сарсону-саргардон бўлиб юришади, тирик жон сифатида ҳаммаям қутилишни кўзлайди, тўй икки кунда ўтса-кетса, тўғри, улар қутилишади, фақат Фозилбек тутилишини ҳеч ким хаёлига келтирмаяпти, холос. Хўп, майли, у уйланди ҳам дейлик, шу феъл-атвор, шу табиат, шу хаёлпарастлигига яраша у эртага ўзи истагандек бахтиёр бир оила кура биладими? Бахтли яшайдими? Ёки қип-қизил гурбатга тутиладими?..

— Нимага тутиласиз? — деб сўради Фуломжон ҳайрон бўлиб. — Рўзғор ташвишигами?

— Ҳа, йўғ-э! — эътироз билдирди Фозилбек. — Бизда рўзғор ташвиши нима қилсин!

Бахтиш эзма шайтонлик қилиб, отасининг бозорбоши эканига шаъма қилди. «Бозорбоши отанг уйлантириб қўймоқчимиз, рози бўлавер, сендан нима кетди?!» деди у.

«Кетганда-чи!..» Фозилбек кўнглининг тубида яшириниб ётган ташвишли ўйларини Бахтишга ҳам ошкор қилмади. Бу мулоҳазаларини отасига ҳам, акасию опаларига, янгасига ҳам айтиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўрмади. Ўзи истамаган-хушламаган аёл билан бир умрга ёстиқдош бўлиш... умрнинг кетгани, ҳавога со-
вурилгани эмасми?!!

У бозор изғиб, бир дилкаш-дилдош кимса излаётган эди — Фуломжонникига йўл олди...

— Қани, ичкари кирайлик, — деди Диёрбек зўраки вазминлик билан. Афтидан у ҳам толиққан, уккинликка ўхшаш кўзларида ҳорғинлик сезилар, ташвиши бошидан ошиб ётганидан асабий ҳаракатлар билан оппоқ сочини бармоқлари билан тараб-тараб кўяр эди.

Акаси отасининг ўрнини совутмай турибди, зеро, эртаю кеч бозордан бери келмайди, куйди-пишдиликни зиммасига олди.

Диёрбек мақсадга эришишнинг яқин йўлини тутди:

— Ука, ақлинг етмаган нарса йўқ, — деди у меҳрибон ва ғамхўр бир товушда, бироқ, бу меҳрибонлик Фозилбекка бошиданоқ ёқмади. Назарида акаси, «сен билан пачакилашиб ўтираммизми!» қабилида энсаси қотгандек, истар-истамас гап бошлагандек туюлди. Диёрбек укасининг авзоига эътибор қилмади, ё ундаги ўзгаришни пайқамасди. Ўша-ўша оҳангда давом этди: — Сен оиламмизнинг арзандасан!..

Фозилбек беҳос тиканга ўтириб олган одамдек сапчиб ўрнидан ирғиб туриб кетди. Важоҳатидан ҳозироқ емакхона эшигини қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетадигандек эди.

— Ўтир, қаёққа туряпсан? — шошиб қолди Ҳабиба.

Фозилбек «арзанда» деган сўзнинг замиридаги кинояни кўтара олмади. Киноя унга оғир ботди. Онажонининг жони эвазига жон сақлаганини эслатди, шу сўз.

— Арзанда эмас, «дахмаза» денг, — зўрма-зўраки кулиб деди у акасининг кўзига қарамай.

Диёрбек ниятидан қайтмади. У қандай бўлмасин укасини кўндириб ҳозироқ кириб отасини тинчлантиришга, фатво олиб, сукунат ва кўнгилсиз пичинг-писандалар оғушига чўмган ҳовлида эртагаёқ тўй ҳаракатларини бошлаб юборишга қасд қилган эди.

— Манавиларнинг рангига қара, ука, ўзинг фаросатли, диёнатли йигит бўлсанг. Оқ-қорани тушунсанг... Онаммизга қара!.. Опаларинг, «Укамни уйлантирамиз!»

деб хун бўлиб эшикма-эшик изғиб юрибдию, сен... пинагингни бузмайсан... Икки йил бўлди-я, фишғиша бошланганига!..

Диёрбекнинг товуши ҳақиқатда ҳам салобатли, ҳатто, залворли эди, ўзи ҳам баъзан товушининг таъсирчанлигига мутаассир бўлибми, ҳеч кимса етти ухлаб тушига кирмаган фалсафа сўқишга берилиб кетар, фақат унинг гаплари жуда оддий, жуда жўн эзмалиқдан нарига ўтмаслигини ўзи сезмас эди... Фозилбек шуни яхши билса-да, шу топда акасининг гапларини эшитиб, «Ке, уйлансам уйланақолай, кўп қатори рўзғорга қоришиб яшаб ўтарман-да», деган хаёлга ҳам борди.

— Ман суриштириб, билиб келдим, отамнинг софайиши сенинг уйланишингга қараб қолган экан...

Ҳабиба тўсатдан шундай деб бошқаларнинг диққатини ўзига қаратди.

Фозилбек, опам Қадриядан хабар топган, деган хаёлда юраги орқасига тортиб кетди, бироқ опасининг авзоида бу шубҳасини тасдиқлайдиган белги топмади.

— Қаердан билиб келдингиз?.. Нимани?.. — деб сўради. — Ёки яна бордингизми?..

— Бордим... — жавоб қилди ўжарлик билан Ҳабиба. — Ўқитдим, Чилвир фолбин шундай деди...

Диёрбек опасига қарадию, индамади, Фозилбек бош чайқади.

— Отам сезиб қолсалар нақ оқ қиладилар-а, опа!..

Ҳабиба гапдан қолмади.

— Оқ бўлишимни истамасанг, уйлан!.. Ўзи саниям ўқитадиганман... Нафаси ўткир, ўзиям!.. Аслида ҳў, ўшанда уйлантирворишимиз керак экан-да!.. — Ҳабиба шундай деб икки йил бурунги гапни кўзғади: — Зумрад опамнинг айтгани тўғри экан, ўшанда косибнинг қизига шартта уйлантириб қўйганимизда алақачон бола-чақали бўлиб кетардинг!.. Ўзимиздан ўтди...

Ўша сафар ҳам шу гапни отаси кўзғаган, лекин ўшанда ҳам отаси Фозилбекнинг ўзига бу ҳақда ломим демаган. Қаердадир Салоҳ этиқдўзнинг қизига кўзи тушиб, ўғлини уйлантириш мавриди кеп қолганини эслаган. Тўнғич қизига изҳори ният тарзида айтган. Зумрад отасининг айтганини даъват ўрнида қабул қилиб, ҳаялламай-нетмай Салоҳ этиқдўзникига жўнаган. Иккинчи қатнашида гап топиб келган: «Қизи бўлиққинаю, туриш-турмуши ночоргина экан» деган. Ўзи қизини шошириб қўйган Қосимбек Зумраднинг патангига қурт тушганини кишибилмас кузатиб юрган, у

топиб келган «янгилик»ни эшитиб, «Бир айтдим-қўйдим-да... Ундай оилалар бизлар билан куда-анда-чиликка уриниб қолади» деган.

Салоҳ этиқдўзнинг қизи унутидию, «арзанда»нинг бошини икки қилиб қўйиш нияти опа-сингиллар тинчини ўғирлади. Ўша-ўша Фозилбекни қийин-қистовга олишади, дам уни ўз ҳолига қўйишади, дам ўзларича неча марта тўй бсшлаб-неча дафъа «бошланган» тўйни тўхтатишади.

Диёрбек «буёғини менга қўйиб беринг» деган маънода опасига имо қилди ва ҳам виқор, ҳам ясама бошиқлик билан гап бошлади:

— Худо ҳар бандасига мана бундо-оқ яшагин деб чизик тортиб, кўрсатиб қўйибди. — «Ҳаётнинг қонунидан ҳеч кимса четга чиқолмайди» дея ҳаёлида илова қилди Фозилбек ва акасиниғ оғзидан эшитаётган мулоҳазаларни ўз билгича пешма-пеш талқин этишда давом этади: — Одам бўлиб дунёга келдингми, шу чизикдан четга чиқолмайсан. — «Она вужудида ҳомила пайдо бўлдим, тамом, туғилишдан бўлак чора йўқ!..» — Четга чиқишни хоҳловчи хомхаёл афандилар ҳам кўп келган дунёга. — «Туғилмасликка ҳаракат қилган, туғилганига пушаймон ейдиганлар, туғилмаслиги ҳам мумкинлигини ўйлаб юрганлар қанча!..» — Илло бунақанги мирза қайсарлар узоққа бормайди, бир кун келиб мулла минган ҳўтиқдек ўша чизикқа — ҳамма бўйсуниб юрган изга тушиб қолганини ўзи ҳам сезмайди. — «Бирдан кенг ва ёруғ, лекин мутлақо ёт бўшлиққа чиқиб қолади... Дод-фарёд кўтаради, нафи бўлмайди, сўнг бозордаги оломонга тупроқ заррасидек қўшилиб кетади», — Қулоғидан чўзи-иб ўша чизикқа солиб қўяди. — «Инга»лаб дунёни бошига кўтаради, юшоқ жойига шапати ура-ура ҳушини киргизиб қўйишади...» — Уйланиш, оила қуриш одамзоднинг манглайига битилган... йўқ, урилган муҳр!.. Муҳр бор-ку қарсиллатиб урадигани — ўша!.. — «Авлодлар занжири ҳалқа-ҳалқа бўлиб давом этади, бундан бўйин товлаш гуноҳи азим...» — Йигитдир-қиздир вақт-соати етиб оила қуради-да. — «Яна қайсидир вужудда ҳомила пайдо бўлади»...

Фозилбек кўнглининг бир чеккасидаги шу гулғуладан қутилолмаётган эди. Беккўчалик болалар табиби Улуғ Қосим билан гаплашди.

— Дўхтир, норасидалар орасида нобуд бўлаётганлар кўп-а? — деб савол қотди.

Улуф Қосим юз ўлчаб бир кесадиғанлар тоифасидан, худди бу саволни умрида энди эшитиб турғандек Фозилбекка синчков ва ўзоқ тикилди.

— Хў-ўш, — деб гап бошлади бир оз фурсат ўтказиб, сўнг фавқулодда кашфиёт қилган одамдек жавобни қисқа қилди: — Касал-да!.. Касалдан нобуд бўляпти, шу...

Фозилбек жавобдан қониқиш ҳосил қилмаганини яширмади.

— Бедаво дардан нобуд бўлиши ёш болага ҳам аён, домла, — деди андек қизишиб ва товушини балаңлатиб. — Мен, ўша гўдакларни сақлаб қолишнинг эпи топилмайдими, деб сўраяпман.

Улуф Қосим муаммо жиддий қўйилаётганини пайқайди, бир оз юмшаб, ютиниб-тамшаниб олди-да, батафсилроқ ўқдиришга киришди:

— Сизга қандоқ тушунтирсам экан... Лўндасини айтганда, чақалоқларда шундай касаллик учрайди — у ҳомилалик чоғида, тушуняпсизми, жиян, ҳомила вужудга келган дақиқада хасталикка чалинади, касаллик пусиб ётади-ётади-да, мурғак вужуд тўрт-беш ойлик бўлганида тўсатдан кўзғайди. Оқибати нима бўлади?.. Гўдак дардини кўтара олмайди. Ота-оналар ҳам, биз ҳам гафлатда қоламиз...

Фозилбек бош қашлаб Улуф Қосимдан яна нималарни сўраб-суриштиришни кўзлаганини эслади.

— Сабаб? — деб сўради туйқус. — Сабаби борми?

— Ў-у-ў! — деб наъра тортиб юборди Улуф Қосим оғирлигини дам у-дам бу оёғига солиб, тебраниб. Тебранишдан тўхтагачгина гапирди: — Бу ёғи яратганга аён, биз шифокорлар ҳам бир бандамиз, жиян... — Пича ўйга толиб илова қилди: — Сабаби кўп... вужудида тўққиз ой ҳомила кўтариб юриш, об-тобига етказиб эсон-омон дунёга келтириш учун эҳ-ҳе-е, қизларимиз, жувонларимизнинг ўзлари а-анча етилган бўлишлари керак...

Улуф Қосим аввал бошини чайқади, салдан сўнг бошининг тебраниши гавдасига кўчди, разм солиб қараган одамга дўхтир шу одати билан фикрини тиндириб, мувозанатга келтириб олаётганга ўхшар эди.

— Қиз-жувонларимиз ҳар қанча етилган тақдирида ҳам эр-хотиннинг бир-бирларига муносиб эканлигида ҳам ҳикмат кўп эмасми?

— Бир-биригами?.. Ҳам жисмонан, ҳам саломатлик маъносида муносиблик...

— Кўнгил маъносидагини сўраяпман?

Улуғ Қосимнинг чеҳраси ёришиб жилмайди.

— Мен файласуф эмасман, — деди у дарҳол жиддий тортиб. — Кўнгил муносиблиги файласуфлар, тарбиячилар иши.

Фозилбек «тутганини» қўймади.

— Ахир эр-хотиннинг соғлом оила қуриши ҳам, ўғил-қизларининг соғломлиги ҳам улар кўнглининг чинакам маънода бир-бирига мойиллигидан, муносиблигидан бошланмайдими? Ўзингиз айтинг, кўнгилсиз турмуш кечираётган эркак ё аёлни соғлом оила дея ола-сизми? Ёхуд соғлом эркак ё аёл бир-бировига мутлақо кўнгил қўймай туриб соғлом оила қуриб яшаётганига ишонасизми? Мумкинми, шундай яшаш?!

Ҳар иккала суҳбатдош бирмунча вақт жим қолишди, ниҳоят Улуғ Қосим даҳанини чимдий-чимдий тилга кирди:

— Сиз ҳам қизиқ одам экансиз-ку... Худди шунга ўхшаш хаёллар ҳў-ў неча йиллардан бери менга тинчлик бермайди, лекин бирон марта тилимга кўчирмадим...

Фозилбек «Нега?!» деган маънода суҳбатдошига «ялт» этиб қаради. Дўхтир жавоб қайтарди:

— Нима қиламан, айтиб?.. Кимга айтаман?.. Нима деб тушунтираман?..

— Нима, тушунишмайдими?

— Балодай тушунади, фақат тан олмайди!.. Қолаверса, «шундай яшаш мумкинми?» деганингиз нимаси? Яшаяпти-ку! Атрофга қаранг, озмунча эр-хотин апоқ-чапоқ бўлиб умр кечиряптими?! Сизнинг айтаётганларингиз... тўғри, ўйлаб кўриш яхши, бироқ буларни ўйламай, хаёлни чалғитмай худо берган умрни яшаб ўтказиш ундан-да яхшироқ, маъқулроқ.

— Лекин...

— Лекин деманг, Фозилжон, ука. Илтимос, лекин деб менинг жонимни азобга қўйманг. — Улуғ Қосимнинг кўзи бирдан намланди, Фозилбек буни кутмаганди, шунга қарамай қизигида дилидагини тилига кўчирмасликка иродаси етмади. Савол бериш қаловини топди:

— Саломатлик нуқтаи назаридан-да... Тўла соғломлик... қалби бахтиёр бўлмаган одамни тани соғ ё ўзини бахтиёр дея оламизми?..

Улуғ Қосим синиқ жилмайди, ўзини ҳам, «маҳмадонна» суҳбатдошини ҳам чалғитмоқчи бўлиб атрофга аланглади, лекин бунинг эпини тополмай суҳбатга яқун ясади:

— Сиз орзу қилаётган... Эҳ-хе-е, ҳамма эр-хотин бир-бирига муносиб бўлсагина, очикроқ айтаверайлик, муҳаббатли бўлсагина оила қурсин, демоқчисиз-да?

— Шундай!

— Фақат бунга бандасининг қудрати, иродаси... айна замондаги ақл-идрок тараққиёти бунга ожизлик қилади.

— Ожизлик қилса, нега оила куради?

Улуғ Қосим бошини сараклатиб турди-турди-да, ортиқ оғиз очмади. Фозилбек билан хайрлашаётиб, «Ёшим олтмишдан ошди» деди ўзига-ўзи гапиргандек шивирлаб. Фозилбек пешонаси тиришиб гап уқдиришга уринаётган акасига қараб туриб, худди Улуғ Қосимга ачингандек, акасини тушунишга ҳаракат қилди. «Улуғ Қосимдек дўхтир мени тушунмайди, мен акамни тушунмайман, акам — отамни, отам... Отам раҳматли онамни тушунгандир?... Улар бир-бировларига муносиб бўлишгандир?... Акс ҳолда...»

Акасининг дўриллаган товуши унинг хаёлини бўлди.

— Укам, — деди Диёрбек муддаони узил-кесил кўндалангига қўйгудек қатъият билан, — аҳволни кўриб турибсан. Бозорни эпақага келтириб бўлмаяпти.

Фозилбек акасини чалғитишга гап топилганидан севиниб, сўради:

— Инсофийлар ким, ўзи, ака?

Диёрбек жим бўлиб қолди. Афтидан ўзи ҳам кўнглининг бир чеккасида шуни ўйлаб юрганга ўхшади. Фозилбек «савол»ни совутмади:

— Ҳандаққа арананга от-аравани чиқариб олишга-ям, баланд тимдаги махлуқни қўлга туширишга-ям ўшалар бош-қош бўлаётганмиш.

— Яхшиям ўшалар бор... — Диёрбек беихтиёр айтиб юбордию, ҳушёр тортиб, ёнидагиларга бирма-бир кўз ташлади. Шивирлади: — Отамнинг қулоғига етмасин.

— Нима, отамнинг инсофийлардан чўчийдиган жойлари борми?! Ким, ўзи улар?

— Кимлигини ҳеч ким билмайди...

— Чойхона...

— Чойхонаннинг ҳам даҳли йўқ...

Фозилбек суҳбат мавзуини бошқа кўчага буриб юборганидан севиниб турган эди, акаси бунга йўл қўймади.

— Айтдим-ку, отам қамалиб олиб тадбир излаяптилар. Бозорни бузиш, кўчириш, ҳатто кўмдириб юбориш ниятлари ҳам йўқ эмас. Эрта-индин соғайиб чиқсалар

бошлаб юборишдан тоймайдилар. Фақат шунча ғалва орасида сени уйлантириш ташвиши ошиб тушялгги.

— Намунча?! — деб юборди Фозилбек астойдил ажабланиб.

— Нимаси, намунча? Нимаси, намунча?! Ўттизга чиқай деяпсан-а, бола, одамни ҳар нарса бўлгани яхшимасми?!.

Ҳабиба овозининг борича жириллай бошлаганди, Диёрбек уни тўхтатди:

— Секин!.. Шовқин кўтарманг, опа!.. Отамнинг қулоғига етмасин, ахир, деяпман!..

Ҳабиба катта укасининг танбеҳига қулоқ солиб овозини пастлатди, бироқ ҳовурдан тушмади, балки қўшни ҳовлига имлаб ўша-ўша заҳар-заққум оҳангда давом этди:

— Сенам манавинга ўхшаб, худо ури-иб...

— Жим, Ҳабиба опа! Ўзимга қўйиб беринглар, дедим-ку!.. Қўшнини орага суқиб нима қиласиз?!

Фозилбек Фаёзларникидаги кўнгилсизликни акаси-дан, Маҳкам чўтдан эшитганларини эслади. Диёрбек унга ётиғи билан уқдиришга ўтди:

— Отам... қарилликми, толиқдиларми, ҳар қалай... жуда қаттиқ туриб олдилар... Бир кун бурун бўлса-да, тўйни ўтказиб қутилмоқчилар... Кеча эрталаб гаплашмоқчи эдик, у ёқдан аристон қочибди, деган хабар келди. Баланд тимдаги офат бутун бозорга ёйилса нима бўлишини худо билади...

— Аристон қочмаган экану...

— Қочишга қочмаган...

— Сичқон урчигани-чи!.. Поччанг ғамлаб қўйган гурунч, уларни илма-тешиқ қилиб, расвосини чиқариб ташлабдим-ей!..

Диёрбек «ялт» этиб опасига қаради, Фозилбек унга эътибор қилмади.

—Бошимизга шу-унча ғалва, шу-унча ташвиш ёғилиб турганида сенинг қийнашинг ортиқча-да, ука.

Фозилбек темирни қизигида босди:

— Шунча ғалва, шу-унча ташвиш турганида мени уйлантириш зарилми?.. Уйланиш қочмас, ака!..

Диёрбек нигоҳини бир нуқтадан узолмай туриб қолди, унинг шу тахлит туришидан, «Бу гапда ҳам жон бор» дегандек маъно уқиш мумкин эди, Ҳабиба Фозилбекнинг адабини бериб қўйишга офиз жуфтладию, Диёрбекдан ҳайиқди, бошқаларга сездирмай кичик онасининг этагини тортиб қўйди. Умри она суҳбатга арала-

шиш мавриди келганини сезди. У ҳамишадагидек му-
лойим ва мехрибон товушда, кўзини ердан узмай зор-
лангудек овозда минғирлади:

— Диёрбек, ҳамма гапингиз тўғри... Яхшиям сиз
бор экансиз... Фақат отангиз бозорри ўнглаб бўлмай
қоляпти, деган хавотирда Фозилжонни уйлаб қўйишни
ўйлаб мижжа қоқмаяптилар... У ёқда жиянингиз ҳам
кап-катга йигит бўлиб қолди...

Диёрбек томоқ қириб дўрилади:

— Ҳа, бозор айниди...

Укаси луқма ташлади:

— Айниши ҳам ҳолва, чўқяпти!.. Ери чўкиб кетяп-
ти... Бузиш-кўчириш билан буни эпақага келтириб
бўлмайди. Бозор ўзича эмас, одамларнинг айниганини,
одамларнинг чўкиб кетаётганини кўрсатиш учун айна-
япти, чўқаяпти.

— Ўзинг, «бозор қиёматгача изга тушмайди» дема-
ганмидинг?

— Айтганман, ака. Бозорнинг изи — изсизлик, ас-
лида.

— Шундай экан, унинг изга тушишини кутиш бе-
маънилик эмасми?

— Бемаънилик, ака, бемаънилик. Фақат бозорнинг
ҳозиргидек айнаши, издан чиқиши жуда нодир ҳоди-
са... инсон зотининг... одамларимизнинг асл афт-анго-
рини, қанақанги савобу... тубанликларга қодирлигини
билиб оладиган пайти. Пулнинг қудрати худога тенг
кўрилаётган бир пайтда ҳовлиқиб уйланиб олишдан
кўра, уйланишга ошиқмаслик тўғрироққа ўхшайди, ака?..
Бу аҳвол узоққа чўзилмайди...

— Поччанг бунақа жинни-санғи гапларингни эшит-
са фиғони фалакка чиқиб кетади!..

Диёрбек Ҳабибага сўзсиз қараб турди-да, яна жим
бўлиб қолди, Фозилбекнинг назарида у, «тўғри» деган-
дек шивирлади ҳам. Фозилбек буни аниқлагунига қадар
Диёрбек овозини кўтариб деди:

— Бозорнинг бу аҳволига сенинг уйланишингни
нима дахли бор?

Бу сингари саволларга Фозилбекнинг жавоби тайин
эди, у худди муллаваччаларга маъруза қилишга тутин-
ган мударрисдек томоғини салмоқ билан қириб олди-
да, жуда вазмин бир маромда уқдиришга киришди:

— Илинж, таъма... топиш, ундириш... муттаҳамлик...
бозорнинг изи шу. Бозор одамлари ҳам шу из измида...
Бозорбоши бозор майдонини эпақага келтириши мум-

кин, ухдасидан чиқса уни тупроққа тўлдириб текисла-тиши ҳам мумкин, лекин бозорнинг ўзини... одамлар-нинг кўнгли, ўй-хаёли, мақсад-маслағига бозорхона-га айланиб кетди. Бозорнинг ўзгариши одамлардаги инсофу диёнатнинг ўзгаришидан а-анча илгарилаб кет-ди. Бозор одамларнинг эмас, ютоққан нафслар қўлига ўтиб кетди. Буни тушунмаган одамлар босар-тусарини йўқотиб қўйди. Буларни изга солиш...

Аёллар тугул, Диёрбек ҳам укасига арзирли эъти-роз тополмади. Фозилбекнинг ўзи акасининг оғирини енгиллаштирди:

— Тағин, нима дахли бор, дейсиз. Шу муҳит, шу шароитда туғилган бола... қандай бола туғилади?.. Қо-лаверса, «уйланмайман» деган сўз оғзимдан чиқмади, уйланмай қаёққа борардим, фақат... айтаман... — У гапидан тутилиб опасига, янгасига, кичик онасига бир-бир қараб олди. — Вақт-соати келсин, қизми-жувон-ми — фарқи йўқ! — маъкул келганини айтаман, ана ўшанда уйлантириб қутиласизлар!.. Отамга ҳам айтиш-га улгура...

— Ўзимни ўлдирама-ан-н!..

Қўшни ҳовлидаги хотин кишининг фарёдини эши-тиб Фозилбекнинг гапи оғзида қолди.

— Битта қўймай қаматама-а-н-н!..

Кампир қарғанди. Ёш қиз уввос солиб йиғлади. Эркак киши бўралатиб сўкинди. Қосимбек бозорбоши хонадонидagi муҳокама шу ерда узилди...

12

«Тўғри-да, шунча ташвиш турганида тўйга бало бор-ми?!» — Фозилбек акасини ўз тилидан илинтирганига ич-ичидан севинди. Бу ёқда ўзининг ташвишлари ҳам бошидан ошиб кетди: Қадрияни учратиши, у билан очиқчасига гаплашиб олиши... кўнглига қўл солиши керак... «Наҳотки, оилали бўлса?!!» Фозилбек жони-жаҳонини қисувга олаётган ушбу саволга жавоб то-пишни, агар «Йўқ, оилали эмас» деган жавоб олгудай бўлса ўша заҳоти кичик онаси, янгаси, опаларидан суюнчи ундиришни мўлжаллади, бироқ... — Нима де-дингиз? — дея сўради Қадрия қироатхонага қайтиб киришгач.

Фозилбек диққат-эътибори хаёлини ўғирлаган ҳам-роҳида бўлса-да, қироатхонанинг баланд ва залворли эшиги фавқулодда шовқинсиз ва осон очилганига ҳай-

рон қолди, шу ҳам унинг кўнглига енгиллик бағишлади. Айтар гапини бошқалар эшитишини мўлжалга олиб овозини баландлатди:

— Агар сиз бирга борсангиз ҳар куни китоб топиб келаман, — деди Қадрияга юзма-юз туриб.

Қадрия қолиб, мудира жавоб қилди:

— Сиз-ку, китоб топарсиз-а, — деди у шанғиллаб. — Қизимиз пул тополмайди-да.

— Қадрияой билан бирга бўлсак, пул ҳам топамиз.

Фозилбек шундай гапни бамайлихотир айта олганига ўзи ҳам ишонмади. Мудиранинг кўзлари катталашди.

— Бу йигитча ҳам инсофийлардан, шекилли, — деди мовий кўз аёлга қараб ва ўша заҳоти муддаога кўчди: — Унақада ҳар куни келинг, иним, Қадрияни икки қўллаб сизга топширганимиз бўлсин!..

Фозилбек турган жойида ирғиб тушай деди. Вазминликни андек йўқотса югуриб бориб мудирани кучиб олишдан ҳам тоймас эди.

У хаёлини йиғиштириб улгурмай, мудира оғзидан бол томиб «осмондан тушган» йигитни айланиб-ўргилиб кузатди. Фозилбек кўчага чиқиб эшикни ёпаётиб ичкаридан мудиранинг қувноқ овозда гапирганини аниқ-тиниқ эшитди:

— Ойдаи йигит экан, Қадрия!.. Нима дединг, Ойдин?.. Тақдир раво кўрса, ҳеч гап эмас...

Фозилбекнинг ичидаги чўғ аланга олди. Тўғри «ҳофиз» тиланчининг олдига борди, киссасидан қўлига илинган қоғоз пулни олиб, тиланчининг қўлига тутқазди.

— Қайсинисидан айтай? — деб сўради «ҳофиз».

— Фарқи йўқ, айтавер, — деди Фозилбек оғзининг таноби қочиб. — Оғзингга келганини айт.

У шундай дедию, Бахтиш эзманинг гапини эслади, «ҳофиз»нинг афт-ангоридан унинг Чойхонага дахли йўқлигини ўзича тасдиқлиб олмоқчи эди, унинг ҳеч кимга бўйсунмас қудратини кўрмоқчи эди, бундай аломатлар топмади, сўнг «тиланчи»га серрайиб тикилиб туришдан ўнғайсизланиб, йўлидан қолмади, ортидан «Ҳайронама-а-н!..» деган бўғиқ ҳайқириқ уни қувиб етди, кулгиси қистади, кетаверди. Ҳовурини босолмай бозорда жон-жаҳди билан югургиси ё бўлмаса овозининг борича ҳайқиргиси, тумонатни бошига йиғиб севинчини улар билан баҳам кўргиси келди. «Демак, оилали эмас! — деди ич-этини кемираётган шубҳа-гумонларини ҳайдаб. — Узумфуруш амаки айтди-қўйди-

да... Жувон деб ўйлаган. Башарти... Башарти жувон бўлган тақдирда ҳам, оилали эмас...»

У ўйлай-ўйлай кўнглини алафда қилаётган адоқсиз мулоҳазалардан чўчиб тушар, дам эти жунжикиб кетиб, дайди ўйни тилига кўчирмасликни, кўчирмасликни эмас, телба ўйларини муҳокама қилишни атайин кейинга қолдирар эди.

Фозилбек димоғига урилган қўланса исдан бурнини жийирди, кўкрак киссасидан қорозга тугилган икки дамлам чойчалик зирани олиб, тўйиб ҳидлади. Оқпар зиранинг ўткир ҳидидан роҳатланиб бораётиб, ён бошидан ўзи томон яқинлашаётган кимсанинг овозини эшитди.

— Э-э, кесинлар, кесинла-ар! Қандай шамол учирди?..

Фозилбек ёйма қаторига кирди дегунча Ҳоди паттачи ис олиб етиб келади ва гоҳ «Қандай шамол учирди?» деб, гоҳ «Бизга қандай хизмат бор?» деганча ясама тиржайиб саломлашади, Фозилбек очиқ-ойдин рўйхуш бермайди, паттачи бунга сезмаганликка олади, сурлик билан унга эргашади.

— Одам сийракми? — беихтиёр савол қотди Фозилбек, паттачининг бетига қарамай.

Ҳодивой ҳиринглади, ҳиринглай туриб бозорбошининг арзандасини бош-оёқ кўздан кечирди ва, табиий, жавоби ҳам шунга яраша тайсалади:

— Одамларми?.. Ёйма — бозорларнинг бозори, йигит! Ёймага дуо кетган, бетта-чи!..

Паттачи чайналиб турди-турди-да, тўсатдан муддаога кўчди:

— Шетгаям кўз олайтирганлар бор-да, йигит.

— Нимасига кўз олайтиради? Ким? — Астойдил кизиқиб сўради Фозилбек.

Ҳодивой атрофга аланглади, ҳиринглади. Шу аснода айтадиганини хаёлида пишитиб олди, гапирди:

— Бозор — юртники, ҳеч ким гўрига ортмоқлаб опкетмайди. Ана, қаранг, ҳар қадамда туз-насиба сочилиб ётибди, эплаган теради, эпламаган кўрдай ўтаверади. Мана, қулингиз неча қовун пишиги...

Ҳодивой паттачидек қув одам чайналяптими, демак, ичида хатари ё бўлмаса айтолмаётган дарди бор. Фозилбек ҳушига келса, одамга қаттиқ тикилади, шундай тикиладики, рўпарасидаги кишининг сўзга айланмаган гапларини, фикрга айланмаган ниятларини кўриб-билиб-ўқиб-уқиб олади.

Патгачи ундан кўзини олиб қочолмади, шундай бўлса-да, суҳбатдошини чалғитиш мақсадида уч-тўрт одим нарида тўдалашиб кетаётганлар тўпига қараб, «Шовқин қилманглар-е!» деб ёлгон пўписа қилди.

— Ўзинг шовқин қилма!.. — деди ўша заҳоти ўшқириб, қари-и... Фозилбек момой ё бобойлигини ажарата олмаган Вон Сууни кўрди. Новчагина, қоқ суяк ёшгина жувон бир қиз, бир ўғлини етаклаб олган, учинчиси — кўлида, одамлар орасидан гўдак ўғил-қизининг оёғига қараб кетиб борар, қадам олиши, қадди-бастидан беҳад ҳолдан тойганиги кўриниб турар эди.

Вон Суу жувоннинг хархаша кўтараётган ўғилчасига ниманидир уқдиришга уриниб бу кичик «карвон» изидан қолмай эргашиб бораётган экан.

— Туғруқхонага қатнаб тинка-мадори қуриди!

Қақшаб, чакаклари қалтираб вайсади Вон Суу:

— «Олдирмагин» дедим! Ҳозирги хотинлар тўғри маслаҳатта «хўп» деса жазмани талоқ қилади, қҳ-қҳ-а!

— Оғзингга қараб гапир, ҳой, ялмоғиз! — Ҳодивой кампиршони тартибга чақирган бўлди-да, яна Фозилбекка юзланди. — Ёйма ўз номи билан ёйма. Бу ерда сотиладиган эски-тускиларгина эмас, одамлари ҳам курама!..

Патгачи яна аравани куруқ олиб қочаётгани Фозилбекнинг гашига тегди. Сир бой бермай ундан қутилиш чорасини чамалаётганида, кутилмаганда уларнинг ёнида Сабриддин пайдо бўлди.

— Ялписига ҳорманглар!..

Аввал Ҳодивой, сўнг Фозилбек ширинпазлар растабошиси билан илиқ кўришди. Патгачининг туси ўзгарди ва шу заҳоти бўлак мавзуга кўчди:

— Неваралардан бир жуфтини ётқизадиганмиз, хи-хи!.. Кўлини ҳалоллаб кўяйлик!..

Сабриддин Ҳодивой патгачининг майда-йирик хол босган афтига разм солиб, унинг тилёғламалик қилаётганини пайқадию, буни сездирмади.

Фозилбек ўйлаб кўрса растабошилар орасида энг оз мулоқотда бўлгани Сабриддин экан, ҳатто отаси ҳам бу киши ҳақда камдан-кам гапирган экан.

— Сабриддин акани таклиф қилдйизми? — сўради Фозилбек Ҳодивойдан.

— Секин сўрайсиз-а, Фозил, иним! Сабриддин ширинни айтмасам ака нақ теримга сомон тикадилар-а!..

Сабриддин Ҳоди патгачининг пичингини тоқат қилиб эшитди, буни кўриб Фозилбекнинг унга ҳурмати ошди.

«Қийин дақиқаларда ўзини тутта олган одамларнинг ичида гап кўп бўлади, — хаёлидан кечди унинг. — Сабриддин акага ўхшаш одми растабоши кам...»

Ҳодивой ҳазили суҳбатдошларига маъқул келмаганини пайқадию, мавзуни ўзгартирди:

— Идорада нима гап?! — туйқус савол қотди у Сабриддиннинг кўзларига тиккасига дўлайиб.

— Ҳеч гап йўқ...

— Садақа балони қайтаради, болам!..

Сабриддин ёнгинасига тикилиб туриб олган тиланчи чолнинг дўриллашидан гапини давом эттиролмади. Чолнинг нари кетишини кутди. Тиланчи жойидан жилмай ўтган-кетганга қафт чўзиб, садақа сўрашда давом этди.

— Бунақаси йўғидию, — деди Сабриддин Ҳодивойга маъноли имо қилиб.

— Янги... — деди Ҳодивой, сўнг бошини эгиб Фозилбекнинг қулоғига шивирлади: — Дам кунига ўзгаради, дам ялписига янгилашади...

— Эскилари қаёққа кетди?.. Янгилари қаердан келди?..

Ҳодивой жилмайиб, ўсмоқчилаб Фозилбекка қиқирлади.

— Ўзингизни соддаликка оласиз-а, йигит!.. Э, сиззи қаранг-а, йигит!.. Сиз билмайдиган нарса борми бу дунёда?.. Сиздай фозил инсон-а!.. Эскиларини майдалаб юлдуз қилишади, осмонга... чойхоналарга сочиб юборишади!.. Ваҳ-ҳа-ҳа-ҳа!.. Қироатхонанинг ёнидагисини танийсиз... Жиндай гаплашибсиз ҳам-ку, ўша жўрангиздан сўранг ҳаммасини!.. Бозорда нечта гадой-вачча бўлса, ҳаммасининг жилови ўшанинг қўлида!.. Қироатхона нозик бўлгани учун у ерни бошқаларга ишонмайди...

Ҳодивой паттачининг сирли ва ишонқирамай гапирishi Фозилбекка нашъа қилди, бироқ яна бирон янгилик эшитиш умидида унинг оғзига тикилди.

— Илло, — деди Ҳодивой, овозига янаям сирли тус бериб, жилпанглаб, — қўйинг, улар билан пачакилашиб ўтирманг, йигит...

— Нега? Мен пачакилашганим йўқ... Унинг дастидан қироатхонада қулоққа пахта тикиб ўтиришибди.

— Айни муддао-да!

— Нимаси айни муддао? — тушунмай сўради Фозилбек.

— Китоб титкилашдан нима фойда? Ундан кўра ашула эшитсин.

— Тиланчидан-а?!

— Бўлмас-чи! Китобини йириштириб, тиланчига жўр бўлсин.

Фозилбек Ҳодивой паттачи мутлақо жиддий гапирётганига ишонмай, унинг бетига анқайди. Паттачи жиддий эди.

— Бозорри кўриб турибсиз, — деди у қулочини ёзиб атрофни кўрсатаётиб, — бу аҳволда китобга мук тушиб, ақлни пешлашдан кўра ҳофизлик дуруст. Шунинг учун пачакилашманг деяпман. Бир жойга бориб шикоят қилганингизда ҳам ҳозир мирқуруқ олиму китобхондан кўра, ҳофизнинг гапи-гап. Буни устига қиротхона ёнидагиси қалтис...

— Мен... тушунмадим, — дея олди, холос Фозилбек. Уни кўриб Ҳодивой паттачи баралла ва яйраб кулди.

— Э, қўйинг-е, йигит. Сиз билмаган, тушунмаган нарса борми! Айтдингиз-қўйдингиз-да!.. Сиз уни айтасиз, ёйманинг паттачилигини тортиб олишмоқчи — индамаяпману, сиз битта ҳофизни...

Паттачи боядан бери айтолмаётган гапини, ниҳоят, кишибилмас айтганини Фозилбек сизди. Сезса-да, сир бой бермай сўради:

— Тортиб олишмоқчи?! Нега? Кимга?..

Ҳодивой паттачи Фозилбекнинг елкасига меҳрибонларча қоқди.

— Раҳим шер чиқаётган эмиш, ўшанга...

Паттачи шундай деб очикдан-очик савол-назари билан Сабриддинга қаради, Сабриддин ўзининг бу гапларга дахли йўқ одам эканлигини кўрсатмоқчидек, пинагини бузмай луқма ташлади:

— Раҳим ҳали чиқадими-йўқми, худо билади... Шу кунларда биров сизга «Жойни бўшат» дегани йўқ-ку, ишлайверинг, Ҳодивой. Бу ёқда идора тинч, ҳеч гап-сўз йўқ...

— Оҳ, тилингизга шакар-а! — хитоб қилиб юборди Ҳодивой Сабриддинни гапиртирмай. — Шу хушхабарга қўй сўймаган номард!.. Воллоҳи аълам, бозор тинч— идора тинч, демак, бутун дунё тинч. Ҳар кас лунжига сиққанича, туз-насибасини териб юрибди, бозорчига ортиқ нима керак?! Биз паттани пуллаб турсак...

— Ҳеч қанақа аристон ҳам қочмаган.

— У-у-у! — Нола чекиб юборди Ҳодивой. — Қочмагани маъқул!..

— Қочишга ўринибди, холос.

— Ўҳ-ўҳ-ўҳ, палакатлар!.. «Попитка» денг!.. Эртаю кеч уч маҳал иссиқ овқатни еб ётаверган-да, қутириб кетган... бекор ётавергач... бекор ётавергандан кўра бекор уннаб кўрса-кўргандир, аблахлар!.. Қўлга тушибдими, ишқилиб?!..

Сабриддин беҳуда шов-шув тарқатиб юборган одам-дек ўнғайсизланди, қизарди.

— «Қочмаган» дедим-ку. Йўқ нарсани шов-шув қилгунча, шу юрган йўлингизда ҳушёр, кўз-қулоқ бўлиб туринглар.

Ҳодивой Сабриддинга ялтоқланиб, кўзини сузди.

— Акага бир оғиз шипшиб қўярсиз... Ҳамиша хизматдамиз...

Сабриддин жавоб бермади, аксинча Фозилбек томон ўтирилди.

Ҳодивой қувлик билан суҳбатни бошқа «кўча»га бурди:

— Ў-ў-ў, нимасини айтасиз! Кўз-қулоқ бўлиш керак. Бир умр оқсоқолга... акага садоқатли итдек хизматда бўлдик. Буёғидан хавотир олманглар, офату касофатлардан ўзи асрасин!..

Сабриддин Ҳодивойнинг ноласига ҳамоҳанг ғўранди:

— Сиз кўз-қулоқ бўлсангиз, асрайди, Ҳодивой...

Фозилбек ширинпазлар растабошисининг лутфикиноясини фаҳмлади, зимдан паттачига разм солди.

— Бош қотгандаям ёмон қотди, Сабриддин! Аристоннинг хатари ариди деб севинсак, буёғини эшитган одам кулади. Айтмасанг...

— Айтинг-да, — деб далда берди унга, Фозилбек.

— Аристондан баттар. Аристонни-ку, қувиб-нетиб тумшуғидан илентирса бўлар, бунисини...

— Нима, ўзи?

— Сичқон ёмон урчиди!..

Сабриддин суҳбат асносида биринчи бор астойдил паттачининг айтганини бош ирғаб тасдиқлади. Фозилбек ичидан келган кулгини аранг босди. «Кап-катта одамлар сичқондан шикоят қилиб ўтирса!..» Ундай деса Жумакул дехқоннинг ҳасрати...

— Уйланияман, келаси жума — никоҳ, — деди у Фозилбекка учрашиб қолганида.

Фозилбек хаёл суриб бораётган экан, болалик жўрасининг айтганини дарҳол фаҳмлаб етмади.

— Бошимиз — иккига, оёғимиз — тўрттага кўпая-

диган, — такрорлади Жумакул деҳқон тортинчоқлигидан, қўли билан оғзини паналаб. Фозилбек ичида қочиріқ қилди: «Одам ёлғиз боши, икки оёғи билан эмин-эркин яшолмайди-да... Боши иккита, оёғи тўртта бўлади, яна кўпаяди. Қанча кўпайса, шунчалик яхшироқ яшайман деб ўйлайди. — Қочиріқ ўрнини жиддийлик эгаллади: — Ахир, хотин, бола-чақа кўпайгани сари шунга яраша ташвиш, машмаша ҳам ортаверади-ку. Бир ўзинг учун англаб етолмаётган дунёни энди хотининг, ўғил-қизларинг учун идрок этишинг, уларни ҳам ўз раъйингга юритишинг керак бўлади. Юрса — юрди, юрмаса-чи, яна бошингдаги шу-унча ғурбат етмагандай...»

Жумакул хижотланиб таклифини охирига етказди: — Шунга... иложини топсанг...

Фозилбек тўйга бирон кам-кўст юзасидан ёрдам сўрайди деган ўйда дўстининг оғзини пойлади.

— Кўнглингга оғир ботмасину... — Жумакул ўнғайсизланиб дув қизарди, бироқ тезда ўзини қўлга олди: — Оғайни, маҳалла-кўй, қўни-қўшни арз-дод қилиб бормаган жойи қолмади. Тўйга атаб қопда ун, гурунч босиб қўйгандим, туновинда кўтариб қарасам, сичқон чунонам болалабдики!.. Бижғиб кетибди!.. Ишонгин, оғайни, ҳидига нафасинг қайтади!..

Жумакул деҳқон «чирт» этиб оёғининг остига туплади. «Эгам бободан маслаҳат сўраш керак» — кўнглидан ўтказди Фозилбек.

— Қопқон қўйинглар, мушукни кўпайтиринглар, — маслаҳат берди у хаёлига келган биринчи гапни айтиб. — Иннайкейин...

Жумакул ҳовлиқди:

— Одамлар қилмаган амали қолмади-я! Айтаверсам, ишонмайсан!

У кетмондек кафтлари, теша дастадек йирик-йирик бармоқларини ўйната-ўйната уқдира кетди: — Мушуклар қорни дўпшайиб, сичқон пойламай қўйди. Буёғини сўрасанг, сичқонлар ҳам жайдари сичқон эмас, унча-бунча мушукни писанд қимайди!.. Қайси хонадонга бош суқма, кўнглинг кетади... Одамлар совуққа қарамай ҳовлига чиқиб ётибди!.. Кўрпа-кўрпачалар ғал-вир...

«Ёзда кузги ёмғир... баҳорда қишки совуқ... Тўйга атаб кўрпа-кўрпача қавитиб қўйилганига икки йилдан ошди-ёв!.. Сичқон ин қўйиб ташлаган бўлса-я!.. Кимдир буту-ун бозорни эпақага келтиролмай жони ҳалак,

кимдир битта сичқонга бас келолмай хуноб... Индаманг, уйдаги сичқонниям бозорбоши йўқотиб бериши керак!..» Фозилбек кўнгли беҳузур бўлиб, бурнини жийирди. Хаёли қочди...

Отаси, кичик онаси, акаси, опалари қўярда-қўймай уйлантиришмоқчи, хўш, розилик берди ҳам дейлик, тўй тантанаю асаса билан ўтди... Кимга уланади? Кўнгил қўйиб, меҳри жўшиб қайси бахти кулган қиз билан бир ёстикқа бош қўяди?.. Қадрия... Қадрия рози бўлармикан?.. Оппоқ!.. Чинни кабутар!.. Бордию, инжиқлигини йиғиштирса — уйланса, тақдир раво кўрган қиз билан топишса, кейин нима бўлади? Нима бўлади?.. Ҳақ таолонинг мислсиз қудрати одамда мужассам, одам — парвардигор қудратининг буюк инъикоси. Оила қуриш, зурриёд орттириш ушбу инъикоснинг давомийлигига ҳисса қўшиш. Инсоннинг бундан улурок бурчи йўқ! Бўлак барча машмашалар сариқ чақага арзимади. Сўққабошлик эса ушбу буюк инъикос ҳаракатини, яъниким, тангри таоло қудратининг давомийлигига путур етказиш, бошқа нарса эмас... Ҳақ изнига юрмаслик!..

Мана, Жумақул ўзи англаб-англамай ушбу изнга юрмоқчи, яъни уйланмоқчию, сичқон ишнинг белига тепаяпти. Алҳазар, Ҳақ амри вожиблиги қайдаю, сичқон кўпайиши қайда?! Амри вожибга бўйсунай деса вақт-соати етди — уйланмоқ керак, уйланай деса — ҳаммаёқни сичқон босган, кўрпа-тўшакнинг галвирани чикарган. Одам энг арзимас талофотлар олдида ўзини ожиз-нотавон сезиши, чор-ночорлиги ниманинг аломати, ўзи?.. Бордию, сичқон нималардандир дарак бераётган бўлса-ю, биз хом сут эмган бандалар уни қириш, уруғини қуриштириш ва... пайдар-пайига тўйбозлик билан овора бўлсак?! У ҳолда... Сичқонга қирон келсин, камайсин, сўнг уйланарман деса, умр ўтмоқда, бу ёқда қоп-қоп ун, халта-халта гурунч элбурутдан фамлаб қўйилган...

Фаёзнинг отаси ун билан гурунчни қайта олди (жанжал нима бўлди, ҳали?), кимдир тўйга атаб кўмиб қўйган сабзиси чириб кетганидан хуноб, бир ўра сабзи от ё туя эмас, илло ўша савил қолгур сабзисиз тўй ўтмайди-да!..

Ҳақ таолонинг амри қайдаю, бир қоп ун ё бир қоп сабзининг ташвиши қайда!.. Бундай ташвишлар баҳона қилинаверилса умр ўтади, кетар чоғи яқинлашади... ке-етади-қолади...

Ёруғ дунёнинг ҳикмати шу — келиш-кетиш, келиш-кетиш — бошқа гап йўқ, неки яхшилиқ ва ёмонлик бўлса келиш-кетиш орасида сарсону-саргардон!.. Уйланмай, бола-чақа ортгирмай кетиш эса келиш ва яшаш неъматига хиёнат. Оғир хиёнат!..

— Одам келадию кетадими? — деб сўради Фозилбек Фуломжонникига борганида. Биродари озиб, эти устихонига ёпишган, кўзлари ич-ичига ботиб, чакай-чакай бўлиб кетибди, бояқиш, меҳмонга пешвоз туришга-да чоғи келмади, инқилаб-синқилаб бош кўтарганида ўзи инграб юбордими ёхуд сим каравот гичирладими — Фозилбек ажратолмади... Фуломжон Фозилбекнинг саволини эшитиб нафаси ичига тушиб кетганча хийла фурсат ўтказиб ич-ичидан кучланаётган кулги бетига тепчий бошлади, бироқ у бор қувватини кулгига сарфласа, суҳбат қурмоққа мадори етмай қолишидан қизганиб, остки лабини тишлади. Биродаридан кўз узмай ўтирган Фозилбекнинг хаёлидан «ҳаракат сўнаяпти» деган ўй кечди. Фуломжон қоқ суяк елкаларини силкита-силкита товушсиз қулди, кулги аралаш жиддийлашди.

— Келади-кетади-да, маши-и... бўлак нима қилади, маши-и... Келган одамнинг гарданидаги энг катта қарз — қайтиш, бундан муҳимроқ, бундан муқаддасроқ бурч йўқ...

Бемор амаллаб гапини охирига етказгунича Фозилбек хаёлидан кечган жумла теварагида «гиргитгон» бўлди. «Тириклик — ҳаракатдан иборат. Ҳаракат манбаи бўлмиш инсон вужуди она қорнида юракчаси тепа бошлаган дамдан то туғилиб, ёруғ дунёдаги сўнгги нафасига қадар Ҳақ қудратидан авж ва қувват олади. Ҳақнинг қуввати адоқсиз, инсон вужуди қаригани сайин эса бу қувватдан баҳра олиш қобилияти заифлашади, қариллик — боқий қувватдан баҳра ола билмасликдир. Кўқдан муттасил ёғаётган қувватдан бебаҳра вужуд ўзида жамланган қувватни сарфлашдан ўзга чораси қолмайди, сарфлай-сарфлай... қазо онларига етади...»

— Ўзингизни оқлаясизми? — кўққисидан сўради Фозилбек жиддий қиёфада. — Қайтиш муқаддас бўлса, яшаш-чи, яшаш?!.. Яшашга интилиш муҳим ёинки муқаддас эмасми?!

У шундай дедю, қуруқ сурати қолган Фуломжоннинг эски дўпписи остидан пайдар-пай туртиб, шапканинг айвонидек ўсиб чиққан тиконсимон сочидан кўз узмай гўлдиради:

— Элбурутдан ўлимга таслим бўлиб яшашдан кўра узоқроқ умр кечириб умиди аълороқ эмасми, акам?..

— Маши-и... — Фуломжон кемшик оғзини чапиллатиб гап бошладию, бирдан «Имм!» деганча қоқ суяк ва ранги заҳил кафтини лунжига босиб, кўзини чирт юмди. Фозилбек ундан кўз узмади, кутди. Ниҳоят, Фуломжон кўзини очса азобли оғриқ қайта хуруж қиладигандек кўрқа-пуса кўзини пирпиратди, очди. — Маши-и... — У ёстиғи остига қўл суқиб, кўкиш қоғозча елимланган шишача олди, чираниб оғзини очди, ундан тўқ сариқ, мошдай-мошдай иккита дори олиб тилининг остига ташлади, шиша идишни жойига қўяётиб, ундан яна бир дори олди, «бўлар иш бўлди» қабилида мўлжалдан адашмай тилининг остига ирғитди. Шунда Фозилбек беморнинг тилидан қон қочганини кўрди — «тилдан ҳам қувват кетган. Тишлар-чи, тиш қани, тиш?!» Фуломжон носнинг кайфидан сархуш кашандадек тамшаниб олгач, паст, ҳазин товушда тилга кирди: — Тишларимни суғуртирдим. — «Иссифинг тушади» дейишди, маши-и... Чакки бўлди, ўнганмади... Сичқоннинг тишига ҳавасим келади...

— Иссифингиз тушмаяптими?

— Кўрмаган дўхтир, боқмаган табиб қолмади... Маши-и, иссиқ силламни қуритди. Кўзим шифтда, хаёлим фалақда.

Фозилбек хона бурчакларига, тахмондаги сандиқнинг ён-верига ўғринча кўз югуртирди. Каравотнинг оёқ томонида ичкари суриб қўйилган ясси тунука тувакни кўрди — димоғига «гуп» этиб қўланса сичқон иси урди.

— Табиб зоти сичқондан баттар урчиб кетдию, сиз тузалмай ётишингизни қаранг, — Фозилбек гапи тугамай Фуломжоннинг каравот чеккасини тутиб турган қўли қаттиқ қалтираётганини кўриб, «дик» этиб турди, беморнинг тепасига энгашди. — Ётаверинг, ака, бемалол, суҳбатлашаверамиз.

Мезбон эътироз билдиришга ҳам мажоли етмади, қалтилаб, заранг таёқдек эгри-бугри ва ориқ гавдасини чўзиб, ўринга узала тушди. Фозилбек уни ётқизишга кўмаклашаётганида димоғига кўпдан буён ювилмаган ўрин-кўрпанинг ёқимсиз ҳиди урди, шунга қарамай, беморнинг елкасидан астойдил кучиб ётқизди-да, оёқларини болдири остидан кўтариб тўшакнинг ўртасига сурди.

— Б-бунчалик яқинлашманг... — Фуломжон хаста

товушда ёлбориб, инқилади, ҳарсиллади, шунда беморнинг билаги Фозилбекнинг қўлига тегиб кетди. Беморнинг қўли шу қадар муздай эдики, Фозилбек беихтиёр сесканиб тушди. Ўзини ҳам, мезбонни ҳам ўнғайсизликдан халос этиш ниятида мавзунни ўзгартирди: — Янгам, ўғил-қизлар юришибдими? Шундай дедию, саволи ўринсиз берилганини кечикиб пайқади.

— Бирортаси ўз тириклигидан ортмайди, қизиталоқлар... Муштдай бошидан «вақтим йўқ» деб зорланади... Ўзингиз уйланмадингизми?

Фозилбек Фуломжон роса ғазабланган чоғларидагина «қизиталоқ» деб сўқиниш одати борлигини эслади, баъзан шу сўзни айтиб ҳовурдан тушар эди. Демак, у ҳозир ҳам дарғазаб бўлиб сўқиндию, бироқ на авзои, на овозидан дарғазаблиги сезилди, чунки Фуломжоннинг вужудида ғазабини сочиш учун ҳам мадор қолмаганди...

«Бемор одамга минг ўйлаб бир гапириш керакда» — Фозилбек мулоҳазасизлик билан йўл қўйган хатосини ювиш ниятида ёлғонланди:

— Ўғил-қизларингиз ажойиб! Сизни қаттиқ ҳурмат қилишади.

Аслида Фозилбек ўзидан бир неча кўйлакни ортиқроқ тўзитган биродарининг аёлини ҳам, фарзандларини ҳам танимас эди.

— Бе-е, — Фуломжон шундай деб бошини орқага ташлаганди, қони қочган оқиш-қирмизи милклари кўришиб кетди. — Уйланмаганга ўхшайсиз?..

— Дунёнинг бошида шунча ташвиш турганда уйланиш...

Фуломжон уятдан ўнғайсизланган ёш боладай елкасини қисди, икки чаккасига қирмизи ранг югурди.

— Агар шу истиҳолангиз тўғри бўлса, бутун инсоният оила қурмай ўтар эди. — Фозилбекнинг назарида Фуломжон кўнглида айтаётган шу гапига қаршидек туюлди, ким билсин, эҳтимол, оила қуриб, бола-чақа орттириб қўйганига пушаймондек эди. — Дунё қачон ташвиш-ғалвадан ариган?!

Фозилбекнинг хаёли «йилт» этиб ёришди, кеча муҳокама узилган жойда Ҳабиба опаси шунга ўхшаш гап айтади: «Дунёнинг ғамини еб, тутатиб, бирёқлик қилман дегунингча, умринг ўтиб кетади»...

Дунё боши гулзор, одоши мозор,
Гулзору мозорнинг ораси бозор...

Фуломжон жуда тиниқ овозда айтди бу байтни, Фозилбекнинг назарида беморнинг товуши жаранглаб эшитилди.

— Яна айтинг, такрорланг! — деб уни қистади.

Фуломжон меҳмоннинг илтимосини бажо келтирди, сўнг, «Аҳмад отанинг ўғли бор-ку, Саъдулла деган, танийсиз — йўғон, жингалак сочли йигит — ўшанинг шеърдан» деб изоҳ берди. Ва қайтадан мадор йиғиш мақсадида кўзларини юмганича жим қолди. Фозилбек беморни ўз ҳолига қўйди, ҳозиргина эшитган байтни ўзича такрорлади, Фуломжон илгаритдан ҳисобсиз шеър ва термаларни ёддан билишини эслади. «Ўзи билан эҳе-е, қанча нарсани опкетади, бу одам!..»

— Эссиз... — деб юборди у беихтиёр.

— Нима, эссиз?! — бирдан ҳушёр тортиб сўради Фуломжон.

Фозилбек бу саволни кутмаган эди, шошиб қолди.

— Топиб ёзган экан, — деди оғзига келганини қайтармай.

— Ҳа, топиб ёзган. Аччиқ ҳақиқатни ёзган. Ёзмаса ҳам бўлар эди...

Фозилбек Фуломжоннинг муддаосини тушунмади. Сўрамоқчи эди, унинг ўзи фикрини ойдинлаштиради:

— Дунёнинг бозорлиги рост, ука, лекин тўғри айтдингиз, одамнинг бозор кўйида ўтган умри озор...

— «Саъдулла ҳам, Қадамбой ҳам, Бердибой ҳам шоирлик дов-дастгоҳини йиғиштириб ўзини бозорга урди... Олимжонни айтмайсанми?!.. Нима, бу умрлар эссиз эмасми?.. Эмин шоир бозор билан беллашаман деганди, нақ белини синдиришди... Ҳей, менга қаранг, аҳли қаламга бозор билан, қаранглар, мана шу қутирган бозор ва бозорда изғиб юрган суллоҳ тимсоҳу аждаҳолар билан олишишни ким қўйибди?!.. Аҳли қалам бу малъун майдонга тушишидан илгарийёқ бели синиши тайин-ку?...»

— Озор бўлганда-чи, секинроқ айтасизми!.. Бозорнинг турган-битгани озор, зор... ори эса қолмади...

— Айтсангиз-айтаверинг-ку, лекин уларнинг устидан кулманг...

— Мен кулаётганим йўқ, Фуломжон ака, жоним ачишади, ачишадию, уларни айбламайман... Ақл ўргатолмайман ҳам...

— Тўрт танга орттираман деб сингани ёмон, фақат...

— Бозор найрангларига бас келолмай синиши янгилик эмас, ака!

— Нега?

— Бундай кишиларнинг бозорга уриб кетишининг ўзи синиш!.. Тижоратни эпломмай, урдасидан чиқмай синиш — униси буткул бўлак нарса, мен одам сифатидаги, шахс сифатидаги озор чекиш фожиасини назарда тутяпман!

— Маши-и-и... Бозор ана шунақа аждаҳо... ажал... ҳеч кимни аямайди... Тўғри айтдингиз, бозор, озор, зор, ор... озор чекасан, зор бўласан, ориятингдан айриласан!... Мана, бозорнинг шарофати!..

Фозилбек бош кўтаролмай ётган ҳаста одам олдида ўзини ниҳоятда ожиз ҳис қилди, ҳатто шу топда ўз баданидаги, вужудидаги ғайрат, қувват унга кўчиб ўтишига ҳам бажонидил рози эди. Фуломжон бошини ёстиқдан азот узиб ўтирмоққа чоғландию, «Им-м-м!» деганча лабини тишлаб, гавдасини қайтиб ўринга ташлади. Манглайида тер томчилари кўринди. «Булар ҳеч-ч гап эмас-с...» деди дами чиққан пуфақдек пишилаб, сўнг айтадиганини ичида обдон пишитиб олаётгандек кўзини чирт юмган кўйи аранг лабини қимирлатди:

— Дунёнинг бошида ташвиш бўлса уйланмаслик... Маши-и... Бозордан ғалва ариган эмас... Ҳар бир одам бозор учун ўзича бир ғалва... Биз ҳам бунақа ғалвадахмаздан бештасини орттириб қўйганмиз...

Фозилбек қандай бўлмасин бемор кишининг кўнглини олиш, ташвишлардан уни чалғитиш йўлини излади.

— Насибасини топиб кетади, ҳаммаси, — деди юпатгандек бўлиб. — Чунки ҳар қанча тавқи лаънатга учрамасин, ҳаммани бағрига сиғдирадиган ҳам, тўйдирадиган ҳам ўша — бозор! Айб бозорда эмас, одамларнинг ўзида... Бозорни ўз ҳолига қўйиб, одамларни асраш керак деб ўйлайман.

Фуломжон жуда нодир латифа эшитган одамдек овоз чиқармай, узоқ кулди, азбаройи кўзларидан ёш чиқиб кетди. Кулиб туриб, Фозилбекнинг боя айтган гапини эслади.

— «Табиб зоти сичқондан баттар урчиб кетди» дедингизми?.. Одамлар сичқонга бас келолмаётгани ҳам — офат, Фозилжон.

Фуломжон ётган жойида яна кула бошлади, кулгиси йўталга айланди, бўғилиб шивирлади:

— Зериккан-зерикканимда анови тахмоннинг пардасини кўтараман, сандиқнинг устида гоҳ эркак, гоҳ бирорта аёл пайдо бўлади, беармон гапиради десанг!..

Тунов кун биттаси чиқиб, ярим кун қопқон ясашни ўргатди.

— Ўрганиб олдийми? — ўша заҳоти унинг кулгисига жўр бўлиб сўради Фозилбек.

Фуломжон ич-ичидан қайнаб чиқаётган кулгисини босишга ҳаракат қилиб зўриқди, остки лабини тишлади — манглайда пайдо бўлган симобдай ялтироқ тер томчилари қони қочган ва заҳил чаккаси томон югургилади.

— Жа, аскиячисиз-да, Фозил,— деди беғубор ва синиқ жилмайиб. — Эрмакка қулоқ тутдим-да, бировнинг айтгани билан бозорга тарқаган офатни йўқотиб бўлармиди?!

— Нима қилиш керак дейсиз?

Фуломжон «чораси осон» деган оҳангда «Ҳа, энди...» деди-да, жим бўлиб қолди, сўнг тилга кирди:

— Сичқон, маши-и... бир белги. Гап сичқонда эмас. Буёғи пухта-покиза бўлса, сичқон ўз-ўзидан йўқолиб кетади...

— Тимдаги махлуқ-чи?.. Ямоқчилар сичқондан баттар кўпайганичи? Одам ўғирлаш-чи?.. Бозор майдонининг чўкаётганини-ку, қўяверинг!... Бозорнинг дардига тушида муолажа топаётган, нақ худонинг ўзи билан тиллашаётган авлиёларнинг урчиганини айтмайсанми! Астафириллоҳ!..

— Маши-и... Она — боласини, ошиқ — маъшуқасини, болари — гулни, бадавий — тевасини, кўмондон — қиличини ўпгандай пулни ўпинг, пулни севинг, пулни ардоқланг. Пулни, пулни-и!.. Пул, магарки, ҳақиқатта дош берсангиз, айтай, пул — худога айланди!..

Фуломжон тамом ҳолдан тойди, кўзини юмганча тек қотди, Фозилбекнинг назарида унинг жони чиқиб кетгандек туюлди, хавотирга тушиб ён-верига аланглади, қайтиб суҳбатдошига қараганида унинг юмуқ кўзининг бир бурчидан мошдан йирикроқ, лекин шишадек тиниқ ёш тирқираб чиқди, ёш томчиси қаёққа келиб қолганини тушунмай саросимага тушган митти жонивордек дирдираб турди-турди-да, бир юмалаб, кўздан йўқолди.

Фозилбек Фуломжоннинг туссиз, ориқлаб кетган билагига, ингичкалигидан баттар узун-узун кўринаётган бармоқларига, докадек опноқ кафтининг сиртидаги кўм-кўк томирлари бўртиб чиққанига савол назари билан термилиб ўтириб, бемор одамни ортиқ қийнамасликка қарор қилди, бироқ Фуломжоннинг ўзи суҳбатни давом эттиришни истаётганини яширмади.

— Бир китобда ўқигандим, ўша эсга тушди... — деди у ва оғзи какради шекилли, зўр-базўр тамшанди.— Сиз айтаётган офатларнинг ҳаммасига тадбир бор, чора бор. Китобхонага боринг — ҳаммаси ёзилган. Фақат уни ўқишмаётгани чатоқ... Нечага чиқдингиз?..

Фозилбек бу саволни кутмаганди.

— Аслида одам туғилган йилини билгандан билмагани маъқул экан, ака.

— Қизиқ бўларди, — деб кулди Фуломжон. — Одамнинг ўзи бор-у, ёши йўқ, яхши-ёмон амали кўп-у, ҳисоби йўқ.

— Яхши амаллар кўпаяверса, ҳисобини олиш шартми?

— Тўғри айтасиз, Фозилбой, яхши амаллар кўпайса ҳисобини олиш шарт эмас, уларнинг шарофати ҳаётда албатта кўринади. Инсофийларга ўхшаб...

Фозилбек туйқус айтилган бу сўздан шошиб қолди, суҳбатдошига айтишга жўяли гап тополмади ва ниҳоят оғзидан беихтиёр:

— Кимга ўхшаб?! — деган савол чиқиб кетди.

Фуломжон эса жавобни ҳаяллатмай айтди:

— Сизга... менга...

13

Ҳодивой паттачининг қўярда-қўймай тўйга таклиф қилишига жавобан Сабриддин «Зиёда қилсин» дедию, ортиқ гапирмади.

— Насиб қилса борамиз, — деди Фозилбек астойдил, — отам борадилар, акам...

— Акангизнинг шашти баланд!

Сабриддин ҳозиргина идорада бўлиб ўтган йиғинда Диёрбек «намоёиш» қилган кибр-ҳаво таъсиридан қутилмаган эканми, тўсатдан шундай деб юборди, икки ҳамсуҳбати унга «ялт» этиб қаради, Сабриддин тили бесуюклик қилиб қўйганини сезиб, дарҳол сергак тортиди. Суҳбат бир муддат узилди. Ўртага тушган бундай ўнғайсизликлардан фақат Ҳодивой сингари найранг-бозларгина зиён-захматсиз «омон» чиқар эди. Шундай бўлди ҳам.

— Хабаримиз бор, ҳаммасидан, окоси, — деб гап бошлади у салмоқланиб. Тиржайди. — Қосимбек отанинг ҳар икки азамат ўғлонлари бозорбошилиқ вазифасига етилган. Диёрбекда шиддат бисёр, Фозилбекда мулоҳаза... Ака ҳам қараб турмаслар...

Паттачи шундай деб Сабриддин томон имо қилди. «Ака» — унинг акаси Шомирза йўғон эди. Бироқ Сабриддин акаси туфайли ўзига хушомад қиладиганларга кўпда роиш билдирмас, ҳатто, ўрни келса, «Акамнинг охури бошқа, бизники — бошқа» деб ҳар турли шубҳа-гумонларга ойдинлик киритиб қўйишдан ҳам тоймас эди.

У кишининг исмини ҳар ким тилга олавериши шарт эмас, қисқагина «ака» дейилса бас, чунки бозорда битта ака бор, у ҳам бўлса — Шомирза йўғон! «Ака»нинг номидан буюрилган иш битмай қолмайди, «ака»нинг сўзини икки қиладиган мард ҳали онасининг қорнидан турилгани йўқ, «ака»нинг томорқасига кўз олайтирадиганнинг... хуллас, гап кўп, лекин, илло-билло Шомирза йўғон умрида бозорбошликка даъво қилмади. Раствабошиликка қаноат қилиб ўтди. Унинг бу қилиғини «беш панжасини оғзига тикмайдиган одам экан» дея талқин қиладиганлар кўп, «Худо берган насибасини териб юрибди» деганлар ундан кўп, «Ака камбағалпарвар», «Ака — танги», «Ака — ўғил бола» дейдиганларнинг ҳисоби йўқ. Аммо-лекин, «Бозорбоши бўлиб нима қилади бошини қотириб, шу туришида оқсоқолдан қаери кам!» дейдиганлар ҳам йўқ эмас... Фақат кейинги пайтларда «Жиғига тегадиган олифталарнинг нақ онасини кўрсатиб қўяди», «Аканинг растадаги савдо-сотифидан бошқа ишлари бижғиб ётибди» дейдиганлар ҳам чиқиб қолди. Ҳатто, «Ака истаса бозорни Қосимбекдан бир кунда тортиб олади» деган узун-қулоқ гап тарқади. Бунга қарши кимдир, «Оқсоқол билан аканинг тили бир-ку» деб билағонлик қилибди. У ҳолда... ия, у ҳолда Чойхона кимга ён босади?..

Сабриддин акасидан ўсмоқчилаб сўради.

— Эсингни еб қўйдингми, ука, — деб қизишиб кетди Шомирза йўғон, у қўйдаи ювош укасини беҳад ҳурматлар, ҳатто унинг олдида жўя-ножўя сўзларни тилга олавермас ҳам эди. — Чойхонага... менга йўл бўлсин!.. Э-э-э, Чойхонаси қуриб кетсин-а, қўй, бошқа нарсадан гапир, ука!..

— Оқсоқол ўзини четга тортаётганига нима дейсиз? — деб акасини яна қистовга олди Сабриддин.

Шомирза ортиқча ўйлаб ўтирмади.

— Мен қаердан билай, бирор ўйлови бордир, ахир. Бозорни тушуниб бўлмай қолди... Илло, Қосимбек ака ҳали-вери бўш келмайди. Ҳеч кимсанинг тушига кирмаган ишларни топади ҳали...

Диёрбек ҳеч бир истиҳоласиз ва тап тортмай ота-сининг вазифаларини адо этишга киришгани ҳам «ака»га тирноқча ботмади, бунини Сабриддин айниқса бугун ўз кўзи билан кўрди.

— Қосимбек ота ҳали кў-ўп йиллар оқсоқоллик қиладилар, ҳа-а, — деди у, — Фозилбек инимизга келсак, бу кишим уйланмагунича бозор кезиш бору, бозорбошилиқ насия!..

Сабриддин шундай деб ихчам, лекин гирдиғумдан келган гавдасини енгилгина силкитиб овоз чиқармай самимий кулди. Бу гап Ҳодивой паттачига яна қўл келди.

— Жуда жигарига урдингиз-да, Сабриддин, оқаси, гап — битта: акамизнинг, — деди у Фозилбекка имо қилиб, — боши икки бўлган кунини бозорбошилиқ у кишимга тан! А, қалай, тузукми?!.

Фозилбек Ҳодивой паттачининг суюқ ҳазилларини хушламаса-да, шу топда унинг кетиб қолишини ва ўзи ширинпазлар растабошиси билан юзма-юз ёлғиз қолишини истамасди. Ҳеч кимдан тап тортмайдиган, ортиқча қисиниб-қимтинмайдиган Фозилбек Сабриддинга рўпара келса негадир ўнғайсизланиши унинг ўзига-да но-аён эди.

Махси-кавуш бозорининг ярмигача Ҳодивой эргашиб, гурунг бериб борди. Сомсахона ёнида хайрлашаётиб, ҳиринглаб шивирлади:

— Қочоқ маҳбус ўзини қай гўрга урса урадики, ёймага қадам босмайди. Эски-тускини бошшига урадим!..

Сабриддин лабини қимтиди, «Сендан очикда юрганни эмас, турмада ўтирганлари ҳам чўчийди» деган гапини тилига кўчирмади, Фозилбек мазмунини илғаш қийин бўлган алфозда бош ирғади. Сабриддин ҳам, Фозилбек ҳам дўппифурушлар қаторига етгунича ўз хаёли билан банд, оғиз очиб гап бошлашни ўйлашмади. Бирдан Фозилбек ўзида ўнғайсизлик сизди, хаёлига тирғалган «қочоқ» маҳбуслар ҳақида чайналишни истамасди, ахир, бандиларнинг Сабриддинга нима дахли бор?!. Фақат... фақат «Сабриддин ака оқ-сарикдан келган, афтидан одамёқмас, баджаҳл кишига ўхшайди... турки-таровати Шомирза йўғонни эслатади, лекин муомаласи, босиқлиги, сермулоҳазалиги...» бошқа растабошилар орасида Сабриддин ака алоҳида ажралиб турар, бунинг бойси, эҳтимол отаси айтмоқчи, «Сабриддиннинг бозор одами эмаслигида» эди...

Фозилбекни ўнғайсиз ҳолатдан Сабриддиннинг ўзи халос этди.

— Сичқонни сичқон десак, тимдаги махлуқ урчиб кетмасайди!... — деди у мутлақо жиддийлик билан. — Ҳаммани бесарамжон қилиб ташлади, касофат!..

— Нима ўзи?

— Номини ҳеч ким билмайди, хаҳ, нимаиди-я, отинг курғур!.. Нима бўлгандаям-чи...

— Қулоғимга чалинди, — деди Фозилбек. — Неча кундан буён мўлжалладиму, сира иложини тополмаётгандим.

— Ажаб қиласиз, бир киринг. Мен асли жанозага бормоқчи эдим, буёқда шошилич топшириқ тегиб қолди, Гултепа томонларга ҳушёр бўлиш керак экан, йигитларга тайинлай.

Сабриддин шундай деб ёйма ва ширинпазлик расталари томон юрганида, Фозилбек, «Закўн амакини ҳалиям тупроққа қўйишмадими?» деб сўради. Сабриддин жуда оддий гапни айтаётгандай, ҳаяжонланмай-нетмай, «Йўқ, Закўнни сарсонини чиқариб юборишди» деганича йўлидан қолмади...

14

Баланд тимнинг ичи ёзда салқин, қишда илиқ, шу боис у ердан сотувчиём-олувчиём аримайди. Тимнинг қачон бино қилинганини ҳатто Фозилбекнинг отаси ҳам аниқ айтолмайди. «Бобомнинг давридан мерос» деган, холос.

Тимга кираверишдаги чоққина майдончада илгари юк ташувчи хомболлар, аравакашлар қатор тизилиб ўтиришар эди. Кейинги пайтда улар камайди, хомболлар ўрнини қўлбола арава сургаб юрадиган ёш-яланглар эгаллади.

Фозилбек арава судрагич болалар оралаб бораётиб тим ёнбошидан кетган йўлак адоғидаги темир панжара дарвозага қаради. Унинг одам қўли етмас юқорисига елимланган шاپалоқдек қоғозга кўзи тушди. «Вон Суу топилганмикан?.. Ҳалиги кампиршо қаёққа ғойиб бўлди?.. Қариб-чурисаям тил-забони бақувват...»

Девор пойида Эгам бобо тиззаларини қучиб, қунишиб ўтирган экан. Фозилбек бошига ранги униққан кўк дўппи кийган, соқол-мўйлаби қордай оппоқ Эгам бобога, олдидаги тақир ерга тўшалган қийиқ устига терилган беш-олтита қопқонга қаради.

Одатда бобо бир жойда муқим ўтириб савдо қилмас, чап билагига эски халта осиб, икки қўлида икки-учтадан қопқон тутиб издиҳом оралаб айлангани-айланган, дамо-дам «Сичқон қирилсе-ен!.. Сичқон қирилсе-ен!» деб минғирлаб юрар эди. Бобонинг ота-боболари ҳам сичқон тутғич қопқон сотиб тирикчилик ўтказганини Қосимбек чол айтганди...

Бир пайтлар Эгам бобо билан суҳбатлашган, чўнқайиб ўтирган бобо рўпарасига чўк тушганича, қийиқ устига терилган қопқонлардан иккитасини танлаган ва, «Бундан яна борми, ота?» деб сўраган. Шунда бобо индамайгина ўзи суялиб ўтирган қопининг ярмича келадиган халтанинг оғзини очди. Халта тўла қопқонни кўрган Фозилбек ўзини кулгидан тия олмади. «Бундан бўлак тирикчилик йўқми?» деб сўради. Аслида ачинганидан, «Қопқон сотиш билан рўзфорни тебратиб бўладими?» демоқчи эди, бироқ бобо бу саволдан ҳам таажжубланмади, рўпарасида ҳеч ким юзма-юз ўтирмагандек, қизиқсиниб ундан нималарнидир сўрамаётгандек ўзи билан ўзи банда эди.

Орадан неча йиллар ўтган бўлса-да, Эгам бобо ўша-ўша қунишиб, оппоқ соқоли иягини тиззасининг кўзига қўйиб ўтирар эди. «Бўйнимда-а... қо-олма-ди қарзу... ҳавола-а...» Фозилбекнинг назарида Эгам бобо ерга, сонсиз-саноксиз одамлар уёқдан-буёққа босиб-тепкилаб гурра-гурра ўтаётган тупроққа қарата арз-ҳол айтаётгандек эди. Бобо учун бозорнинг ҳам, қопқонларини сотиш-сотмасликнинг ҳам қизиғи қолмаган, гўё ўтирган жойида ернинг қулоғини топгану, шунинг тепасида чўк тушганича унга адоқсиз ҳасратини тўкаётган эди.

Фозилбек товушини хиёл кўтариб салом берди. Бобо бошини кўтармади. «Қопқон сотилга-ан, болам» деди-қўйди. Фозилбекнинг ён-веридан келиб, сўровчилар кўпайди:

- Ортиқчаси борми, отахон?
 - Йў-ўқ, сотилга-ан...
 - Ҳақини оласиз, бобой, тўрттагина зарилиди?
 - Кўтарасига олишди-и, ҳақини тўлашди-и...
 - Зўридан ўнта керак, бобой, ўн дона!..
- Эгам бобо парво қилмай, минғирлади:
- Бўйнимда қолмади-и қарзу ҳавола-а...

Фозилбек қопқон бозори бу қадар чаққонлашиб кетганини кўриб бир пайтлар бобога ачинганини эслади.

— Шогирдлар йўқми, ота? — деб сўради у бобонинг қулоғига энгашиб. — Қопқон ясайдиган шогирдлар?...

Эгам бобо тўкилиб тушишни «унутиб», сўппайиб қолган ягона тишининг оқини кўрсатиб ишшайди, мингирлади, қатқалоқ ер каби тарам-тарам ёрилган бармоқларини «йўқ» ишорасида тебратди, бош чайқади.

— Сичқон қопқондан зўр келди... Қопқон яна қачон зўр келади?...

Бобо шундай деб яна кулди, мук тушгудек энкайиб ернинг «қулоғи»га арзи ҳол ўқишга тутинди.

Фозилбек Эгам бобо билан Зар бобонинг беҳад оғир-вазминлиги, дунёнинг барча ҳою-ҳавасларига бирдек бамайлихотир қарашларини ёқтирар, кўнглининг бир чеккасида, «қарисам шулар каби чол бўламан» деб зимдан дилига тутар эди.

У дарвоза остонасидан ўтдию, тимнинг одоғи томон бир-бир одим ташлаб бораётган Зар бобони кўрди. Бобо бирон ерда пусиб ётган ўғри-каззобни қўлга олишига ишончи комил одамдек кўксини қоплаган кумушдай оппоқ соқолини вазмин тутамлаб кўяр, ўз тирикчилиги билан оввора сотувчиларнинг битта-яримтаси демаса, кўпчилик бобога қайрилиб қарамасди ҳам.

— Қопни яримлатиб майиз ё ёнғоқ ўмарган ўғри шу ерда кутиб ўтирармиди? — деб гап қотди Фозилбек, бобо билан саломлашгач.

Бобо кулимсиради.

— Шу ерда ўтирмай, қаёққа боради, — синиқ кулди у. — Ўғри узоқда ё ташқарида эмас, ичимизда...

Зар бобо кўксига имо қилаётганини Фозилбек кейин пайқади. Бобога қўшилиб кулимсиради, у ҳам кафтини кўксига босиб, ҳазилни давом эттирди:

— Шу ерда бўлса, шу ерда ўтирса нима қилиб тим кезиб юрибсиз, бобо? Уни қўлга туширмоққа шайланбсиз...

Фозилбек ён-веридан ўтаётган харидорларнинг, раста ортида савдони қизитиш ниятида ёнбошлаган ўтирган-турган турфа қиёфали сотувчиларнинг афт-ангорига разм солди. «Ҳамма ўз дардида... тириклик ташвиши... сотиш, сотиш... уюм-уюм писта, бодом, туршак, баргак, майиз... мағизни пулга чақиш дардида бари... Озмунча қопми?! Шифтга етгудек тахланган уюмлар қанча!..»

— Мен излаётган ўғри турмадан қочган аристон бўсайкан, қўлга туширсанг, бўтам. — Зар бобо ёшига,

салобатига ярашмаган қувноқ овозда беозор кулди, сўнг Фозилбекнинг ҳурмат билан разм солиб қараб турганини кўриб, бирдан жиддий тортди.

— Пойлоқчи қўйилса бўлмасмикан? — Ҳам маслаҳат, ҳам савол тариқасида сўради Фозилбек.

Ҳали жиддий тортиб улгурмаган бобо боягидан шўхроқ кулиб, деди:

— Гултепадан қочган банди бўсайкан, пойлоқчининг чангалига илинса!..

Бобонинг муддаосига, атай айтмаётган дилидаги гапга фаҳми етмаётганидан хижолат бўла бошлаган Фозилбек ичидан тошиб чиққан зардани босишга уриниб сўради:

— Қўлга тушмайдиган ўғри... банди, нима, ўзи?!.

Зар бобонинг елкалари асабий силкинди, ўсиқ қошлари остидан нурсиз боқаётган кўзларига чўғ тушгандек ўқрайди, бошини роз кўтариб аланг-жалаңлаганича атрофга олазарак кўз югуртирди. Фозилбек қариб-нетган бобойнинг бу қадар ғайрати жўшаётганига ҳайрон бўлиб қаради, бир кўнгли унинг билагидан тутмоқчи ҳам эди, бироқ кейинги ҳодисалар олдида бобонинг бу ғайрати ҳолва бўлиб қолди.

Зар бобо аввал гўдак болакайдек қиқирлади, кейин ҳиринглади, бирдан оёғини тапиллатиб ирғишлай бошлади. Фозилбек азбаройи анграйиб қолди, ўзига, қулоғига ишонмай нажот истаб атрофдагиларга аланглади. У бобони тинчлантириш ёхуд чалғитиш ниятида нимадир демоқчи бўлди, Бобо эса... Энди у бир нуқтада турган кўйи гир-гир айлана бошлади, тинмасдан нималардир деди, лекин айтганларини илғаб бўлмади, тобора тезроқ айланаверди, айланиши тезлашгани сайин бобонинг кўксига тушадиган оппоқ, қалин соқоли бамисоли зилол сув гирдобига ўхшаб кетди. Бобо айланишдан тўхтамади, аксинча шиддатни янаям оширди, «сув» гирдобидан нур тарала бошлади. Фозилбекнинг назарида бобо ҳозир ерга юз тубан йиқиладигандек эди, икки ҳатлаб бориб уни маҳкам кучоқлаб олишдан ўзга чора қолмади, бироқ... чарх уриб айланаётган нур гирдобидан таралаётган шуъла қуюқлашиб, теварак-атрофни янаям ёриштириб юборди...

Нур гирдоби ўртасидан Зар бобонинг тақир боши муштдек бўлиб кўриниб турар, бобонинг оёғи остидаги ер тиззасига довур ўйилиб тушган, бобо айлангани сайин оёғининг остидан қуюқ чанг-ғубор қўпаётган эди. Бобо тўсатдан беўхшовдан-беўхшов кула бошлади,

унинг икки оёқ устида «рақс» тушиши секинлашди, Фозилбек «Бобо ақлдан озди!» деган хавотир ва тахликада халойиқ кўз ўнгида шарманда бўлишидан халос этиш ниятида атрофга аланглади. Алангладию, тим тўла издиҳом... одамлар парвои палақ, ҳар ким ўз олди-сотдисига андармон эканлигини кўриб ҳайрон қолди.

Бобо тўсатдан кулишни бас қилди, дами ўчди, оёқларини битта-битталаб чуқурчадан тортиб чиқарди, бошини ҳам қилганича тош қотди. Кимдир «пиқ-пиқ» этиб йиғлади. Фозилбек бир чеккада юз-кўзидан дув-дув ёш оқизиб, хўнграб йиғлаётган қатиқчи Солиҳ қорининг ёш боладек жавдираб қараб турганини кўрди. У нима қиларини билмай гарангсиб қолди.

— Ман бенавот, — деди Солиҳ қори Зар бобони кўрсатиб. — Шунгаям ман бенавот...

Орадан бир-икки сония ўтдими-йўқми, Зар бобо гўё ҳеч нарса юз бермагандек, ҳозир ҳайҳотдек ва гавжум тим ўртасида ҳеч қандай томоша кўрсатмагандек ўша-ўша вазмин ва салобатли товушда гапирди:

— Банди... тўғри айтдинг, бўтам, банди қафасдан чиқиб қочди, ёмон қочди... Шаталоқ отиб қочди...

Фозилбек ёшлигига борибми, бобонинг гапини бўлмоқчи, «Гултепадан қочган бандиларни қўлга тушириш учун ҳамма шай турибди!» деб бобони тинчлан-тирмоқчи ҳам эди, кейинги гапни эшитиб тилининг учидагини айтмаганига севинди.

— Қўлга тушмайдиган банди мана, бўтам... — бобо энди мушти билан чап кўксига гурсиллатиб урди. — Ҳибсхонанинг каттаси шу ерда, пайт пойлаб ётган бандилар шу ҳибсхонадан тирақайлаб қочди, чироғим. Қўриқбоши айтаётган, аканг, сен айтаётган пойлоқчилар билан бу бандилар қўлга тушмайди...

Пулини ўғирлатган туршакфуруш афтини кафтларига босганича тўнгақдек бўлиб мук тушиб ётар, елкаларининг силкинишига ҳамоҳанг қўйруғи диркиллашдан тўхтамас, у дами чиқмай йиғлаётган эди...

Одамлар унинг атрофида айлана ясаб ўта бошлади-лар, айлана бўйлаб тизилиб ўтаётганларнинг қўлидан уч сўмлик, беш... ўн... элик сўмлик пуллар жабрдийда туршакфурушнинг устига, ён-верига учиб-учиб туша бошлади... Айланага келиб қўшилаётганлар кўпайди. Шу пайт ваҳимали қийқириқ тимни бошига кўтарди:

— Гултепадан аристон қочибди!!!

— Ножинс бутун бозорга болалаб кетибди!!!

Тим ичида галаён қўпди. Каттаю кичик талвасада ўз

жойига қайтиб, қоп-қанорининг оғзини апил-тапил ёпишга тушди, эҳсон бериш ниятида туршакфурушнинг тепасида айланаётганлардан ҳам ҳеч зот қолмади.

Фозилбек кўз ўнгида кечаётган манзарани кузатиб, тамомила ўзини йўқотди.

— Нурунгни дариф тутма... дариф тутма...

Зар бобонинг бу илтижосини қулоғига иладиган кимса топилмади.

— Ман бенаво!.. Ман бенаво!.. Ман...

Фозилбек чор-атрофга қараб, тинмай узр сўраётган Солиҳ қорига ачиниб термилиб қолди...

Кимдир кулди, кимдир сўкинди.

— Инсофийлардан... — деди харидорлардан бири...

15

— Ножинс қандай махлуқ, ўзи?

Фозилбек бир оғиз савол қотиб, жавоблар остида қолди.

— Ўзи бир қарич чиқмайди-я!..

— Илло тоғни ютворсаям тўймайди!..

— Инсон зоти кўрмаган жондор!..

— Худонинг балоси!..

— Қопқон қўйиб ташланса-чи? — сўради Фозилбек астойдил жон койитиб.

— Эгам бобо қопқон ясаб етказолмай қолди...

— Қопқонга тушадиган махлуқ эмас!

— Қопқондан бутун чиқади...

— Ўлдириб ташлаш керак, деб айтдим-а!.

— Калтакласаям, дориласаям ўлмас экан, касофат!..

— Касофатлиги бошидан маълум эди, ўзимиз талтайтириб, бошимизга бало қилдик!..

— Еб кетиши майли, десак, ташмалашга тушди, унгаям чидадик, энди ўғирлагани-ўғирлаган!.

Гала-ғовур тўсатдан тинди. Четдан қараган кишига шу-унча одам йиғилиб олиб, бир қарич чиқмайдиган махлуқдан арз-дод қилиб туриши кулгили туюлар, бирок, қиёфалардан кулгининг остида бедаво дард борлиги ҳам яққол кўринаётган эди.

— Катталар хабардорми?

— Қосимбек бозорбошига айтилган.

— Диёрбек келиб кўрди, «Йўқотиб берамиз» деди...

Орага тимбоши қўшилди:

— Бошимиз ёмон қотди, — деди у шалвиллаб. — Бозорга тарқаб кетмасайди!..

- Бозорга тарқаб бўлди!
- Қўй-е, овозингни ел учирсин-а!..
- Ножинс махлуқ тарқамаса, шунга ўхшаш бошқа бало тарқаб бўлди!..
- Аллақайси юртдан ер қазиб кеп қоган...
- Қамоқдан тарқаган, аблаҳ!.
- Нима, Гултепа жондорхонами?!.
- Гултепадаги аристонларнинг битидан урчиган махлуқ!..
- Атрофимиздаги мана шу одамлар бор-ку, ўшаларнинг баданидаги иллатлардан вужудга келган жондор.

Фозилбек хаёлида кечаётган гала-говурни тинчитолмай ўзича Зар бобонинг айтганларини такрорлади: «Банди қафасдан чиқиб қочди, ёмон қочди...» Кўксига муштлаб айтди: «Ҳибсхонанинг каттаси шу ерда, пайт пойлаб ётган бандилар қочди...» Зар бобо ҳам, Эгам бобо ҳам бозорга тарқаётган касофатга барҳам бериш чорасини айтишмади, Фозилбекнинг боши тошдек қотди, эсласа, ҳатто Фуломжон, Бахтиш эзма ҳам лом-мим демади. «Қадрияой!..» деб юборди у халоскорини чақиргандек, энтикиб. Қанот чиқарсаю, кўз очиб юмгунча унинг рўпарасида пайдо бўлса, унинг дийдорига тўйса, сўраса, кўзларига тикилиб... Қадрия эса сира бош кўтариб унга қарамайди, «Менга қаранг» дейди Фозилбек, «Гапираверинг» дейди қиз, «Қарасангиз нима қилади?» — соддадиллик билан яна сўрайди йигит, қиз сўзсиз бош чайқайди...

Фозилбек ҳозиргина жон қулоғи билан гапларига қулоқ солиб турган тимликларнинг қуршовини тарк этгиси келди, уни кузатиб чиққан тимбошининг чеҳрасидаги ташвиш аломатлари бирдан ғойиб бўлиб, ўрнини табассум эгаллади.

— Ака... — деди у худди Ножинсни йўқотиш чорасини тўсатдан топгандек севиниб. — Эрта пешинга марҳамат қиласиз...

— Қаерга? — Ўз хаёлларига андармон Фозилбек тимбоши узатиб турган таклифномани шундагина пайқади.

— Шу ерга...

— Шу ерга?..

— Майизфуруш йигитимиз бор, бошини иккита қип қўйайлик.

— Ия, уй-жойи йўқми? — Ажабсиниб сўради Фозилбек. — Бозорда... тимдаям тўй бўладими?

— Тўй жой танламайдиган бўлиб кетдию!.. — Тимбоши яйраб кулди, кейин бир оз сипо тортиб, изоҳлади: — Куз келди дегунча, бозорда тўй қилиш расм бўлди, Фозилжон... Қоп-қоп майизни уюб қўйган, биз тугул, отасигаям ишонмайди, қолдириб кетишга!.. Уйланади-қўяди!.. Харидор чиқса тўй пайтидаям савдосини тўхтатмайди, шоввозлар!..

— Никоҳиниям шу ерда ўқитадимми?

— Ўқитаверади.

— Никоҳ оқшомида ўтирган жойидаям савдо қилаверадимми?

— Қилаверади.

— Келин-куёв ёлғиз...

— Ҳа, ўшандаям... айтяпман-ку, сотса бас!.. Сабаби, қоп-қанордаги туршак, ёнғоқлар илдиз отиб, униб чиқяпти!

— Ия! — деб юборди Фозилбек қулоғига ишонмай.

— Тепамда худо турибди-я! — дея онт ичди тимбоши. — Умрим бино бўлиб бунақасини кўрмагандим. Куз оёқлаб, қишнинг дарағи кеп қолдию, баҳорги ниҳолдек майизнинг чўпаги нам тортиб, япроқ ёзаяпти. Бу ниманинг аломати бўлди, касофат, Фозилбек?!

Фозилбек жавоб беролмади.

— Бир кун бўлсаям илгари сотиш кўйида...

— Шундай, — деди тимбоши. У кимнидир мазах қилибми ёхуд кимларгадир ачиниб кулимсирадимми — Фозилбек тушунолмади. Аслида, бозорда тўй ўтказишнинг ажабланадиган жойи йўқ. Ҳар қандай янгилик бошланишида эриш ва беўхшов туюлади, одатга айланди дегунча, ҳамма кўникади. Энг қийини — кўникиш...

У ҳам Қадрияга айтади, «Тўйни бозорда ўтказамиз!» дейди. Истаса, қироатхонада. Баҳонада қироатхона бир қур гавжум бўлади. Ҳаётда қироатхонага қадам босмаган бойваччаю казо-казолар тўйга таклиф этилса борми, селдек оқиб келади, елдек ёпирилиб келади, келган-нетганлар қироатхонанинг аҳволини кўради. Улар орасидан ҳимматли хотамтойлари чиқади, ўшалар қироатхонага ҳадя-эҳсон улашади.

— Тўй чунонам қизийди!..

— Қадрияой! — дейди Фозилбек, қизни ямоқчилар дўконининг ёнидан кетган тор кўчага бошлаб. — Бир таклифим бор.

Қиз гўё икки томонда қатор-қатор кетган уйлардан одамлар чиқиб унга қараётгандек, уялганидан бошини кўтаролмайди.

— Қандай?... — деб сўрайди эшитилар-эшитилмас товушда.

— Шу, сиз ишлайдиган қироатхонада бирор марта тўй бўлганми?

Қадрия кулимсирайди, жилмайиб йигитга кўз қирини ташлайди.

— Бўлмаган... — дейди оҳиста.

Фозилбек Қадрия билан ёнма-ён кетаверса, кетаверса, йўл сира одоғига етмаса, дунёда улар гаплашмаган, муҳокама қилмаган мавзулар қолмаса, майли, аҳамиятсизми, зарурми-нозарурми — фарқи йўқ, фақат бирга бўлсалар, ҳатто суҳбатлашмасалар ҳам майли, бир-бировларига суянғудай, бошларини бошларига қўйғудай... оҳиста-оҳиста одимлаб, қадам-бақадамлаб кетаверсалар... Қадрия!.. Ҳм... Қадрияой!.. Нима?... Қадрияжон!.. Гапиринг... Қадрияжоним!.. Нима демоқчисиз, айтаверинг, дедим-ку!.. Менинг, ўз-ўзимнинг Қадрияойим!.. Қадриябегим!.. Қадриям, ёлғизим... Уйлар тугаб, икки чеккаси дарахтлар қуюқ ўсган йўл бошланади... Одам сийрак... Фозилбек Қадриянинг бармоқларидан тутади, қиз қўлини тортиб олади, «бармоғингизнинг у-учидан ушлай» дейди, ёлборади...

— Мабодо энди қироатхонада тўй бўлса...

— Кейин?..

— Қироатхона одамларга тўлиб кетса...

— Кейин?..

— Тўйда йиғилган тўёналарнинг ҳаммасини кутубхонага топширсак...

— Хаёлпарастсиз-а?..

— Ёмон хаёлми?..

— Хаёл сифатида жуда яхши.

— Яхши хаёл амалга ошса ёмонми?..

Фозилбек шундай деганда Қадриянинг ўзи унинг билагидан тутди, бетини оҳистагина йигитнинг елкасига теккизди.

— Сиз нима десангиз, мен рози... фақат, хаёлларимиз рўёбга чиқса ҳамма бизни телбага чиқаради-да...

— Биз рози бўламиз.

— Телбага чиқаришларигами?!.

Фозилбек ёнгиналаридан оқиб бораётган анҳор сувига термилади, қадам олишлари, ўйлари, ниятлари шу анҳор сувидек вазмин, сокин, эзгу эканлигини ёнида бораётган қизга тушунтиргиси, энг телба хаёлларинида, унга тўкиб солгиси келади. Фақат Қадрия уни телба-девонага чиқармаса, унга ишонса, самимийлигини

қабул қилса бас, Фозилбек учун бундан улугроқ бахт йўқ...

— Ҳеч хавотирли ери йўқ. Телбага чиқарсалар — телба бўлишга ҳам розимиз. Ахир, қаранг, Қадрия! Масалан, мен сизни телбаларча севаман, тўғрими, шундайми, Қадрияой? Шундай экан, мени истаганларича телбага чиқараверсинлар, менга заррача оғир ботмайди. Бордию, икковимизни телбага чиқаришлари эвазига қироатхона асраб қолинса арзимабдими?

Қадрия Фозилбекнинг кўзларига тик қараб яйраб-яшнаб кулди, кулгисининг самимийлигидан шаҳло кўзлари қисилиб кетди. Улар шу аснода каттакон ва кимсасиз истироҳат боғига чиқиб қолганларини ҳам сезмадилар, тинч ва осуда кўл сувининг сатҳи жимир-жимир қилиб йигитнинг кўнглини ёқимли қитиқлай бошлади, Фозилбек шу кайфиятда қиздан кўз узолмади, чунки у Қадрияни шу кайфиятда биринчи бор кўриши эди, назарида Қадриянинг чеҳраси янаям нурга тўлиб, ундан оппоқ симобий шуъла таралаётгандай бўлди, уни қучиб олгиси, эркалаб, авайлабгина бағрига босгиси, лоақал, мөмиққина бармоқларининг у-учгинасидан оҳистагина ўпиб қўйгиси келди... кўксидан нимадир жазилаб, ўзи энтикиб кетди... келиннинг пахтадай манглайига, қирмизи яноғига, сутдек тиниқ дудоқларию бўйнига суқланиб термилди. Шунда... Қадриянинг нигоҳидан ҳамон пинҳона маҳзунлик, ҳатто изтироб аралаш мунг аримаганини пайқади. Фозилбек бунга чидолмади, иложи топилсаю, қизнинг чиройли кўзларининг ич-ичига кириб борса ва ўша бешафқат мунг-изтиробни олдига солиб, қувиб чиқса!..

— Қадрияой, жоним! — деб юборди у ёлборгудай оҳангда. — Ахир ниятимизга етдик-ку, нечун ҳануз маъюссиз? Мендан яширган дардларингиз қолдимми, айтинг?

Қадрия сирли жилмаяди, жиддий тортади. Негадир ранги қув ўчади. Янаям гўзаллашиб кетади. Ҳаяжоннинг зўридан Фозилбекнинг юраги қаттиқ ва безовта дукурлайди, рафиқасининг хипча белидан қучоқлаб ўзига тортади. Кулади, унинг кулишини истайди.

— Ҳа-а, намунча оғзинг қулоғингда?

Фозилбек рўпарасида ўзига тиржайиб қараб турган кампир... «Вон Суу»ни кўриб хаёли қочди. Оғиз жуфтлаб салом бермоқчи эди, кампир гапиртирмади:

— Жа-а, ваъданг катта эди.

Фозилбек ваъдасини эслолмади. Кампир шундайига ҳам бит кўзларини баттар қисиб, унга чимирилди.

— Менга дарвозани очиб бермоқчи эдинг-а, хаҳ-а!..

— Ха-а-а, — деб юборди Фозилбек ваъдасини эслаб. — Ўзингиз «юмушим кўпайди» деган эдингиз, шунга...

Кампир беўхшов тиржайди.

— Ёймада изингдан тушдим, баланд тимгача бордим. Бекорчининг ташвиши кўп-да, гапинг сира тугамайди. Тимдаги жондорни суриштирганингга ўлайми!..

— Нима қипти, суришгирсам?!.

— Овора бўласан, бола.

— Нега?

— Одамларнинг ичидан чиққан... қочган шайтонни ер ютмаса, бандаси йўқотолмайди!..

— Билмадим...

— Билмайгина ўтларинг-а, ҳаммаларинг! — дея бирдан тутақиб кетди кампир ва қулоқсиз неварасига танбеҳ бераётган тажанг бувидек жаврашга тушди: — Кимдан сўрасанг «билмайман» деб қутилади, хи-ҳ!.. Тўйиниям, ўйиниям билмайди!.. Туғишниям, боқишниям, ўлишниям билмайди!.. Ҳамманг бир бўлиб тўртта бандини тутиш қўлингдан кемайди!.. Хаҳ-ҳ!.. Банди дебман, битта ўликни вақтида гўрига тиколмасаларинг, битта отни жардан тортиб ололмасаларинг, сассиқ сичқонга бас келолмаса-анг, чўкаётган ерни текислаш эпини топармидларинг?!. Ҳу-у, бозорни ўйи куйсин!.. Ҳа-а, бозорларингга ўт кетсин!..

— Ҳой, ҳой, момой! — Индамай эшитиб туришга тоқати етмаган Фозилбек кампирнинг оғзига урди. — Секин!.. Оғзингизга қараб... — Қараса, кампир баттар ўт оладиган, шу боис равиш қилишга ўтди: — Ҳамма гапингиз тўғри, момо!.. Худо сизга аён қилган бўлса айтинг, онажон...

— Айтаман! Айтмай-чи!.. Боя кўрдинг-ку, биттасини кўтариб, тўрттасини эргаштирган жувонни.

«Жувон?!» — деб юборди ичида Фозилбек, сўнг сўради: — Ўғилчаси хархаша қилаётганми?

— Кучукча обер, деб бозорни бошига кўтарди. Ўзи шунақа бола керак бўлиб қолди, хаҳ-ҳ!..

— Қанақа бола?

— Бозорни бошига кўтарадиган!.. «Хайт!» деса бутун бозорни оёққа қалқитадиган!.. Ўшанақасини пойлаб юрибман.

— Нима, айғоқчимисиз? Нимасини пойлайсиз?

«Вон Суу» Фозилбекнинг тирсагидан тутиб одам сийракроқ жойга етаклади. Кампирнинг қўли тинмай қалтирар, ундан ўтган қалтироқ Фозилбекнинг қўли, елкаларигача кўчаётган эди. Кампир «қҳ-қҳ»лаб томоқ қирди-да, хирилдоқ товушда тўнғиллади:

— Бир ҳафтадан буён туғруқхонага қатнайди, қҳ-қҳ!.. Иши юришадиган эмас.

— Қандай иши?

— Ҳомиласини оддирмоқчи эди...

— Хўш?.. — Фозилбек шима дейишини билолмай қолди.

Кампир давом этади.

— Танишинг ёки пул-мулинг борми? — Сўрадию, жавоб кутмай ўзи гапдан қолмади: — Туғруқхонага қадам босиб бўлмайди, тумо-онат!.. «Туғаман!» деган кўш, «Бола оддираман» деган ундан кўш!.. Боягининг эри эрмас, қора ер экан, «гап-гашгақдан бери кемайди, яшшамагур» деб қон йиғлайди. Тўғри-да, ёлғиз бошига бешта чурвақани қандай эплайди?! Қҳ-х-ҳа!.. Кейин... туғайми-туғмайми, деган жувон қалашиб ётибди, ман ўлибгина қўя қолай-я!.. Вой!..

Фозилбекнинг мияси ғовлаб, қулоғи шанғиллаб кетди. Шундай бўлса-да, кампирнинг алмойи-алжойи вайсашига қулоқ солгиси келди, яна ниятидан қайтди. Хайр-хўшни насия қилиб жўнаб қолишни мўлжаллаганида кампир худди сезгандек, бирдан мулойимлашди, чуқур ҳамдардлик изҳор этаётган одамдек босиқлик билан гапиришга ўтди:

— Шу ўй-шу хаёлда ёстикқа бош қўйган онадан туғилган бола нимага ярайди, ўғлим? Шу алфоз-шу ниятда туғилган бола сичқонгаям... хаҳ, нимайди?.. Ножинс махлуққаям бас келолмайди, қолганини қўявур...

Фозилбек «миқ» этмади, кўзлари мошдек очилиб, Вон Сууга ўзгача меҳр билан қаради. Кўримсиз, жулдурвоқи, қариб-чуриган ялмоғизсурат кампирни кучоқлаб олгиси келди, хайрлашган заҳоти тўпша-тўғри туғруқхонага боришни, кампир айтган манзарани ўз кўзи билан кўришни дилига тугди, қурама-ёйма бозоридан ўтаётиб қулоғига чалинаётган бозорга хос хитобу давватларни, бақирӣқ-чақирӣқларни эшитиб, беихтиёр тўхтади.

У ҳозиргина кампир аён қилган ҳикмат аломатларини бозордан излаётган эди...

- Гўшт бор, жигар бор!..
- Думбанинг додаси бор!..
- Гўшт қанчадан, қассоб?
- Сизга текин, ока!
- Текинидан торт, жигар!..
- Текинга терисини бермайди, тоға!..
- Тери қани, тери?
- Мана, тозаси, қўйники!..
- Одамники керак!..
- Харидори чиқса, теримни шилиб сотаман!..
- Терингни ямаб бераман!..
- Шер суратли шим бор!..
- Менда шернинг ўзи бор!..
- Хина ола кетинг!..
- Ҳайит ўтди, сўтак!..
- Жандиқ бор, жандиқ!..
- Йўлни бўшат, қанжиқ!..

Фозилбек бақир-чақир авжига минган жойларда тўхтаб қолади, шундай шовқин-суронлар замирига пинҳон моҳиятни англамоқчи бўлгандек таҳаюлга берилади, тўсатдан бақириб-чақираётганларни яхши кўриб кетади, кимгадир бозорнинг файзи, кимгадир иллоти бўлиб кўринган бу каби бақир-чақир ҳолатларни Фозилбек «одамларнинг ичи» деб таърифлайди, «одамлар бозорга келганда бутун дарди-дунёси кўз-кўз бўлаётганини ҳам сезмай қолади» дейди, шундай муомалалар асноси одамларнинг юрак-юраklarини китоб варақларидек очиб кўраётган аҳволга тушади, бу ажойиб-ғаройиб манзараларни ҳеч ким кўрмаётганига, пайқамаетганига ҳайрон қолади, ия, нега энди бошқалар пайқамас экан?! Отаси одамларнинг «ичи» бўлган бу бозористонга қирқ йил бошчилик қилди-я! Бозорни ундан кўра биладиганроқ одам йўқ, Қосимбек оқсоқол шунча йилдан бери бозорни изга соламан деб яшади, бошини урмаган девор қолмади, боши ёрилса-ёрилдики, ниятидан қайтмади, ёши бир жойга етганида, мана, бозорнинг аҳволига маймун йиғлаяпти... Ким билсин, Қосимбек чол қамалиб олиб қаерда хатога йўл қўйганини ўйлаб ўтиргандир. Яна янги амални ўйлаб топаётгандир? Ёки...

Отаси биринчи сафар хонанишинлик қилганида Фозилбекнинг тахмини шундай эди, иккинчи сафар ҳам фарази ўзгармади, тахмину фарази тасдиғини топ-

гандек ҳам бўлди, яъни Умри она айтмоқчи, отаси бозор майдонини соғ тупроққа тўлдириб, текислатиб ташлаш хаёлида экан, лекин буни ақл бовар қилмайди. Чамаси отаси бу режасидан қайтган кўринади. Энди у барча сайъи-ҳаракатлари зое кетганини — бу бозор эмас, ғалватор эканига тан берган, шу ўй-шу хаёлда... руҳан синган... руҳи синган мўйсафид одам бозордан ҳам, одамлардан ҳам юз ўтириб, ёруғ дунёдаги сўнгги қарзи — қандай бўлмасин, кенжасини уйлантириш тадорикига тушган...

Фозилбек отасига ачинди, улкан томошагоҳ-ғалвагоҳнинг яккаю-ёлғиз томошабинидек бозор майдонларини, раста ораларини тўлдирган издиҳомга ажабланиб анграяди, ўзи кўриб-англаб етаётган воқеа-ҳодисалардан жамики одамзод қавмини огоҳ эттиси келади, лекин, шундай дамларда Ҳабиба опаси айтганидек «фақат ўзини ўйлаш» касали, акаси айтганидек «худбинлиги» тутади ва шу хаёлда ниятидан қайтади, «ўзимники қотгани каммиди» деб бошқаларнинг бошини қотирлишни истамайди, мабодо отасининг раъйига кўниб, уйланса, ўзи билан бир ёстиққа бош қўйajak Муносиб-хонга... нега энди Муносиб, маълум-ку, Қадрияни топди-ку, ҳадемай Қадрия билан аҳду паймон қилади, ҳовлидами, қироатхонадами, ишқилиб худо буюрган бир ерда тўй бўлади, отаси, акаси, опалари, кеннойиси, боринги, барча таниш-билишлари ундан, тўғрироғи, уни уйлантириб қўйиш ташвишидан қутилишади, юзлаб-минглаб тўйлар қатори яна бир дабдабали тўй офизга тушади, яна бир оила қурилади-да, у ёғига ҳар ким ўз аравасини тортади, ҳар ким ўз кам-кўстини уҳдасига етганича ямаб-бутлаб яшайверади, лекин Фозилбек рўзғор тебратишдан қийналмайди, чунки отасининг топгани яна ўнта Фозилбек ва Қадрияга етади, уларнинг бола-чақасигаям етиб ортади, фақат Фозилбек тақдир рўпара қилган ва ўзи юраги «жиз» этиб уйланаётган Қадрияни шу қадар севадики, уни шу қадар ардоқлайдики, уни шу қадар бошига кўтариб, ўпиб-эркалаб, авайлаб-ўргилиб, минг битта жони нисор бўлиб яшайдики, ундан бир қадам экану, бир нафас нари жилмайди, вужуд-бовужуд, дил-бадил яшайди, бундай оилани яқин-атрофдагилар етти ухлаб тушидаям кўрмаган бўлади, элик, етмиш, ҳатто юз йилгача бу оила муҳаббатининг ҳарорати сўнмайди, юз йил нафас-банафас яшаса-да, бирон марта ножўя-норизо нигоҳ ташламайди Қадрияга, фарзандларининг

гўзаллиги, дилбарлиги оғизга тушади, доврўғи бутун бозорга кетади, «бу оиланинг синоати не?» дея сўраганлар кўпаяди, ана ўшанда огоҳ одамлар айтади, «Булар хў-ў бир замонлар бозор хўп издан чиққан, заллатга ботган — одам ўғриси, мол ўғриси оддий ҳодисага айланган, оддий одамлар тугул, бозор эгалари ҳам сичқонга, зиғирдек Ножинсга бас келолмаган, бутун бозор бир бўғоз бияни неча ўн кунлаб хандақдан халос эта олмаган, ҳар киши алангаи оташ бўлиб гулханга айланаётганини ҳам сезмай, сезгани қўй пўстинига ўралиб бўлса-да, олди-сотдисини қанда қилмаган, қайтмас сафарга равона бўлган марҳумни тупроққа қўймай сарсон қилган, маҳбуслари ҳибсхонадан гурра-гурра қочган, ошини ошаб-ёшини яшаган кампирларини туғишга мажбур қилган, тушунапсизларми, одамларнинг жамики сиру синоатини, астар-аврасини ағдартўнтар қилиб фош этиб ташлаган бозор жодуси жунбишга кирган пайтда топишган йигит-қиз» деб жавоб берадилар, бу жавобни тушунган одамлар бир чимилдиққа киражак келин-куёвни танлаш бозорни изга солишдан-да мушкулроқ савдо эканлиги ҳақида оғир-оғир ўйларга толадилар, одамни билиш, умр йўлдошини танлаш қандайин оғирдан-оғир савдои азим эканини, бу борада бозордан... бозор яратадиган имкониятлардан фойдаланиш лозимлигини тушуниб етадилар, шунинг баробарида бир аср, тагин ким билсин, икки асрдан буён бирга-бирга жуфти-муносиб фаришта мисол яшаётган чол-кампирга ҳавас қиладилар, Фозилбек чол Қадрия момонинг, Қадрия кампир Фозил бонинг минғирлашини эшитмайди, қулоқлар том битади, кўзлар хира тортади, лекин бир зуваладан бунёд бўлган бу икки вужуд бири бировисиз яшолмайди, юзларидан зиё аримаган бу севишган чол-кампирсиз дунё ҳувилаб, ғариблашиб қолади, чунки... чунки... «Фозилбек ака, ҳай, Фозилбек ака! — дейди Қадрия кулишини ҳам, хавотирга тушишини ҳам билмайди ва ҳардамхаёл севгилисини одам сийрақроқ ерга тортади. — Нима бўлди, мудраяпсизми? Адашиб қолдийми?!»

Фозилбек бошидан бир челақ совуқ сув қуйилгандек сапчиб тушди, дарҳол ҳушини йиғди, ажабсиниб-ҳайратланиб қараб турган Қадриянинг ости хиёл қимтилган юпқа лабидан нигоҳини узолмай қолди.

— Вой, ёқалашдингизми? — сўради қиз, эркаловчи танбех оҳангида.

Фозилбек бўйи бўйига тенг қизнинг опшоқ чехра-

сига, қулоғига «қўшни» йириккина холига термилиб тураверди. Қадрия шўх ўғлини койиётган онадек, Фозилбек онасининг танбеҳларидан изза бўлган тўполончи ўғилдек уст-бошига қаранди, енгил-елпи тузатиқди. Сўнгра атайин «онаси»да шафқат ҳиссини уйғотиш мақсадида гапни бурди:

— Лўли хотин опкетиб қолай деди... Елкасида катта хуржуни бор экан...

— Ажаб бўбди-да!.. Лўли опқочиб кетса мени қайтиб тополмайсиз. Буям оз, ўзингиз лўлиларга қўшилиб...

Фозилбекнинг нафаси ичига тушиб кетди, болаликдаги тенгкур Пардавойни эслади: қоп-қора, кўзи уккиникидек чақчайган, лаби дўрдоқ, афти ҳамиша тирналган-кўқарган... оғзи шалоқ... қани, қаерда Парда?..

Йўқ, Фозилбек худбин эмас, қараб туринглар, у Қадрияни етаклайди-да, қўлидан маҳкам тутганича — ох, унинг бармоқлари! — севгилисини ўзининг э-энг олис-адоқсиз хотиралари бўйлаб сайр қиладиради, бўлиб ўтган воқеаларни, кечмишларини айтиб беради, шу чоққача бирон кимсани йўлатмаган, фақат ўзигагина аён бўлмиш мутлақо шахсий-хусусий «Шуур» ширкатига олиб киради, Қадрия бу ширкатнинг соҳибасига айланади ва у жондан азиз соҳибанинг... момик қўлини, бармоқларини сира-сира қўйиб юбормайди, онасига қила олмаган меҳрибонликларини Қадрияга бахшида этади, қизнинг қафти ва бармоқларидаги майин ва илиқ ҳарорат ўзининг қўли орқали вужуд-вужудига оқиб-сизилиб ўтаётганини сезиб, жаннатий роҳат-фароғатга етишади...

— Ўзингиз нима қилиб юрибсиз? — тўсатдан авзои ўзгариб сўради Фозилбек.

— Сизни излаб юргандим, топдим.

— Мен онамни излаяпман...

У шундай деб гавжум одамлар оралаб боши оққан томонга юрди.

— Фозилбек ака!..

Фозилбек узоқда бораётган онасига кўзи тушгандек ва уни қайта йўқотиб қўйишдан қўрққандек қадамини жадаллаштирди.

— Отам, отам кетиб қоляптилар!.. — деди ўша томондан кўз узмай, Фозилбек. Ранги докадек оқариб кетди.

— Фозилбек ака, — Қадрия уни тўхтатишга уринди. — Ишонасизми, мен... мен сизни жуда-жуда тушу-

нишга ҳаракат қиламан, тушунишни истайман... тушунаман ҳам!..

— Биз икковимиз бошқа-бошқа эмас, бир бутун одамимиз, шуниям тушунасанми, Қадрия?

— Қизиқсиз-а!.. Тушунаман, Фозилбек ака, тушунмайчи! Фақат сиз ҳам мени... менинг шароитимни тушунинг.

Қизнинг овози узоқдан ниҳоятда майин, мулойим, меҳрибон ва сеҳрловчи куйдек эшитилди. Фозилбек бир кўнгли шартта ортига ўтирилиб, қиз томон югуриб бургиси, одамлардан уялмай-нетмай уни бағрига босиб эркалагиси келди. Келдию... Ҳавво айди: «Мани тилар эрсанг, сан келгил» деди. Одам қўбти Ҳаввога келди. Магар Одам бир дам сабр қилса эрди, Ҳаввонинг ўзи келур эрди...» Одам бир дам сабр қилса эди... андек сабр қилганида... одамлардаги сабрсизлик, бетоқатлик ўшандан бошланган... Ҳамонки ҳазрати Одами ато шундай эканлар, демак... биз осий бандаларда не гуноҳ?..

Фозилбек ўйини ўйлагунича Қадрия унинг ёнига яқин келди, йигит унинг маънос тортганини ва нигоҳлари тубидан сўнгсиз илтижо садо бераётганини сизди.

— Ишонасизми, Фозилбек ака... — деди у кўзларини ердан узмай. — Сиз билан ғойибона суҳбатлар курадиган бўлиб қолдим. Суҳбатингизни тинглаб тўймайман... Бир оғизгина бегубор сўзингиз... чиройли эҳтиросларингиз учун мен... Тушунинг, хўп?..

— Онамни... Отамни йўқотиб қўймай, — деди Фозилбек авзоини ўзгартирмай.

Қизнинг севинч ва илтижо порлаб турган кўзларида филт-филт ёш айланди, лекин ўзини тутди.

— Жандиқ олай, кетаман, — деди Қадрия чорасизлигини тан олган одамдек мажолсизланиб.

«Одам Ато»нинг «Момо ҳаво»га раҳми келди.

— Жандиқ нимага ишлатилади? — сўради у орада ҳеч қандай гап қочмаган ва хаёллари тўзғимагандек ўктам бир товушда.

— Онам лағмон чўзмоқчи эдилар...

— Юринг, бирга танлаймиз!

— Жандиқ китоб эмас-ку?..

Йигит билан қиз бараварига хандон отиб кулиб юборишди. Улар учун одам ҳар кунгидан гавжумроқ бозорда ҳеч зоғ йўқдек эди. Фозилбек қизнинг билэгидан оҳиста тутди. Қадрия қаршилиқ кўрсатмади, бозор тўла издиҳом орасида улардан бахтиёрроқ, улардан аҳилроқ, улардан шодумонроқ одам йўқ эди!.. Қадрия

эрта баҳорда учиб келган қадирғочдек бижиллай бошлади, йигит унинг ҳамма гапларини жон қулоғи билан тинглади, қиз йигитнинг билагига тармашган кўйи ош кўклари сотиладиган раста томон етаклади.

— Қадрия!.. — деди Фозилбек.

— Ҳм... — жавоб қилди Қадрия.

— Қадрияой!.. — чақирди йигит.

— Гапираверинг, — гапдан тўхтамай деди Қадрия.

— Қадрия-я-я!

— Нима-а-а? Нима дейсиз?

— Кўзимга қаранг, кўзингизни узмай қаранг, Қадрияжон!..

Қадрия йигитга қаради. Улар бир зум тўхтаб қолдилар.

— Фозилбек акў-ў!..

Фозилбек ортиқ қадам босишга мажоли етмади, чунки унинг бутун вужуди қулоққа айланган эди.

— Нима?.. Қайтаринг, — деди ёлборғудай оҳангда.

Қадрия бош чайқади.

— Айта қолинг, — ўтиниб сўради Фозилбек.

— Йўқ, айтмайман, ўзи битта эди.

— Ўзи битта бўлгач, сўзи ҳам битта бўлади-да!..

Қадрия дув қизариб кетди, йигитнинг билагидан тутиб, уни тезлади:

— Тезроқ юринг, жандиқ тутаб қолади.

Фозилбек унинг измига юрди, қизнинг бармоқларини уч-учидан тутиб муғамбирликка ўтди.

— Жандиқ ҳам жаннат неъматими? — сўради синовчан қараш қилиб. — Тағин берухсат еб қўйиб, икковимиз дунёнинг икки чеккасига бадарға қилинмайлик.

— Ундай деманг, Фозилбек ака, — бирдан ҳам хавотир, ҳам ўпкалаган оҳангда илтижо қилди Қадрия. — Сиз нима обертангиз мен учун жондек азиз.

Фозилбек қизнинг билагини қўйиб юбормай мис тоғора тўла жандиқни олдиға қўйиб харидор чорлаётган аёлга юзланди.

— Жондек жандиқни қанчадан сотяпсиз, опа?

— Боғи — элик!

— Вуй! — деб юборди Қадрия беихтиёр.

Фозилбек пулнинг бетига қарамай қизга жандиқ олиб бермоқчи эди, чўнтак кавлаётиб, эрмак учун савол қотди:

— «Боғи — элик» деб оёқ тираб олсангиз, кейин хижолат бўмайсизми, ишқилиб?

Аёл тўрт боғлам жандиқни Қадриянинг қўлига тутқа-

заётиб бирдан йигитга анграйди, йигит унинг узук тақилган қоп-қора, қотиб қолган лой-тупроқ ювилмаган серқадоқ бармоқларига тикилиб турганини кўрди, кўрдию, қоғоз пулларни оғзи кенг ва яғир чўнтагига солишни унутиб турди-турди-да, оломон орасида узоқлашиб бораётган бир-бировига арзанда қиз билан йигитни кўздан қочирмай лабини чўччайтирди: «Хижолат бўмайсизми?..» Аёл шундай деб худди бир замонлар қулоғига чалинган, чалингану ўша-ўша унут бўлган сўзни қайта эшитганидан ажабланиб елка қисди-да, ҳозиргина такрорлаган сўзи ўша заҳоти яна хаёлидан кўтарилди. «Нима деди? Хижоратми?.. Нима дегани бу?!..» У ортиқ бошини қотиришга тоқати етмай бир-бирининг пинжига киргудай қиқирлаб бораётган қиз билан йигит томонга қараб овозининг борича шанғилади:

— Хижобатми-хижоратми — бозор бунақа матоҳларга бош қотирадиган жой эмас, оповси!..

Аёл, йигит тўхтаб бир нарса деса, «Э, йўлингдан қолма-е, мирқуруқ! Қуруғига чидасанг қиз етакла-да!» деб баттар «боплаш» ниятида оғиз жуфтлаганди, топиб қўйган гаши ўзига қолди, унинг диққатини оппоқ соқоли бежиримгина қайчиланган чол ўзига тортди.

— «Хижорат» дедингми, қизим? — сўради чол содадиллик билан кўзини пирпиратиб.

Аёлниң энсаси қотди.

— Жандиқ опқолинг, дедим, отахон! Жандиқ! — деди у афтини бужмайтириб. — Кампирингиз лағмон чўзиб беради!

— Э-э, лағмонга соладими, буни-и? — чўзилди чол.

— Кейин қулоққа осадими!.. — Ясама ҳиринглади аёл бояги алаמידан чиқолмай.

— Кампирга новвот ола кетинг, бобой! — дея чалғитди ширинпаз йигит.

— Қора қўчқорнинг жигари бор, кўзга мадор бўлади!

— Ҳандаққа ағанаган отнинг жигарини уриб кетишибди!.. Бақир-чақирдан гангиган чолни хийла наридан кузатиб турган Фозилбек ҳанг-манг бўлиб қолди, қулоғига чалинган охирги «янгилик»нинг чин-ночинлигини аниқлашга ҳаракат қилди. Қулоқ кўз эмаски, кўргинг келмаса, кўзингни юмсанг!..

— От шўрликнинг сонини қашқир ғажиб кетибди!..

— Бозорда қашқир нима қилади, кўшпак?!.

— Бозор тўла қашқир-ку, сўтак!

— Бобовни аданг обберади, яшшамагур! Ҳу-у, бобовга қўшилиб йўқолгур-а!..

ларни жиловлаб турувчи қўриқчи туйғулар йўқолмаса бас.

«Қўриқчилар йўқолса... ҳайвоний майлар — бандилар ҳибсдан қочгандек тумгарақай тарқайди-кетди»... Зар бобо шундай деганди, Фозилбек уни кўнглидан кечира туриб, қизнинг тун янглиғ қорачиқларидан нигоҳини узолмади — қизнинг оппоқ дудоқларига авайлабгина, титраб-қақшаб, оҳиста лабини босди. Қиз ҳам, йигитнинг ўзи ҳам гавжум бозорнинг қоқ ўртасида бундай ҳодиса юз беришини кутмаган эди, Фозилбек қандай қилиб бунга журъат топганини ҳам сезмади. Бозор сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Орадан қанча фурсат ўтди, Фозилбек ҳам, Қадрия ҳам чамалай олишмади, чор атрофдан бозорчиларнинг ҳайқириқлари, шовқинлари эшитила бошлади:

— Зотли кучукчадан бир жуфт қолди-и!..

— Бобов обейинг!..

— Тилинг кесилсин-а, бобов сотмай!..

— Отнинг сони бор!..

— Ҳандаққа ағанаган отникими?

— Ҳандаққа ағанаган от бўғоз экан, боласини сотишмоқчи!..

Фозилбек қулоғига пайдар-пай эшитилаётган ғовғалардан мутаассир кайфиятда қизга шивирлади:

— Мен сизни ҳеч кимга бермайман, Қадрия!..

— Мен ҳам ўзимни ҳеч кимга раво кўрмайман, Фозилбек ака...

— Нега? Нега ундай деяпсиз? Ахир, мен...

— Сизни уйлантиришмоқчи, Фозилбек ака...

— Мен фақат сизга...

— Мен турмуш... турмушим бузилган, ака...

— Нима?!!

— Мен қироатхонага турмушга чиққанман... Қироатхона менинг оилам...

— Қироатхонага куёв бўламан...

— Ундай деманг, жон Фозилбек ака, дийдор кўришдик-ку, кифоя шу.

— Мен дийдоринг ичида яшайман, Қадрия!..

Фозилбек бу гапни шу қадар астойдил айтдики, азбаройи овозининг зўридан ҳушини йиғди ва қиз узоқлашиб бораётганини кўриб, кўнгли беҳузур бўлаёзди. Ортиқча мулоҳаза учун фурсат қолмади ва йўловчиларга туртилиб-урилиб югура кетди, қизга етиб олай деди, бошини ҳам қилганича бораётган Қадрия қадмини жадаллашгирди. Қироатхона биноси кўзга таш-

Фозилбек таниш овозни эшитиб ўша томонга қаради. Бир қўлида йўрғақдаги чақалоғи, иккинчи қўлида қорни қаппайган тўрваси, орқасида икки ва уч ёшлар чамасидаги қиз ва ўғлини эргаштирган жувон ўша-ўша — издиҳом оралаб имилаб-симилаб бораяпти. «Наргиззи қўлидан ушла!» захрини сочди жувон ўдарайлаб, сингисини етаклаш нима эканини тушуниб етмаган ўғли эса ўз дардида йиғлаб-сиқтар, юз-кўзини муштчаси билан ишқаб, нуқул, «Бобов! Бобов обеинг!» лаб хархаша қиларди.

Фозилбек «Вон Суу»дан эшитганларини эслади, беихтиёр жувондан ҳомиладорлик аломатини излади. Афти баркашдек бесўнақай жуссали эркак атайин қилаётгандек, «Ўғлиз ишқивоз экан, оберинг-да. Зотдор итнинг боласи, ўзиям!» деб қўлидаги кучукчани кўз-кўз қилди, болақай хархашани зўрайтирди, жувон итфуруш амакини ҳам ўхшатиб қарғамоқчи эди, мадори етмади, ўғлининг қулоғини чўзиб, олдига солди.

— Маши жувон куннига туғруқхонага қатнаяпти...

— Танишингизми? — сўради Қадрия.

— Таниш эмас, эшитдим. Боласини олдиргани бо-рибди...

Фозилбек шу мавзуда гап очгани Қадрияни ўнғайсиз аҳволга солади, деб ўйлаганди, йўқ, аксинча, қиз бир оз жим борди-да, заррача тортинмай-нетмай мавзуни давом эттирди: — Ҳомиладан воз кечиш янгилик эмас...

Фозилбекнинг мияси қизиб кетди, аввалдан ўйлаб-пишитиб қўйгандек, дангал сўради:

— Ҳаммаси ҳомиладан воз кечаверса бош-кети йўқ тўйлар қилишдан муддао нима?

— Ҳамма эмас, устма-уст фарзанд кўраётганлар ҳам оз эмас. Бир китобда ўқигандим: ўрмонда бўри кўпайиб, емиш озайган йилларда бўри одатдагидан камроқ болалар экан.

— Одам бўри эмас-ку?!

— Балки, бўридир. Ҳисобини билмаган бўри...

Фозилбек қизнинг чўрт кесиб гапирганини эшитиб шошиб қолди, Қадрияга бўлган меҳри бирдан жўшиб кетди. Қизнинг оғзидан кўз узмай, беҳол ўтириб қолди. Қадрия ўқиганларини айтишда давом этди:

— Инсон табиатида барча йиртқич ва ёввойи жондорларга хос хусусият учрайди. Яъни, одамда бўрилик ҳам, тулкилик ҳам, мусичалик ҳам... ножинслик ҳам, инсофийлик ҳам бор. Фақат инсонда ана шу хусусият-

ланди. Фозилбек қадамини жадаллаштирди, елди-югурди, етолмади. Қироатхонанинг кўринишдан залворли эшиги енгилгина очилиб ёпилдию, Қадрия ичкари кириб, кўздан ғойиб бўлди...

— Шўрлик, камбағалнинг ови юрсаям дови юрмагани шу бўлса керак-да, тавба!.. Чиқиб хабар олишгаям ўнғайсизланасан...

Кеннойиси нигоҳлари тўқнашмаслиги учун атайин деразанинг очиқ тавақасидан ҳовлига қараб туриб гапираётган бўлса-да, гап кимлар ҳақида бораётганини Фозилбек дарров сезди.

— Келини кўрдийми? — сўради у.

— Эрталаб саломга чиққанда сал-пал кўзим тушди, шу.

— Жанжал келинсаломдан кейин бошландими? Шунчалик тўполон...

Ҳафиза бир зум жим қолди, аввалига ўнғайсизланса-да, кейин бирдан айтди:

— Ҳабиба опангиз айтдилар-ку, ўша...

Фозилбек опасининг гапини чала-ярим эсладию, шу топда бир нарса деёлмади. Ҳафиза буни сезди ва илова қилди:

— «Ёши ўтганлар жувон оводти» дедилар-ку, ўша...

Фозилбек ич-этини кемираётган сир-асрорини тўкиб соладиган фурсати етганини тушунди. У бу ҳақда кўп ўйлади, дардини тўкадиган кимса топмади ва ниҳоят фақат ва фақат кеннойисигагина ёрилиши мумкинлигига иқрор бўлди. Бошқа кимга тушунтира олади: отасигами, акасигами?..

Акасининг фикри хаёли бозорда эканини кўриб турибди. «Отамизнинг сенга меҳри бўлакча» деди акаси кўққисидан. Фозилбек бундай гапни кутмаганди, шунинг учун бўлса керак, бу гапнинг замиридаги ниятни илғай олмади. «Отамиз ҳаммамизни бирдек кўрадилар» деди. Акасининг ўйловлари бошқа бир дард билан боғлиқлиги унинг кейинги гапида аён бўлди-қўйди.

— Бозорбошилиқни сенга топширсалар, бу ёқда тишини қайраб турган қашқирлар унча-бунча одамни...

Диёрбекнинг кўзлари ўйнаб кетди, унинг назарида шу дақиқада бозорнинг кимнинг ихтиёрига ўтиши ҳал бўладигандек, укасини кўндирса бас, бахт қуши ўзининг қўлига келиб қўнадигандек эди. Фозилбекнинг

назарида эса акаси бундан ўттиз-қирқ йиллар бурунги Қосимбекнинг ўзгинаси эди!.. Диёрбек табиатан ғайрати ичига сиғмайдиган одам эди, ўзича не хаёлларда отасининг теварагида гирдикапалак бўлар, шу хатти-ҳаракатлари билан у зимдан отасининг бозорбошилик курсисига хомтама бўлаётганини яшира олмас, айниқса, отасининг кейинги «қилиқ»лари авж ола бошлагач, у бозор ўзига қолиши муқаррардек тинчини йўқотган, Фозилбекнинг назарида эса... Диёрбек ҳам гўё ўзидаги асов ғайрат-шиддат кучи билан бозорни ўзгартириб юборадигандек, аслида эса, бозорни қандайга ўзгариради? Қай йўлга буради? Бозор нима, одамлар ким бўла бораяпти? Бу кетишда шундайга ҳам бозорнинг «боши» узра қуюқлашаётган булутлар баттар қуюқлашадими ёхуд тарқайдими?

Фозилбекнинг назарида акасида бу каби саволларнинг бирортасига тайинли жавоб йўқ эди.

Бозор бандасининг измидан чиққан, шу боис ҳам у бандиларини кўз кўриб-қулоқ эшитмаган кўйларга солаётган эди...

Фозилбек одатдагидан кўра вазминлашди, у акасининг вужудидаги олиш илинжидан туғилган ва қиёфасида акс этаётган ошкор ва пинҳон аломатларни очиқравшан кузатаётган эди.

— Бозорни унча-бунча қашқирнинг тиши ботмайдиган киши қўлга олгани маъқул, — деди Диёрбек бамайлихотир. — Чойхонаям қараб турмайди, албатта. Лекин отамиз ҳалиям бўш келмаслар, ёки...

— Мен бозорни тушунмайман...

— Тушунаса-ан, — ўсмоқчилади акаси, унинг гапини бўлиб. — Отам ҳам айтгандилар...

— Тушунсам тушунарман, эҳтимол менинг тушунишим ҳеч кимникига ўхшамас... Бирор инсоннинг, бозорни тўла тушундим, уни истаганча измимда тутиб тураман, дейишининг ўзи — унинг тушунмагани аслида!

— Қизик, бозор жилови бандасига тутқазиб қўйишни хушламайди, лекин жилови қўлдан чиққан бозор унга яқин келган кимса борки, ўз измига-йўриғига солиб, абгор қилади... Бозордан қочиш керак, бозорнинг бетини кўрмай яшашга не етсин!.. Лекин, бозорсиз яшаш иложсиз, онанинг кўкси остида пайдо бўлган ҳомиланинг дунёга келишдан ўзга чораси қолмагандек, ёруғ дунёда нафас олаётган мардуми ғофил бозорни четлаб ҳаёт кечиролмайди. Эркакмисан — уйланасан,

аёлмисан — эрга тегасан, булар — истак-хоҳишингга қарамайди, виждон, орият, номусу иффат, муҳаббат — одамзод шаънининг безаклари бўлмиш бундай осори атиқалар сақланганми-йўқми — фарқи йўқ — оила қурасан, вассалом! Туғилдингми, вояга етдингми — ким биландир қовушасан, оила қуриш учун бозорга борасан, оилани боқиш учун ўзингни не-не бозорларга соласан, умр шу тариқа кечаверади, инсон ҳаётининг шу қадим ва боқий йўлини ўзгартираман деб не-не ақли ботир донишмандлар бош қотирмаган, шу мақсад — шу ниятда не-не кулфатларга гирифтор бўлмаган, мана, шу-унча савдои азимлар етмагандай Фозилбек тақсирим бир умр муҳаббат-ла яшамоқлик саодати билан инсон ҳаётини безамоққа қасд қилдилар. Мўйсафид отаси не хаёлда, жигаргўшаси Диёрбек не ташвишдаю, Фозилбек... бозорнинг ҳеч кимса билмаган гуллаб-яшнатиш қаловини ўзича истаб юрган Фозилбек Қадрияойга ишқи тушдию, бутун бозорни муҳаббатдан ўзга ҳеч нарса безай олмаслигига имон келтирди. Қадрияойга бўлган муҳаббатини бутун бозорга ёймоқчи... Санокли кунларда унинг ўзи бошқа одамга айланганидек, бошқаларга — яқин жигарларию, етти ёт бегоналарга ҳам шуни раво кўрмоқчи, фақат, шу аснода устма-уст юз бераётган бири-бирдан ғалати воқеа-ҳодисалар уни бирмунча каловлантириб қўйди. Айни дамда ҳам шу аҳволга тушди, у акасининг бетига қарамай туриб, ўйларига мутлақо зид гапни айтди: — Бозорни тушунаманми-йўқми, ўзимга аён, лекин у билан чиқишолмаслигим аниқ, Тушунишимни билган отам чиқишолмаслигимни ҳам яхши сезадилар. Мен бозорга бегонаман, ака...

Укасининг шу бир оғиз эътирофи унинг бозорга даъвоси йўқлигидан далолат берар эди, бинобарин, Диёрбек бирдан хотиржам тортди, энди у Фозилбекдан кўнгли тўқ, энди у бошқа «қашқир»лар ҳамласига шай турса бас. Энди у укасига нисбатан истаганича акалик бурчини адо этиши лозим ва мумкинлигини тушунди. Тушундию, акалик бурчини адо этишни тилеғламаликдан бошлади.

— Қизиқ-қизиқ гапларни топасан-а, Фозил, — деди у кулимсираб.

— Инсон зоти борки, бозор билан тирик. Бозор, биласанми, нима?... Бозор... Бозорга кирмаган, бирон буюм харид қилмаган инсон борми, дунёда?! Опаларимиз, мен, сен — биронтамиз бозорга бегона эмасмиз...

— Етти пуштимиз бозорчи ўтганини назарда тутяп-сизми?

— Балки... — Диёрбек тутилиб қолдию, дарҳол ўзини қўлга олди. — Бозорчи ўтганининг уруғи кўп.

— Кўп эмас, бозорсиз яшаш мумкин эмаслигини ҳам тан оламан, фақат ҳамма бозорчи бўлиб кетаётганига хунобман, ака. Тушунтира олдими, ҳамма ўзини бозорчи ҳисоблайпти, ака. Бозорга борса-бормаса, ўзининг бозор одами эканини билса-билмаса бозорча феъл-атвор одамларнинг қонига қўшилиб кетди. Мен шундай пайтда, яъни бозор баҳона одамларнинг асл қиёфаси ҳаммага беш қўлдай кўз-кўз бўлаётганидан фойдаланиб, тушуняпсизми, шундан фойдаланиб бир умр севиб-севилиб яшайдиган муносибини топмоқчиман. Шунинг учун менинг қоним...

Диёрбек фалсафа тинглашга тоқати йўқ эди, шу сафар ҳам укасининг фикри «қаймоқ боғлаётганини» пайқаб, баҳсни бас қилишни лозим топди.

— Сенинг қонинг... аввал уйлан, кейин бир гап бўлади, — деди самимий табассум қилиб у.

— Қонни уйланишдан бурун ўйлаш керак, ака, ўйланиб бўлгач эмас. Отам, онамиз, сиз, опаларим ҳолижонимга қўймаяпсизлару...

— Нима, бизлар, мана ўзим, кеннойинг билан ёмон яшаётганимиз йўқ.

— Мен ҳам, ёмон яшаяпсиз, демадим, лекин севишиб ҳам яшамайсиз-ку, тўғрими, ораларингда муҳаббат деган нарсадан асар ҳам йўқ-ку?

Диёрбек кулишини ҳам, ранжишини ҳам, дарғазаб бўлиб дағдаға уриш-урмаслигини ҳам билолмай қолди — укасига анграйди, азбаройи оғзи ланг очилиб, афти сезилар-сезилмас қийшая бошлади.

— М... ман... муҳаббат... кеннойинг...

Фозилбек акасига ачинди.

— Бозор камдан-кам бу қадар пароканда бўлади. Буни ўзингиз ҳам тан оляпсиз, ҳамма кўриб-билиб турибди. Эҳтимол, бу аҳвол узоққа бормас, лекин ҳозир айни одамларнинг асл башарасини билиб оладиган пайти! Бугун кимнинг қандайлигини билиб олсак ва шунга қараб ўйлашиброқ қиз танласак, эртага тўй қочиб кетмайди, ака...

Чамаси укасининг кейинги гаплари Диёрбекнинг қуловига кирмади, фақат у гапдан тўхтагач. «Э, афанди! Бу калла билан ҳали яна қандай галваларни бошларсан...» деди-да, ортиқ «чурқ» этмай ҳовлига чикди.

... Фозилбек акаси «башорат» қилган навбатдаги «ғалва»ни Ҳафизага айтди.

— Турмуши бузилган эканми? — сўради аввалига Фозилбек кеннойисидан тортинмай-нетмай, Фаёзни-кидаги жанжални назарда тутиб.

— Кимнинг?

— Келиннинг.

— Й-ў-ўқ... Ким билсин, ишқилиб шундай экан-да... Ота-онасиз ўсган, тоғасининг қўлида катта бўлган экан. Тагин, ким билади дейсиз, тавба... Ҳеч кимнинг бошига солмасин...

— Аввалги оиласи бузилган, лекин фарзанди бўлма-са... уям шунақа жанжалга айланадими?

Ҳафиза, кўнгли бир нохушликни пайқагандек, турган жойида шамдек қотиб қолди. У дам қайнисига, дам ҳовли томонга аланглади. Қулоғига ишонмади, Фозилбек томон икки одим босдию, ногоҳ оёқ остида қолган бир даста пиёлани тепиб юборди. Пиёлалар шарақлаб сочилиб, биттаси синди. Ҳафиза ҳам, Фозилбек ҳам унга эътибор беришмади, Фозилбек ўзини босиқ тутса-да, ранги докадек оқариб кетган, афтидан у бутун тақдирини янгасидан эшитадиган жавобга боғлиқ — ё ҳаёт, ё мамот онларини бошдан кечираётган эди. Ҳафиза юрагига оралаган шубҳа ва ғулғулани аниқлаштириб олиш учунгина савол қотди:

— Нима дедингиз?

— Бурунги оиласи бузилган... қизга уйланиш шунчалик машмаша...

Ҳафиза сочилган ва синган пиёлалар устидан ҳатлаб ўтиб қайнисининг рўпарасига келди, унинг кўзига тикилди. Фозилбек, «Мана, истаганча қаранг, қарайверинг!» дегандек янгасининг нигоҳидан кўзларини олиб қочмади, бақрайганича қотди-қолди.

— Ҳеч ким эшитмасин!..

— Нима?..

— Ҳеч ким эшитмасин!.. — Такрорлади Ҳафиза нафаси бўғзига тикилиб. Ҳовлига хавотирланиб қаради. Яна қайниси томон ўтирилди. — Эшитдингизми?! Фозилжон, Сиз... кўнглим алафда эди-я! Очiqчасига айтинг, жон, ука!..

— Айтдим-ку!..

— Ахир!.. Ахир сиздек йигитга...

— Айтаверинг, ҳамма эшитсин, кеннойи!..

— Ахир сиздек йигитга ман-ман деганлар қизини икки қўллаб бераман деб... Вой, шўрим-м!..

— Кенной!.. — Фозилбек худди янгасига танбех бермоқчидек зарда оҳангида мурожаат қилди. — Сизни келин ойи деганман. Биласиз-а?.. Эшитяпсизми, «ойи» деганман?!

— Ҳ... ҳа...

— Бир марта ойи... она бўлиб қулоқ солинг!..

— «Гапиринг» дедим-ку!..

— Ман отамга, бошқаларга тушунтиролмаيمان. Сизга ишонаман.

— Ҳ... ҳўп...

— Қироатхона бор-ку, қадимдан қолган, тепаликдаги. Ўша ерда бир қиз бор.

— Қиз?!

— Ҳа, қиз!.. Балки оиласи бузилгандир...

— Оиласи бузилган?! К... кимнинг қизи?..

— Сўрамадим. Ўзингиз суриштиринг, билинг. Уйлансам фақат ўшанга рози бўламан. Аввал ўзингиз боринг, танишинг-да, кейин акамга айтасизми, отамгами — менга барибир.

— Ҳабиба опамга...

— Ҳабиба опам эшитса, суюнчи беради.

— Мен балого қоламан, Фозилбек.

— Йўқ, — деди ишонч билан Фозилбек. — Менинг ишимни битирсангиз Ҳабиба опам ҳаракатга тушиб кетади, кетма-кет жиянни уйлантиришади. Тўй жинниси юкмаган одам қолмади, кенной!..

— Ундай деманг, жон, ука, орзу-ҳавасли дунё...

— Тўғри айтасиз, кеннойи, танию, жони-дили бир бўлиб яшашни исташ ҳам орзуми? Тўғрими?

— Тўғри... Лекин...

— Лекин ҳаммага ҳам насиб этавермайди, демоқчисиз-да?

Мисол учун ўзингиз ҳам акам билан мана шундай яшамаслигингизни айтмоқчисиз-да!

— Нималар деяпсиз, Фозилбек?! Уят...

— Мен сизга, яъни кеннойимга бундай гапни очиқ айтишим уятдир, эҳтимол, лекин шундай эканини ўзингиз меңдан юз карра яхшироқ биласиз-ку, мен буни бошқаларнинг олдида эмас, фақат сизга, сиз билан ҳар қалай анчагина сирдош бўлганим учунгина айтаяпман-ку!..

— Шу-унча гапни йиғиб юргандингизми, Фозилжон?..

— Йиғиб юрсам-юрмасам, ҳў, бирда ўзингиз ҳикоя қилиб берган жиянингиз... Башоратми, Шарофатми... ўша ўзингиз эмасмидингиз?

— Фозилбек! Укажон!..

— Акам бозордан, топиш-тутишдан бошқа нарса-лар ҳақида гапирганини эшитганмисиз? Ёки хотиним деб сизга, кўнглингизга келмасин, лоақал қулоғингизга дилдан, чиқариб бирор оғиз меҳрли... меҳрибон сўз айтганми?

— Фозилжон!.. — Ҳафизанинг кўзи жикқа ёшга тўлди, базўр гапирди: — Акангиздан нолимайман, эр-хотинмиз ахир...

— Ҳа, эр-хотинсиз, холос... Мен фақат эр-хотинлик учунгина уйланиб яшайверишни ўзимга эп кўрмайман. Шунинг учун... мени фақат сиз тушунасиз деб ўйлайман, тушунмасангиз, ҳозирги гаплар айтадиган гаплар эмас... эди. Шунинг учун ҳам фақат сизга ишонаман, ўзингиз айтасиз. Ҳозир тортишиб ўтирмайлик, биз...

— Айтаман... Айтолмайман... Қандай айтаман?..

Ҳафиза худди кўзи ва қулоғига ишонмагандек яна қайта бошдан қайнисига саросар разм солди. Мушкул аҳволда қолаётганини сездириб қўйиш учун яна гудранди:

— Балоба қоламан, Фозилбек...

— Менга бошқа ҳеч ким керак эмас. Айтинг, юзта қизга алмашмайман! Шундай деганимни ҳам айтинг...

Фозилбек яқин-орада бунчалик енгил тортмаган эди. Ичида қалашиб ётган харсанг тошни майдалаб-кукунлаб сочиб ташлагандек бағрига ёқимли шамол тегди. Шундан сўнггина яна Фаёзни эслаб, оғир ўй остида турган жойидан жилолмай қолган янгасидан сўради:

— Фаёзга... келинга нима қилишди?

Ҳафиза қўшникидаги барча машашага сабабчи одамдек кўзини бир нуқтадан узмай, бўшашиб жавоб берди:

— Тўйнинг эртаси Фаёз амакиси билан келиннинг тоғасиникига борган... Қиёмат жанжал кўтарган... Товон сўраган...

— Товон?!..

— Тўйга фалон минг сарфладим. Тўласанг тўладинг, бўлмаса уйингга ўт қўяман, деган. Мушглашибдиям...

— Э-э-ҳ-ҳ!..

— Кейин... Фаёзни, амакисини Гултепага оббориб қамаб қўйишибди... Буёқда онаси кўрпа-тўшакдан туролмай қон йиғлаб ётибди.

«Қадрия! — деб нола чекиб юборди Фозилбек. — Қадрияой, гавҳарим!.. Қадр-қимматнинг ўлчови борми,

жоним?.. Инсон феълидаги ёвузлик нима қилса камаяди? Ножинсни ердан чиққан, аристонларнинг битидан тарқаган дейишади. Сичқон ердан чиқса чиққандир, лекин Ножинс одамларнинг ичидан қочиб чиққани ростга ўхшайди, тушуняпсанми, жоним?! Одамлар ичидаги иллатлар тарқаб кетса, биласанми, нима бўлади?! Куппа-кундузи адашган одам топилмай бадар кетади... Беморнинг ҳолидан кимса хабар олмайди... Ер юзини қурт-кумурсқа босади... Бозордаги муттаҳамликлар-у найрангларни кўтаролмаган замин чўка бошлайди... Бундан ёмони, туғилаётган болаларнинг баракаси қолмайди... Ҳамма яхши ният, яхши орзу-умидлар билан... дуч келган қизга уйланади, совчи қўйган йигитга тегаверади. Эртага турмуш қандай кечишини ўйламайди. Бундай оилада дунёга келаётган болалардан қут-барака қочади... Олам чархини айлантиришни эплайдиган бирор азамат қаҳат...»

— Тўхтаг, Фозилбек ака!

— Тўхтамайман, сендан паноҳ истайман, Қадрия! Бу укубатдан ёлғиз сенинг дийдоринг халос этади, гавҳарим, чирогим!..

— «Тўхтаг, эшитинг» деяпман, Фозилбек ака. Оламнинг чархини бандаси айлантирмайди-ку, ахир. Қизиксиз-а!..

— Ҳа, қизикман, Қадрияжоним!..

— Оламнинг чархи қачон айланишдан тўхташини айтайми? — Муғамбирона кўз қисиб сўради Қадрия.

— Айт.

— Бўрилар қўш байталга етганида!

— Бўри?.. Қайси қўш байтал?..

— Фалакнинг гардиши бор-ку, ўша айлана ҳаракатга тушган қади-им-қади-им замонда бир жуфт байтал қўшилган чоққина арава Кичик айиқ бекатидан йўлга тушган. Худди шу пайт Катта айиқ қўналғасидан баҳайбат чана судраб чиққан етти оғайни бўри ис олиб, гижинлаган қўш байтал изига тушган. Неча замон ўтибдики, қўш байтал қочишдан, етти оғайни бўри қувишдан тўхтамайди. Фалакнинг чархи айланишдан тўхтасагина оч бўрилар уловни қувиб етади!..

— Кейин-чи?..

— Кейин... ерга емиш излаб тушади-да, одамларнинг ичига кириб олади...

— Одамлар бўрига айланади...

Фозилбекнинг кўз ўнги хиралашди, қулоғига ортиқ на гап-на сўз кирди. Нигоҳи етгунга қадар бозор май-

донларини, бири биридан гавжум расталарни кўздан кечирди. Бутун бозор майдонидаги ғимирлаган жон борки, бирдан ҳаракатдан тўхтади. Фозилбек шошилмади, қироатхонанинг ички зинасидан бир-бир кўтарилиб, Қадрия кушларга дон сочадиган дарчани очди. Бозор сатҳи қафтдагидек — ҳамма нарса аниқ-тиниқ намоён бўлди. Ҳамма-ҳамма ҳаракатдан тўхтаган, кўллар, оёқлар, кўз қарашлар... юк ортаётганлар, тушираётганлар... сотаётганлар, олаётганлар... кисавурлик қилаётганлар... ҳандаққа ағанаган от ҳам оёқларини типирчилатишдан толиққан... Тақдирга тан берган...

Фозилбекнинг юраги орқасига тортди. Қироатхонанинг ноёб китоблар сақланадиган ичкари хонасидан ҳазин, лекин кўнгилга ажиб ором берувчи мусиқа садоси таралди... Шу мусиқа сира тўхтамас, бозорнинг барча расталари, одамлари ичига сингиб-сингиб кетса, барча жонзоту жондорга қайтадан жон кирса...

— Қадрия! Қадрим!.. Ёлғизим!.. Шундай қилиш мумкинми, жоним?..

— Мумкин, Фозилбек ака...

Фозилбек бозор томон эниб, қатор кетган ошхоналар олдидан ўтди. Ҳунармандлар дўконининг бир чеккасида мўъжаз хонтахта ёнида суратдек қотиб ўтирган таниш башарани кўрди. Хонтахта устида тахтага терилган шахмат доналарига, курсида ўтирган таниш нуханинг кўксига илинган тахтачадаги ёзувга кўз ташлади: «Пул тикиб, дона суришаман. Эплаган киши рўпарамга ўтирсин!» Фозилбек Маҳкам чўтга ачиниб қаради. Қўшниси уни кўрмади, бетига кўнган пашшани ҳайдаш ниятида чалажон кўлини аранг кўтарди — кўли бетига етмади...

18

Икки кун бурун Диёрбек: «Отам ҳеч кимни қабул қилмайдилар», деган эди. Фозилбек буни тушунди, бордию, отаси кўнгил сўровчиларни қабул қилгудай бўлса ҳовлилари бозорга айланиб, касал одам эртою кеч йўқловчиларни кутишдан бўшамас эди. Шунга қарамай... «Нозикроқ одамлар сўраб келса-чи?» деб сўради у акасидан. Диёрбек чўрт кесди: «Биз учун отамиз ҳар кимдан нозикроқ!»

Фозилбек ўзида бундай одат йўқлиги боисми акасининг феълидаги ана шу чўрткесарликни ёқтирарди. Ёқтирса-да, хаёл олиб қочган кезлар ўзидаги мулоҳа-

закорлик жозибалироқ туюлади. Унинг мулоҳазакорлиги отасига ҳам ёқади, Фозилбек отасидаги ҳеч кимда учратмаган бир фазилатни — ҳар бир кишининг феъл-атворидан келиб чиқиб, муносиб баҳосини беришидан, ўзига яраша муомала қила билишидан ҳайратланар эди. Шу сабаб бўлса керак, отасининг назарида ёмон одам йўқ эди. Фозилбек отасининг ҳар бир сўзни чертиб-чертиб ва фақат ўз ўрнида ишлатиш одатига ҳам ҳавас қилар, шунчалик зийрак ва синчков отаси аксарият ҳолларда Диёрбекнинг ўйламай-нетмай чўрт кесишларидан ранжиса-да, буни сездирмас, шундай ҳолларда ҳам Фозилбек худди бегона кишини кузатгандек отасини зимдан разм солиб кузатар эди.

У отасига айтиши мумкин ва мумкин бўлмаган гапларини ўзича кўнглига тутиб ичкарига кирдию, отасига кўзи тушган заҳоти, «Мен билган-кўрган-эшитган янгиликлардан отам аллақачон хабардор» деган фикр кечди хаёлидан.

Эшитган-нетганларнинг кўпчилиги бозорбоши кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолибди, деган хаёлга борди. Фозилбек ҳам шу хаёлда эди чоғи, йўқ, мана, отаси оёқлари ўймакор хонтахта ёнида залворли гавдасини тўкиб, бир оёғини хонтахта остига узатган кўйи бошини солинтириб, тош қотиб ўтирибди. Фозилбекнинг назарида хона ҳар қачонгидан ҳам сокинроқ, сукунат қаърига чуқурроқ кўмилгандек эди. Қосимбек чол ғоят оғир ўйга толган, четдан қараган кишининг назарида, мана, ҳозир у ўйини пиштадию, нимадир дейди, қандайдир муҳим, умр бўйи айтмаган ғоятда нодир ҳикматни айтади.

Отаси бошини кўтармади, тепадан қараган одамга унинг йўғон гардани, гўштдор ва сертук қулоғи яққол кўринар эди. «Мендан кўра акамга кўпроқ ўхшайдилар» деган гап кечди Фозилбекнинг хаёлидан. У хона сукунатига путур етказмаслик андишасида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан салом берди. Отаси жим. Фозилбек чўк тушиб бармоқларининг учи билан отасининг елкасини, билагини авайлаб силади.

— Тузукмисиз?..

Фозилбек овози ҳаддан ташқари маъюс чиққанини, маъюсгина эмас, бир оз мотамсаро эшитилганини кейин пайқади. Шу боис дарҳол вазиятни ўнглаш ниятида овозини хиёл кўтарди:

— Пича ухладингизми?..

Шу аснода залворли кифти, йўғон бўйни ва билак-

ларидан куч-қувват ёғилиб турган отасининг ранг-рўйига, аҳвол-руҳиясига зимдан разм солди. Бармоқларидаги туклар қуюқлашган ва оқлари кўпайгандек туюлди. Тўғриси, у ҳайҳотдай бозорга қирқ йил оқсоқоллик қилган кимсан Қосимбекнинг шифтга термилиб ётишини тасаввур қилолмаган эди, тўғри чиқди, отаси бардам-бақувват, афтидан на бозор ташвишлари ва на бошқа ғалваларга бўш келадиганга ўхшади... Фақат... у ҳолда ҳар нарсага қўл силтаб уч-тўрт кунлаб хонага қамалиб олиш одати ниманинг аломати? Отасининг ўзи нима дейди?..

«Отам бозордан узилди...» Фозилбек туйқус хаёлига келган фикрдан чўчиб тушди. Кўнглидан кечган шубҳага жавоб олмоқчидек отасига «ялт» этиб қаради. Қосимбек чолдан садо чиқмади. «Отам тадбир излаб ётибди» деб ўйлаганди, у эса...» «Наҳотки, руҳи сингани рост?!» У андек иродасизлик қилса шубҳасини тилга кўчиришдан ҳам тоймас эди, сўнгги лаҳзада отасини эзиб ётган залворли хаёллар исканжасидан халос этиш зарурлигини сезди.

— Чой дамлатайми, ота?..

Қосимбек чол кўққисдан дўриллади:

— Аканг билан келишдингми?

Фозилбек юраги «шув» этиб кетди. Хаёлига биринчи бўлиб бозор меросхўрлиги ғовғаси тиркалди. Демак, Диёрбек билан отаси шу ҳақда гаплашишган, шунинг учун акаси гап очган, чамаси, акаси Фозилбекдан олган розилигини отасига етказиб улгурмаган... Акаси билан бошқа нима ҳақда келишиши мумкин?..

— Аканг бозор одами...

«Айтмадимми!..» Отаси шундай дейишиданоқ Фозилбек кўнглидан ўтказаетган тахмини тўғрилигига иқроор бўлди. Бирдан миясига қон уриб, бозорбошилиқ даъвоси йўқлигини, башарти отаси мансабини мерос қолдириш нияти бўлса, унга заррача моненьлик кўрсатмаслигини айтиб, орани очди қилиб қўйгиси ҳам келди. Бироқ, бу гапни айтмаганига кейин севинди.

— Бозорда нима гап? — сўради Қосимбек оқсоқол ҳамон ўша алфозда ўтирган кўйи. У яна нимадир демоқчи эди, гапирмади. Фозилбек ўйлаб қолди, у нима ҳам дер эди, ахир бозор уч-тўрт кунда ўзгариб қолмаса, мабодо у яхши гапларни айтган тақдирда ҳам отаси ҳатто уйдан чиқмай туриб ҳам бозорнинг қайси растасида қандайин воқеа-ҳодисалар юз бераётганини жуда яхши билади, эҳтимол, ҳеч бир фавқулодда ҳодиса юз

бермаслигига ақли етгани учун ҳам у... Фозилбек сўнгсиз мулоҳазаларга берилган пайтларида тўсатдан бир кашфиёт «яратиб» қўйиш одати борлигини билади, бундай ҳолатлар кўп бўлган, мана, ҳозир ҳам, мана, ўзи сезмаган ҳолда... у отасига разм солди, афтидан унинг тахмини тўғри, яъни отасининг хонанишинлик «дарди»нинг сабабини топди... отаси — чорасиз Қосимбек чол бозорни эпақага келтириб бўлмаслигини англаб етган!.. Бозорнинг айниганини отаси Фозилбекдек, Бахтиш маҳмадондан ёки бошқалардан кўпроқ, чуқурроқ тушуниб етган. Худди шунинг учун ҳам...

— Ҳеч гап йўқ, дегин... — деди тўсатдан Қосимбек чол босиқ ва вазмин овозда. — Бўлмайди ҳам...

— Акам эртадан кечгача ўша ерда... — Шивирлагудай минғирлади Фозилбек.

— Туни билан қолсаям фойдаси кам.

— Қўриқбоши, растабошилар кенгаш устига кенгаш... Шомирза ака ҳам...

— Шомирза аканг пултопар одам, зўравон одам. Бозор эса зўравонликни кўтармайди... Бозор ҳам бамисоли бир жондор. Унинг ҳам кўнгли, феъл-атвори, нафсонияти, инжиқлиги бор, тилига тушунсанг — измингга юради, тушунмасанг, устига-устак зўравонлик қилаверсанг — шайтони қўпади.. Бозорнинг шайтонига бас келадиган банда йўқ. Бўлсаям... — Чойхона-чи?..

Қосимбек оқсоқол вужудидаги барча сабр-тоқати-ни сафарбар қилгандек туюлди Фозилбекнинг назарида, отаси минг бир уқубатни енгиб атайин бепарволик билан ўғлига разм солганича, нигоҳини узолмай қолди. Шу сонияда унинг оғзидан чиқадиган ҳар қандай сўз Фозилбек учун жавоб вазифасини ўташи аниқ эди. «Нима, у Чойхонани таърифласинми?.. Билмайман, қайси Чойхонага қизиқяпсан, деб сўроққа тутсинми?..»

Фозилбек отасини қийнаб қўйганини сезди, бироқ отаси жавобни топди:

— Чойхоналар ҳам бир гўр... ҳаммасининг устидан қўшиб тупроқ тортсам... Ун минг, юз минг мошин соф тупроқ керак...

Ваҳоланки, Фозилбек чойхоналарни эмас, каттаю кичик биладиган, лекин ҳеч зоғ журъат қилиб тилига олмайдиган яккаю ягона Чойхонани назарда тутган эди. Шундай бўлса-да, кўнглининг бир чеккасида «Отам Чойхонани билади!» деган шубҳани ҳозирча болалатмай, мавзуни ўзгартди:

— Бозор ҳаммани талвасага солиб кўйди... — деди у бамайлихотир овозда.

— Буниси ҳали ҳолва... ҳаммани кўйлак-иштонини ечиб, афт-башарасини, қорнини ёриб, ич-этини кўрса-тади, муттаҳамлик қилиб қарсак чалиб юрган устомонларни шармандаи-шармисор қилади...

Фозилбек ҳаяжонланганидан азбаройи сапчиб, чўккалаб ўтириб олганини ўзи ҳам сезмай қолди. «Ота, мен ҳам шу фикрга келдим, бозорнинг ҳикматини англаб етдим!» деб ҳайқириб юбормоқчи эди — отасининг беҳад вазминлиги, ҳатто ҳазин товущда... ҳасратларини тўкаётганини кўриб, нафаси чиқмай қолди. Отасининг кейинги иқрори уни тамоман лол қолдирди.

— «Аканг бозор одами» дедим-а?... У ҳамма «ака» деб соясига салом бериб юрадиган Шомирзага ўхшаш зўравон бўлади. Лекин раҳматли онанг доно аёл эди, бозорнинг толеига сендек фозил ўғилни туғиб берди... Қўлингни пулга урмадинг, бозор машмашаларига айланишмадинг, илло бозорни сендек тушуниш бошқа, бунақаси кам... Ўзинг бозор кезганинг-кезгану...

— Кўшилиб кетолмайман... бозорга бегонаман...

— Тамом бошқача бегоналик... Сенда таъма йўқ, ўғлим. Нафсини тиймай, дуч келган одамдан бир нима ундириб яшаётганларни ҳам қоралай олмайман, чунки таъма қилмай яшаш ҳам камдан-кам одамгагина насиб этадиган ноёб бахт, болам!.. Сен бозордан ҳеч нарса ололмайсан.

Фозилбек отасини офир ўйлардан чалғитишга гап топилганидан севиниб кетди.

— Нега олмас эканман? Оламан, кунига олаяпман, ота, — деди у овозига хиёлгина мамнунлик оҳангини кўшиб.

— Нима олаяпсан?

— Китоб олаяпман.

— Китоб?!

— Китоб. Қироатхонага.

— Қироатхонага? Китоб?!

Қосимбек чол Фозилбек кирганидан бўён биринчи марта ўтирган жойида сезилар-сезилмас чайқалди.

— Ёймаданми? — деб сўради.

Фозилбек отасининг топқирлигига ақли лол қолди. Сирни очиб қўймаслик учун бошқа сўз айтмасликка қарор қилди, бироқ отаси барра гўштнинг исини олган оч бўридек шиддат билан мақсадга кўчди:

— Ёймадан олаяпсанми?

— Ёймадан.

— Ҳада қияпсанми?

— Ҳада...

— Қироатхона мудирини... учала аёл хурсандми?

— Хурсанд... — «Учала аёл» деган ибора Фозилбекнинг миясини тилиб ўтгандек бўлди, бироқ, бу ўринда сир бой бермасликдан ўзга иложи йўқ эди. Фудраниб қўшимча қилди: — Қийналишаётган экан...

Тўрт кундан буён хонанишин аҳволда қимир этмай ўтирган Қосимбек чол ўлжасини сарамжон қилиб битирган қари бўридек залворли бошини вазмин кўтариб, ўғлининг афтига кўз қирини ташлади, ташладию, ўша заҳоти аввалги ҳолатига қайтди. Бирмунча фурсат хона сукунат оғушига чўмди. Фозилбек бош кўтариб отасига қарашга юраги бетламади, у отасининг ҳузурида сира бу аҳволда қолмаган эди, азбаройи нафасини ичига ютиб ўтирди. Назарида отаси жуда кўп нарса-нинг мулоҳазасини қилиб улгурди.

— Ҳабиба тушунтирдими?! — сўради отаси кутилмаганда дағдага аралаш.

— Ҳм... — деди Фозилбек отаси нимани сўраётганини тушунмаса-да, базўр овоз чиқариб.

— Ўғлим... — Қосимбек чол шундай деб нафаси ичига тушиб кетди. «Ўғлим...»да «Ҳабиба тушунтирдими?!»даги зардадан асар қолмаган эди. Отасининг доимо совуққон ва мантиқли фикрлари бу қадар тўзондек пароканда бўлиб кетаётгани учун Фозилбек бирдан... ўзини айбдор ҳис қилди. Акаси кичик онаси, Ҳабиба опасини кўрсатиб, «Манавиларнинг рангига қара» деганини эслади. Отасига яна зимдан назар ташлади. Отасининг чаккаси ва кўзининг ёнидаги тарам-тарам ажинлар чуқурлашган ва қуюқлашганини кўрди.

— Ота, — деб юборди у, зорлангандек оҳангда.

Қосимбек чол бу сафар ҳам ўғлининг мурожаатига қулоқ солмади.

— Онанг икки қайта тушимга кирди, сира қўймапти... Жонга тегди бари...

— Ота!..

Фозилбек отасини чалғитмоқчи эди, отаси «Қулоқ сол» деган маънода овозини баланглатди:

— Сен Чойхона... ларни тилингда ола кўрма, қўй, сен гапирма шуни, ўғлим... Сен — уйлан, сен жудаям бахтли йигит бўласан, ҳамманинг ҳавасини келтириб яшайсан... Кўнглим сезди, дилим чарақлаб кетди, болам, — сен ўйлагандай йигит-қиз аҳдига етиб оила

курса, бунинг қувончига юрак дош беролмайди... ўзи асрасин...

Фозилбек сеҳрга илинган бемордек сел бўлиб, вужуди қулоққа айланди, баданидан дам иссиқ, дам совуқ тер қуйди. Отаси давом этди:

— Мен бозор устидан тупроқ тортвораман деган қарорга келдим, тасаввур қиялсанми, обод қиламан деган кўйда умримни совурдим-да, энди «кўмиб ташлайман» деган қароримнинг ўзини... кўтаролмадим, узилдим... Бозордан, баридан узилдим...

— Қ... кўйинг, ота...

— Уйланмаслик авлоддан, жигаргўшалардан узилиш дегани, Фозил... Энди уйланишингга амин бўлдим... Сени фозил қилиб туққан онанг... Сен «она» деёлмаган бўлсанг, мен «ота» демай ўтдим, дунёдан.

— Ота! — деб юборди жон ҳолатда Фозилбек таҳликали ҳодиса юз беришини сезгандек ва отасининг жонига оро кирадиган бир оғиз лутф хотирасига келмаётганидан ичида ўзини қаттиқ қойиб. Сўнг таваққалига оғзига келганини айтди: — Ахир изга тушиб кетар, доим шундай қолмас...

Қосимбек чолнинг тўрт кундан буён тарошланмагани боис қордек оппоқ соқоли «майса» уриб қолган юзида истехзо аралаш жилмайиш шарпаси кўринди.

— Фаросатингга балли, ўғлим. Тўғри, шундай қолмайди... Оқибатли бўлинглар. Жигарларингга ҳам, бегонага ҳам... Бозорга ҳам. Бозордан оқибат қайтади. Бироз шайтони ҳовурдан тушсин... Буёқда одамларнинг оғзидан инсофийлар тушмаяпти, аканг ҳам айтди... Лекин уларинг қачон иш беради, худога аён... Ҳар қалай, уларни кўриш менга насиб этмас...

— Нега ундай дейсиз, ота? Кўйинг...

— Бозор кунпаякун бўлиб кетмаслиги учун ҳам ўзи инсофийларни топишга, кўпайтиришга... уларга қулоқ солишга мажбур бўлади. Бургадек урчиётган иллатларга қарши инсофийлар бозор посангисини сақлайди.

Эшик «қарсс» этиб очилдию, хонада Диёрбек пайдо бўлди. Фозилбек қувониб кетди. Қосимбек чол эса бошини кўтариб қарамади ҳам. Диёрбек «Нима гап?» деган савол назари билан укасига имо қилди, Фозилбек кифтини қисди. Қутилмаганда отаси мутлақо бошқа мавзуга кўчди:

— Шомирзани онаси бозор учун туққан... Сени ҳам, — деди у Диёрбек томонга бош ирғаб. — Бозорни

эпақага келтириш учун бир одамнинг умри қисқалик қилишига жуда кечикиб ақлим етди... Ҳзимча ҳаммаёқни жаннати қилиб юбораётгандек эдим, буёқда куннига пайдо бўлаётган ғавғолар... арзимасдек кўринадию... Бозор учун арзимас нарсанинг ўзи йўқ... Раҳматли бобокалонларимиз ҳам қариб, кучдан қолган дамларида бозорни, савдо-сотик одамларини изга солишнинг чорасини топа олмасликларини тушуниб етганлар-да... иложи қолмаган, паймона тўлиб... Сен ҳам, Диёр, боболарингга, менга тортдинг. Фозил, сен эса... ҳаммамизнинг кўрган-кечирганимиз сени хаёлпарастга айлантирди...Бир умр беҳаловат яшадим, сен билганингбилган, хаёлда ҳам гап кўп... унутмаларинг, бозорни изга солиш учун қимирлаган жон борки, бари ўзича уринади. Худо хайрини берсин, ҳаммасини ўз ҳолига қўй, худо ҳар бандага ўзига яраша ақл-ҳуш берган, бозорбоши ўша ақл-ҳушнинг баридан фойдалана билишида гап кўп... Уқдингми, фойдалана билсанг, бозорбошисан!.. Бозор учун Шомирза билан Диёрбек қанчалик зарур бўлса, уларнинг ёнида Сабриддин билан Фозилбек туриши юз карра шарт. Билади, эплайди деб бозорни ёлғиз Шомирзага ишониш дуруст эмас. Сенга ҳам...

Диёрбек ўз исми отаси томонидан кимсан Шомирза йўғонга тенглаштириб тилга олинганидан ич-ичидан ҳаволаниб қўйган бўлса-да, гапнинг мазмуни мутлақо унинг фойдасига эмаслигини тушуниб каловланиб қолди. Бунинг устига отаси «Бозорни ёлғиз Шомирзага ишониш дуруст эмас» деганида унинг исмини атайин қўшмади, эҳтимол, буни икки ўғлининг фаросатига ҳавола қилди... Қосимбек чол айтадиганини айтиб улгурганига тасдиқ аломатини кутгандек оҳиста бош кўтарди, ўғилларига эмас, гулдор шифтга лоқайд-бепарво кўз югуртирди ва яна оҳиста аввалги ҳолатига қайтди. Диёрбек турган кўйи, Фозилбек ўтирган кўйи оталаридан эшитган бу гапнинг ўзлари учун нечоғли дахли борлигини ҳали узоқ ва такрор-такрор ўйлаб кўришлари зарурлигини фаҳмлагандек мум тишлаб, сукутга кетишган эди. Орадаги жимлик хийла чўзилди. Ака-ука «Отамиз яна нимадан гап очади?» деб мулоҳазага берилса бошлаганида жимликни кутилмаганда яна Қосимбек чол бузди:

— Диёрбек! — деди оқсоқол қатъиятли товушда, ака-ука бараварига қулоғини динг қилиб отага «ялт» этиб қаради, Фозилбекнинг назарида отаси бошини

боягинга нисбатан янаям қуйи эгиб олди. Чол айтадиганини айтди: — Сабриддинни чақиртир!.. Чақиртирма, ўзинг бориб айт. Отам сўради, де!..

Диёрбек отасига Сабриддин нима учун керак бўлиб қолганини тушунолмади ва изма-из хаёлига урилган фикрдан каловланиб кетди. «Демак, бозорбошилиқни Сабриддинга!..» Фозилбек акасининг қути ўчганини аниқ кўрди, кўрдию, янгасига айтган гапи акасининг қулоғига етган-етмаганини уқиш илинжида унинг авзоидан қандайдир аломат излади. Лекин акаси, башарти хотинидан «янгилик»ни эшитган тақдирида ҳам укасининг «ғирт» шахсий ташвишини ўйлайдиган, у ҳақда қайғурадиган аҳволда эмас эди. Отасининг гапи уни тамоман гангитиб қўйди.

— М... ман... О... ота...

Фозилбек акасининг бу қадар довдираб, дудуқланишини жуда кам кўрган эди, у дам отасига, дам акасига аланглаб, суҳбатга қўшилиш мавридини тополмай турганида отаси муддаосини узил-кесил айтди:

— Саҳар келсин, ҳаялламай келсин!.. Бораверинглар...

Диёрбек инграмоқдан нари бўлиб базўр «Х... хўп» дея овоз чиқарди. Ака-ука изма-из остонага етганда Қосимбек чол унутганини тўсатдан эслаган одамдек шошиб илова қилди:

— Тўхта!.. Акасиниям айт. Шомирзани!.. Бирга келсин!..

19

Фозилбек отасининг ҳузуридан ҳардамхаёл бўлиб чиқди. У бозорбошилиқ мартабаси кимга мерос қолиши ҳақида... ҳали отаси тирик бўла туриб-а! Ахир отаси ётиб-нетиб қолгани йўқ-ку, нари борса, тўртбеш кун уйдан ташқарига чиқмай, на одамларни, на-да бозорнинг бетини кўргиси келмай қолибди. Шунга шунча талвасами?! Талваса эмаску-я, мана, акаси, оғзига кучи етмаган казо-казо растабошилар «катта» лавозим тақдиридан ташвишланиб тинчини йўқотиб ўтирибди-ку, демак... Шунга қарамай, Фозилбек бу ҳақда ортиқча бош қотиргиси йўқ эди. Фақат... отаси ака-ука растабошини чақиртиришига қараганда, ўйлай-ўйлай улар билан муросага келиш, уларга ниманидир ишониб топшириш нияти туғилганга ўхшади. Отаси Фозилбекни ўйлантиришдан гап очдию, гап очибгина қолмай, ҳам-

масини сезди. Қаердан, ким орқали сезди?.. Наҳотки, отаси Қадрияни таниса, билса?! «Катгаю кичик ҳаваси келадиган оила» деди... Фозилбекнинг, Қадриянинг кўнглидан кечган гапларни уйдан чиқмай ўтирган оқсоқол қаердан сезди? Кўнгилнинг сезиши... Аввалига отаси билан акаси бозорбошилиқ савдосини ўзаро пишитиб олишгандек туюлган эди, йўқ, отаси Сабриддин ширинпаздан гап очганида акасининг ранг-қути ўчганини кўриб, Фозилбек бу тахмини асосsizлигини пайқади. Бундан чиқди, отаси бозор ғавғоси ҳақида ҳеч ким билан кенгашмаган. Одатича, ўз ҳолича қандайдир қарорга келган. Ернинг остида ғимирлаган илоннинг тусини биладиган отаси ҳеч кимнинг тушига кирмаган тадбирлари билан ён-атрофидагиларни доим ҳайратга солиб келган. Унинг бу борадаги топқирлигига манман деган Шомирза йўғонлар ҳам тан берган.

— Фо-озил...

Фозилбек кўча бошида Маҳкам ҳисобчига дуч келгандагина хаёлини жамлади. Кўшниси майиб оёғини базўр судраб, битта-битта қадам ташлаб келаётган, авзоидан шашти анчайин пастлиги кўриниб турар эди. «Раҳим қайтди-ю, Маҳкам чўт ариқ ёқасидаги сўрида ўтирмайдиган бўлди». Афтидан, Раҳимга хусумати қолмагандай, шундай бўлса-да, кўнгил нозик, кўз-кўзга тушавермагани маъқул...

— Закўннинг ўлиги яна қайтди, — деди Маҳкам чўт, гўё бўлаётган машмашага ўзи айбдордек бошини қуйи солинтириб. — Э, ўлдими, оббор, кўм, қутил!.. Тобутга яқин йўлаб бўлмайдми — сасиб кетибди!...

— Одам кўпми?

— Қатт-а-а!.. Уч кундан буёғига... олтинчи марта жанозага йиғилишди-я!.. Нима эмиш, ҳаммасини қонуний қилиб кўмиш керак эмиш!..

— Нимаси қонуний?

— Миршаблар билан табиблар ўлим сабабини аниқ-лолмай жони ҳалак!.. Ўзиям кўқон араванинг гупчагидек бақувват, соппа-соғ эди-да!.. Менга ўхшаш ярим-жонлар қолиб, Закўн ўлганига ҳайронман...

— Кимнинг куни битганини Аллоҳнинг ўзи биледи, — деди Фозилбек. — Мана, ўзингиз, ман-ман деган соғломларнинг жиғини эзиб юрибсиз-ку. Сиз билан дона суришадиган марди топилдими, ишқилиб?

Маҳкам чўтнинг афти бужмайди.

— О-одам-млар н-номар-д бўлиб кетди. Баланкўп-риклик қора Пўлат ярмини бериб қочди. Ёмон эдим,

ўзиям!.. Беккўчалик Нишон қирриқ топаройда берадиган бўлди... Топаройгача ўзим қия бўлиб кетмасам деб турибман...

Маҳкам чўт шундай деб туриб, хириллаб кулди, кулиб олгач, қўшимча қилди:

— Прасанини қўшиб берасан, дедим. Тўғри қипманми?.. Ўзимга тегмаса, жиянларинг ўлимлигимга яратар, ахир.

— Қўйсангиз-чи, ака...

— Ҳаммаёқ прасанбазм бўлиб кетди!.. Кимдан сўрасанг бир-бировидан прасанига қарз!..

«Қарзнинг ўзи чақмасаям, устига қўйилган фоизи белини синдирыпти, кўпчиликнинг...»

Фозилбек Маҳкам чўтнинг аҳволига ачинса-да, сирбой бермади. Унинг кўнгли учун, «тўғри» деган маънода маъқуллаб, бош ирғади. Бироқ, Маҳкам чўт Фозилбекнинг кўнглидан кечган ўйни илғади шекилли, у ҳам бирдан жиддий тортди. Айтадиган гапини бошлашга қийналиб, азбаройи тили талаффузга келмаганидан, даҳанини чўзиб, базўр фикрини уқдиришга тутинди:

— Б-б-биласан, у-ука, ў-ўзимга сарик чақа керакмас. Топганимни кеннойингга тутқазаман. «Ўғил уйлантираман» деб азобга қолди, бояқиш. Закўнга ишониб юргандим, Найнов ўлиб, Раҳим қутилиб келди. Келса ундан нарига, дедим. Энди хапшаю ҳалол ютганларимдан пулимни ундиролмаяпман. Ҳошим кўриқбошининг йигитларига айтсам, жилпанг-қилпангдан нарига ўтмади. «Оберсақ, қанчасини чўзасиз?» дейди-я, номард! Чойхонага бораман, арз қиламан, қурутдек қилиб ундириб беришади. Кейин тўйни ўтказаман...

— Ҳаммани тўйи ўтяптию, ака... Буёғи биз ҳам қараб турмасмиз...

Фозилбек гапини тугатиб улгурмай, Маҳкам чўтнинг чехраси аввал мамнунликдан ёришиб кетди, «раҳмат» деб миннатдорчилик билдирмоқчи эди, ҳарчанд уринмасин, ҳаяжонининг зўридан оддий сўзни ҳам айтолмади, кейин бирдан чехрасидан кулги йўқолиб, тажанглашди. «Йўқ» деди у кўзларини юмиб, бошини сарак-сарак тебратиб, Маҳкам чўт хасталик асоратидан буткул соғаймаган, унинг аломати чап кўзининг тўла-тўқис юмилмаслигидан ҳам сезилар эди. Ҳозир ҳам Фозилбек Маҳкам чўтнинг чирт юмилган ўнг кўзига нисбатан чап кўзининг чала юмилганига,

чала юмилган кўзининг оқи қалин чизикдек бўлиб кўриниб турганига эътибор қилди.

— Йўқ, — деди Маҳкам чўт тахир нарса еб қўйган-дек ҳамон афтини бужмайтириб. — Бировнинг қўлига қарам бўлиб тўй қилишнинг падарига қусур! Одам бўлиб дунёга келдингми, лоақал тўйинг билан ўлигингни ўзинг эпла, ўзинг кўтар, аблаҳ-х!..

Маҳкам ҳисобчи оёқ-қўли зириллаб-қақшаб қалтирай бошлади, буни сездирмаслик учун ҳассасини шимининг почаси аралаш болдирига тапиллатиб урди. Фозилбек эзилиб кетди, қўшнисига далда бўладиган сўз тополмади. Топса-да, айтгиси келмади. Маҳкам чўт бояги-бояги оёғини сургаб, йўлида давом этди. Пича юргач, Фозилбек унинг, «Ман тирик мурда... Қип-қизил дахмаза!» деб сўкинганини эшитди.

Фозилбек хафа бўлиб кетди, ногирон ва ночор қўшнисининг алам аралаш сўкинишига қулоқ солмаслик учун... кўпдан буён атайин бориб ўз кўзи билан кўришни дилига тутиб юрган Чойхонага йўл олди, тасавурида сирли ва маҳобатли бир кошонага кириб қоладигандек эди, йўқ, ташқаридан қараганда у қадар эмас экан. Фақат... кўтарилиб бораётган зинапояни ичида санади — йигирма битта экан, ундан ўтиб пича ичкари юрганди, сўрини тўлдириб ўтирган афт-ангори бири биридан беўхшов-хунук улфатларга рўпара келди. Ҳайиқмай-нетмай уларга тиккасига қаради, қарадию, неча йил-неча замонлардан Қурама бозордан бир қадам нари жилмайдиган Қора соқол тиланчини таниди. Ўртадаги каттагина чорси хонтахтанинг тўрт бурчида сопол лаганларга сузилган паловнинг буғи чиқиб турар, лекин дастурхон атрофида ўтирган ёшу қари, эркагу аёл эртою кеч қироатхона ёнида хиргойи қиладиган «Ҳофиз»нинг оғзидан кўз узмай, сомеъларча сукут сақлашар эди. Фозилбек Пичоқчиликда «ватан» тутган Индамасни, тўн бозорига канадек ёпишган мингир Дуогўйни таниди, улар ҳам Фозилбекни яхши билди, танишади, лекин тиланчи халқининг... таниши бўлмайди, бу халқ отаси тирилиб келса ҳам безрайиб кафтини чўзиб тураверади.

Фозилбек кейинги сўрида паттачилар ҳангомаси қизигани устидан чиқди, ҳатто отасининг, Аканиннг номлари қайта-қайта тилга олинди, паттачилар димоғи чоғ, бири олиб-бири қўйиб кулишиб ўтиришар эди.

Бундай манзарага дуч келиши етти ухлаб тушига кирмаган Фозилбек ҳайратини яширмай оҳиста-оҳиста одимлаб бораверди. Даллоллар сўриси... сўнг, Чой-

хона ўртасидан шарқираб оқаётган тиниқ сувга тикилиб туриб, бу сув қаердан бошланиб, қаерга ўтиб кетишини ўзича чамалади, топмади... Фақат, ариқ устига қурилган осма сўрига тўшалган чўғдай қизил гиламлар, хонтахтага солинган пахтадай оппоқ дастурхонлар бу давра соҳиблари хос кишилар эканидан далолат берар эди. Фозилбек ўзига ҳеч кимса қайрилиб қарамаётганидан фойдаланиб, у томонни бемалол кузатди, назар ташладию, «хос» кишилар тарозибонлар эканини кўрди... «Отам Чойхонага кирганмилар? Шундай жойлар борлигини биладиларми, билсалар, нега шу чоққа довур бирор марта сўз очмаганлар? Чойхона «яхши» ё «ёмон» деган гапни айтмаганлар?.. Акам-чи?..»

Фозилбек растабошилар сўрисини кўрди, ҳайрат ва ҳавасда қадрдон оға-инидек растабошиларни зимдан кузатди, уларга номма-ном салом берди, ҳаммалари қуюқ алик олишди, лекин «Қани, буёққа» деб илтифот кўрсатиш бирортасининг хаёлига келмади... Фозилбек қаттиқ мутаассир бўлди, сир бой бермай ўн-ўн беш қадам юрганди, ёнма-ён қўйилган икки сўрини бошига кўтариб чақчақлашаётган болакайларга кўзи тушди. Ҳа, кейинги пайтда бозорда расм бўлган арава судрагич хомболваччалар... оғзидан она сути кетмаган бола-бақра ҳар бири қўлидаги даста-даста пулни кўз-кўз қилиб санашдан чарчамас, қайсилари пул алмашган, қайсилари майдалаган, дасталаган... ҳаммаёқда пул ивирсиб ётарди...

«Отамга айтаман, — деб кўнглига тутди Фозилбек. — Ҳамманинг оғзидан «Чойхона» тушмайдию, ўзи бирон дафъа жиддийроқ қизиқмади-я, шу чоққа довур, Чойхонанинг сир-асрорини ошкор қилиш хаёлига келмаганига надоматлар чекди. Бироқ, Фозилбекнинг ҳамма кўрганлари ҳам бир бўлдию, кейин кўргани ҳам бир бўлди: олтидан қуйилган темир сўри ариқнинг энг кенг ерига шу қадар усталик билан ўрнатилган эдики, Фозилбек унинг оёқлари ерга теккан жойини тополмади. «Муаллақ сўри!» деб юборди овоз чиқариб. Сўрига тўшалган шоҳи кўрпачаларда бахмал момик ёстукни биқинига босиб ўтирган бири-биридан савлатли кишиларни кўриб анг-танг бўлиб қолди. «Ҳаммаси таниш-ку!..» Беихтиёр, «Ажабзотлар-ку!» деб юборди. Ҳайратини изҳор-ифода этиб улгурмай Муаллақ сўрини тўлдириб ўтирган ажабзотлар бирдан кўзғалдилар. Улардан иккитаси тумшукма-тумшук туриб нималардир деб шивирлашди-да, сўридан хийла наридаги қайрағочга беш-олти одим етмай тўхташди. Бошқа ажабзот жўра-

лар бояги икки савлатлининг ёнидан то қайрағочгача бўлган оралиқда жонли девор бўлиб елкама-елка икки қатор саф тортишди. Икки басавлат киши ёнчиғидан бир ҳовуч-бир ҳовуч ёнғоқ олиб, қайрағоч томон хезланди. Фозилбек тушунолмади, ҳайрон бўлди. Кап-катта кишиларнинг мақсадини билиш ниятида уларнинг шерикларига қаради, аксига олиб, чамаси ўн беш чоқли эркакнинг бирортаси «чурқ» этиб оғиз очмасди. Шу пайт Биринчи ажабзот бир кафт ёнғоқни қайрағоч остига қараб ирғитди.

— Соққа ташлаш! — деб юборди Фозилбек. Ҳақиқатан ҳам Фозилбек болалик кезлари тенгқурлари билан девор ё дарахт пойидан икки ҳовуч тупроқ қазиб чуқурча кавлашар ва унга турли масофадан туриб ёнғоқ ирғитиб, чуқурчани мўлжалга олишар эди. Болалар тилида «соққа ташлаш» деб ном олган бу ўйинда ким чуқурчага қанча кўп соққа туширса шунча кўп ёнғоққа эга бўлар эди.

«Нима, шу-ундай кап-катта, салобатидан унча-бунча одамнинг капалаги учиб кетадиган ажабзотлар ёнғоқ ўйнармиди?!» Фозилбек ҳайратомуз таажжубига жавоб топиб улгурмай кўз ўнгида юз берган ҳодисадан баттар ҳайрону лол қолди: Биринчи ажабзот ирғитган ёнғоқдан иккитаси чуқурчадан чиқиб кетди, Иккинчи ажабзот эса учта соққасини мўлжалга туширолмади. Фозилбек чуқурчага тушмай, йиғилганлар оёғи остига думалаб келган соққага қарадию, уларнинг... тилла ёнғоқ эканини кўрди, кўрдию, тушунолмади, лекин тушунмовчилик узоққа чўзилмади — пак-пакана, гирдигумдан келган, оёқ-қўллари калта-култа Югурдак физиллаб борди-да, тарозибонлар сўрисида ўтирганлардан бирини етаклаб бориб, тиланчилар супасига чиқарди. Фозилбек дам Югурдакнинг қилиқларига, дам ажабзотлар макон тутган муаллақ сўридагилар даврасига аланглайверди. Кўз ўнгида содир бўлаётган ҳодисаларнинг ғалатилиги етмагандай, нигоҳи қайрағочнинг пастак шохидида ўтирган... умрида кўрмаган-нетмаган аллатовур жондорга дуч келдию, ундан кўз узолмай шағамдай туриб қолди. Бўйи бир қарич ҳам чиқмайдиган, на олмахонга, на каламушга, на-да, тулкага ўхшайдиган турқи совуқдан-совуқ бир махлуқ қопчиғидан тинмай нимадир олиб, тамшана-тамшана чайнар ва иркит оғзидан тошиб чиқаётган сўлагини қайрағоч остидида тўпланишиб турган ажабзотларнинг бошига оқизар, янаям қизиги, тўдагиларнинг бирортаси буни пайқамас, лоақал сочини артиб қўймас ёхуд тепага қараб бояги

махлуқни ҳайдаб солишни хаёлига келтирмас, аксинча, бошларига, ундан манглайига, юз-кўзи аралаш даханига довури шилимшиқ сўлақдан бенасиб қолмаётганидан ўзларини беҳад мамнун-бахтиёр ҳис қилишаётган эди!.. «Мана шу — Ножинс!» деди Фозилбек ва басавлат кишилар яна соққа тапшашга шайланаётганига чалғиди. Учинчи киши чуқурчага учта соққа ирғитди. Соққанинг биттаси дарахт танасига тегиб сапчиб, думалаб кетди. Тўртинчи ажабзот бир жуфт соққани кафтида айлантира-айлантира ўзича шивирлаб, узоқ ўқиди, мўлжалга олди, бутун Чойхона сув қуйгандек нафасини ичига ютиб, сукутга кетди. Ниҳоят, Тўртинчи ажабзот икки букилганича олдинга интилиб, ёнғоқни ирғитди: соққанинг биттаси чуқурчанинг лабига тегдию, ташқарига думалади, иккинчиси чуқурча қирғоғида «гир-гир» айлана-айлана у ҳам «шериги»нинг изидан юмалашни ихтиёр қилди. Тўртинчининг ранг-қути ўчди, бироқ Югурдак унга ўгирилиб қарамади ҳам, қандайдир кўшиқни чалакам-чатти хиргойи қилганича паттачилар сўрасидаги кишининг қўлтиғидан тутиб, етаклаб даллоллар даврасига келтирди... ҳамма жим, фақат қайрағоч шохидаги Ножинс худди одамга ўхшаб қиқир-қиқир куларди...

... Фозилбек рўпарасида турган ҳисобчининг пажмурда жуссасига, бутун оғирлигини соғлом оёғига солишига қараб баттар юраги эзилди. «Маҳкам ҳисобчи шу аҳвол-шу ҳасратда юрганида бутун бозорни оёққа қалқитиб тўй қиламизми?.. Кимсан Қосимбек бозорбошининг арзандаси уйланишига бутун бозор кўчиб келадими?!»

Фозилбек шу хаёлда кўчадан чиқиб кетаётганида астойдил ачиниб, юраги эзилди, эзилдию... «тирик мурда» ва «қип-қизил дахмаза» одамнинг билақларида маҳалла-кўй тугул, бутун бозорга овоза бўлишга татигулик куч-қувват борлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

20

Кун асрдан оққанда «Боғкўчада одам ўлдиришибди!» деган овоза бозорда яшин тезлигида тарқади. Фозилбек қайтиб келгунича шум овоза баттар болалади.

— Ўлдиргани йўқ, ўзи ўлди, — деди Фозилбек Найнов закунни назарда тутиб.

— Закун ўз ажали билан ўлмаган экан... — дея уқдиришга уринди кимдир.

— Э, закун ўлсаям қутилмади, ҳали-вери кўмилади-ганга ўхшамайди. Боғқўчада ундан бошқа икки киши ўлибди!

— Биттаси чўкиб ўлибди! — деди бошқаси.

— Каттаси кечагина қамокдан қайтган экан!..

— Гултепадан қочган аристонлардан экан...

— Униси майлия, чўккан гўдакни сувдан топишол-маяётганмиш...

Фозилбекнинг юраги орқасига тортиб кетди. «На-ҳотки, Раҳим!..» Қамокдан қайтганида уйига чиқиб, уни кўрмаганига афсусланди. «Нега ўлади? Ким ўлди-ради, уни?...» Шундай дегач, назарининг бир чеккасида Маҳкам чўтнинг бужмайган афти елдек кўриндию, бойиб бўлди. «Йўғ-э!» деб юборди. «Ўзи базўр юрибдию!..»

Хуллас, неча хил ўй-неча хил хаёлда кўчаларига етиб келдию, тахмини тасдиқланганига ўзи ҳайрон бўлиб қолди.

...Найнов закуннинг жанозасига еттинчи марта амал-лаб бориб, инқилаб қайтаётган Маҳкам чўт сўрига етиб келгунича ҳолдан тойибди. Сўрининг лабига омонатги-на қўниб, кимсасиз кўчага хомуш тикилганича мадор йиғиш илинжида нафас ростлабди. Мудрабди. Орадан қанча вақт ўтган, бир пайт сувнинг беўхшов шалолаши-дан ва гўдак боланинг чинқиригидан чўчиб кўз очибди. Ариқда типирчилаб, бифиллаётган ёш болани кўрибди.

— Роҳила бувиникида яшаётган жувоннинг ўғли экан!..

— Ўйинчоғи ариққа тушиб кетибди, ўшани олмоқчи бўлибди!..

Маҳкам чўт кўзини очибди, эсхонаси чиқиб, «Ҳ-ҳой, ким бор!» деб бақрибди. Қаёқда, овози чиқмаб-ди. Мажруҳлиги ёдида йўқ, ўрнидан ирғиб турган экан, ўзини ўнгломай ерга юзтубан қулабди.

— Оёқ-қўли чалажонлигим эсидан чиқибди, Маҳ-кам чўт!..

— Эссизгина, ўшандаям бола ҳали чўкиб улгурма-ган экан-а!..

— Оғиз-бурни қора қонга белансаям ариқ ёқасига эмаклаб етибди, ҳисобчи!..

Шундай, Маҳкам чўт бир қўл-бир оёқда эмаклаб-сурғалиб ариқ ёқасига етиб келибди. Фақат, улгурмаб-ди. Болакай оқиб Шовзал кўмирчининг уйи остига кириб кетибди. Маҳкам чўт бирортаси эшитар деган умидда ариқ ёқасида бағрини ерга берган кўйи сув-нинг бетига шапалоқ тортиб, ураверибди. Шунинг ус-тига Раҳим келиб қолибди.

беланибди. На ҳисобчининг, на Раҳимнинг дами чиқибди.

Одамлар югуриб етиб келишганида Раҳимнинг кўзи косасидан отилиб, оқиб тушган, Маҳкам ҳисобчининг остида жонсиз ётган экан...

Фозилбек сўри ёнида ва ариқ ёқасида йиғилган, куймаланишаётган тумонат орасидагиларнинг кўпчилигини танимади. Роҳила момо бошдан-оёқ «қалт-қалт» титирар, тинмай, «Ман ўлай-й!.. Мангина ўлиб кўя қолай-й!» деб каловланар, минғирлар, оёқларидан жон чиқиб кетаётгандек базўр қадини тутиб турар эди.

— Вой, болажоним-м-м!.. Уғлим-м-м!!

Тўпланганлар бирдан жим бўлиб қолди, ҳамма кўча бошидан қоқилиб-суқилиб, фарёд кўтариб йиғлаб келаётган ёшгина жувон томонга қаради. Фозилбек тунов куни сўри ёнида Маҳкам ҳисобчи билан гурунглашиб турганида Роҳила момоникини сўраб келган хушрўй жувонни таниди...

21

— Отам чақиряптилар эртага саҳар борар экансиз.

Диёрбекнинг бу хабаридан Сабриддин бир кўнгли суюнса, бошқа томондан, «Нима гап, тинчликми?!» деган хаводирда ҳам қолди. Ахир бозорбоши кейинги пайтда неча марта ётиб қолган бўлса бозор томонлардан биронтасини чақиртириш уёқда турсин, ҳеч бир кимсани ҳузурига йўлатмади. Иккинчи сафаргисида бозорчилар орасида миш-миш тарқади, Қосимбек чолни нималар дейишмади!.. Уч-тўрт кун ўтиб эса, оқсоқол ҳеч вақо юз бермагандай бозорда пайдо бўлди — ўша-ўша хизматини давом эттираверди. Бозорбошининг «энди ўнганмайди»га чиқариб орзу-ҳаваси ҳақкалак отиб, нияти бузилганлар тилини тишлаб қолаверди. Сабриддин бозор ғалваларидан, бозор «об-ҳавоси»дан яхши хабардор эса-да, уларга кўпда аралашавермайди, ўзи бошчилигидаги ширинпазлардан нарига ўтмайди. У кўнглининг бир чеккасидагина акасининг Чойхона зотларидан эканини ўйлаб ўзича ранжиб юрар — Ака эса пинагини бузмайди, гоҳо, «Менга Чойхонада нима бор, иним? Бизга йўл бўлсин Чойхонага киришга» деб ўзини оқлаб кўяди, бозорбошиликка даъвоси йўқлигини очиқ-ойдин тан олади. — Сабриддиннинг назарида эса, акаси истаган куни бозорбошиликни қўлга киритиши мумкин, акаси бозорнинг Акаси ахир, бозорда ман-ман деганлар ҳам Ака билан ҳисоб-

— Раҳимни ажал етаклаб келибди!..
— Тавба, ҳисобчи уни ўлдирмоқчи бўлмаган-ку!..
— Эндигина уйлантириб, кўчириб юбормоқчи экан, отаси!..

— Ёйма бозорга паттачиликни келишиб қўйган экан...

Маҳкам чўтнинг пешонаси шўрми, Раҳимникими — ҳозир одамлар бу ҳақда ўйлаб ўтирадиган фурсати эмасди. Хуллас, Раҳим қараса, Маҳкам чўтнинг бети қонга беланган, тинмай қулочкашлаб сувни урар, хирллаб гўлдирашини Раҳим тушунмабди. Аксига Раҳим Маҳкам чўтни йиқилиб, ўзини ўнглолмай қолибди деган хаёлда югуриб келиб уни кўтаришга чоғланибди. Ҳисобчи ўзига ёрдамга ошиққан одамнинг бўйнига осибди. Не кўз билан кўрсаки, Раҳим!..

— Қасос олиш нияти шунда туғилган!..

— Ўзи қай аҳволда ётибдию, бировни ўлдириш хаёлига келадими, барака топгур!..

— Ҳисобчининг хаёли оқиб кетган болада бўлган!..
Ўшанинг алами жонидан ўтиб кетган!..

— Шундай бўлган, фақат...

— Раҳ-м-м! — ҳисобчи лабини чўччайтириб, гапиршга уринган. — С... сув... оқ... оқ...

Раҳим ўламан саттор тушунмаган. Маҳкам чўтнинг қад ростлашига кўмаклашиш мақсадида чўнқайиб, эгилган. Маҳкам ҳисобчининг соғ қўлини олиб, гарданига қўйган. Белидан кучган. Ҳисобчи Раҳимнинг бўйнига тармашибди. Раҳим қаддини ростлашга уринибди. Шу пайт ногаҳон Маҳкам чўтнинг соғлом қўли Раҳимнинг бўйнига бўғма илондек чирмашибди.

— Раҳим тушунмаган!..

— Кутмаган, кейин тушунгану, қаршилиқ кўрсатолмаган!..

— Ҳисобчи ҳасса таянавериб, соғ қўли темирга айланиб кетган!..

Аввалига Раҳим шўрлик ҳисобчининг муддаосига тушунмаган. Тушунгач эса, ўзини қўлга олишга, ҳушёр тортишга улгурмай, ҳисобчининг биқинига мук тушиб, қулаган. Қаршилиқ кўрсатиб ўзини ҳимоя қилишга уринган, бироқ, ҳарчанд типирчиламасин, кучи етмабди.

— Ҳисобчининг биқинини ўйиб олибди, Раҳим!..

— Жон аччигида чангаллаган-да!..

— Ҳисобчининг жони қотиб кетган-да, сезмаган!..

— Кўзи қонга тўлган!..

Маҳкам чўтнинг қўли «ғиппа» бўғганича омбурдек қисаверибди, қисаверибди. Раҳимнинг бошини бир-икки ерга гурсиллатиб урибди ҳам. Иккови тупроққа

лашади, ҳатто Қосимбек оқсоқол сирбой бермасликка уринса-да, Шомирза йўгон билан зимдан муросани мўлжаллайди, улар ўртасидаги муносабат жуда нозик, бинобарин, уларнинг орасига тушган одам қиличнинг дамида яланг оёқ юриб бораётган таваккалчининг аҳволига тушади. Шундай экан, Сабриддин эрта саҳарлаб Қосимбек чолнинг ҳузурига борсаю, бундан акасини хабардор қилиб қўймаса... нақ балои азимга гирифтор бўлади-я!..

У шунини ўйлаб азбаройи юраги орқага тортиб кетди, таҳликага тушганини сиртига чиқармасликка уриниб, бозорбоши нималар дейиши мумкинлигидан фол очиш кўйида боши қотди, хаёлан юз кўчага кириб чиқди. Диёрбекнинг кейинги гапи эса унинг ичида алангаланётган ўт устига сув пуркагандек, бирдан жони ором олди.

— Шомирза аканиям... икковингизни чақирдилар...

«Шуни эртароқ айтмайсанми, бола!» деб юборди Сабриддин ичида, сўнг хийла ўзига келгач, Қосимбек оқсоқолнинг аҳволини сўраб-суриштирди. Диёрбек, «тузуқлар, эрта-индин чиқадилар» деди, холос.

Махсус чорловдан акаси кўпда ҳаяжонланмаганини Сабриддин дарҳол пайқади, ўзича унга ҳаваси келди ҳам. Шомирза йўгон мийигида кулимсираб, укасига бирров қув қараш қилди.

— Чол нима демоқчи экан?.. — сўради у ўсмоқчи-лаб.

Сабриддин жавоб ўрнига елка қисди.

— Ўғлининг кўнглига қўл солмадингми?..

— Кўп гурунглашмадиям, айтдию кетди.

Шомирза йўгон остки гўштдор лабини осилтириб укасига бошдан-оёқ разм солди, негадир бош чайқади.

— Диёрбек, «тузуқлар» деди...

Сабриддин гапини охирига етказмай акаси унинг оғзига урди:

— Тузук бўлса чақиртирармиди, тузук эмаски, чақиртирган!..

— Эрта-индин ташқарига чиқолмаслигига кўзи етган бўлса, сизга бирор юмушни юкламоқчидир-да?

— Менга юкламоқчи бўлса, сени нега чақиради?!.

Шомирза йўгон шундай дедию, укасига қаттиқ қаради, акаси яқин-орада бу қадар... еб юборгудай ўкраганини Сабриддин эслолмади. Ҳар нима бўлганда ҳам акасида ўзига нисбатан ишончсизлик, шубҳа борлигини яхши билар эди. «Бозор одами-да, ҳеч кимга ишонмайди...» Ҳозир эшитган бир оғиз иддао таъсирида у

акасининг олдида ҳам, эртага рўпара келадиган оқсоқолнинг олдида ҳам ўзини жуда-жуда ёлғиз ҳис қилди. Тонг саҳарда Боғкўча бошида акасига рўпара келганида Шомирза йўғон кечаси билан ўйлаб чиққан шубҳаларидан бирига равшанлик киритиб олиш мақсадида укасидан сўради:

— Чол билан илгари сирлашган жойинг йўқмиди?..

Сабриддин устидан қайноқ сув қуйилгандек эти жазиллаб ачишди. Бошидан «қуйилган» шу сув акасига бўлган барча ошкора ва пинҳона ҳурматини «шилиб» туширгандек эди.

— Нималар деяпсиз, ака, ўлимдан хабарим бор...

Шундай деб туриб, у ҳам акасига қаттиқ қаради, акаси туни билан тоши-тарозида «ўлачаб» чиққан таҳликаси беважлигини билгач, бирдан енгил тортганини Сабриддин аниқ кўрди. Шомирза безбетларча ишшайди.

Ака-ука растабоши бозорбошининг уйига етиб боришгунича, йўлақдан ўтиб, Диёрбекнинг етовида ичкарига киришгунича ва қалин кўрпачалар устида бутун залворини тўкиб ўтирган Қосимбек чолни кўришгунича «чурқ» этиб оғиз очишмади. Ҳатто Диёрбекнинг шивирлаб берган саломига номигагина сўзсиз алик олган бўлишди, ҳовлидан ўтишаётганида, Диёрбек сирли оҳангда, «Кўчамизда жаноза борлигини отамизга айтмадик» деди, янаям шивирлаб. Шомирза билан Сабриддин «тушундик» деган маънода бош ирғадилар.

Қосимбек чол кунда кўришиб юрган одамдек салом-аликни жуда қисқа қилди. Шомирза йўғонга ўтирган жойида бош ирғаш билан кифояланди, шунинг ўзи унинг иззат-нафсига ботди, бунинг устига бозорбоши Сабриддинга бирров бош кўтариб қаради. Мўйсафиднинг бети ички ҳароратданми, ҳаяжонданми бўғриққан нигоҳида оғир ҳорғинлик яққол кўринди. Хона шу қадар сокин, шу қадар осуда эдики, Шомирза ва Сабриддиннинг ўй-хаёлларини банд қилган барча ташвишлар бирдан тумандек тарқади-кетди. Биринчи бўлиб бозорбошидек одам қамалиб ўтирган хонанинг анчайин тор ва ниҳоятда одмилиги ака-укани лол қолдирди, фақат дастурхонга қўйилган ноз-неъматларгина хона одмилигига «путур» етказиб турган эди. Орадаги ўнғайсизликни кўтариш учун Шомирза йўғон гапни шу дастурхондан «топди».

— А, бу, тўйларгаям бормайсиз, десам, ҳамма тўйхона шетта экану, ака, — деди у орадаги ўнғайсизликни кўтаришга ва мезбонни ўзига оғдиришга

уришиб. — Бизни жа-а сийлаб меҳмон қилмоқчисиз, шекилли?

Қосимбек чол синиқ жилмайди.

— Тўй силарники...

Акаси оқсоқолни тилга «киритиб» олганидан севинган Сабриддин беморнинг кўнгли учун илтифот қилди:

— Бозорни ҳувиллатиб қўйдиз, оқсоқол...

Унинг илтифотини Шомирза илиб кетди:

— Секинроқ айтасанми, ука, — деди овозини хийла кўтариб. — Худога шукр, соппа-соғсиз, уйдан чиқмай ўтирганингизга ҳайронман.

Қосимбек чол бошини кўтариб, хона ҳавосидан тиниқиб, чуқур нафас олди. Бўлаётган гапларнинг ўзига дахли йўқдек яна сукутга кетди. Шомирза йўғон гурунгни совутмасликка уринди.

— Ахир, ўзингиз ўргатгансиз-ку, оқсоқол, — деди у гап оҳангига пича киноя қўшиб. — Одамнинг қони...

— Айтганман, — деди бирдан жонланиб Қосимбек чол. — «Умр бўйи шетта юрган одамнинг қони бозорнинг қонига қўшилиб кетади» деганини эслади. — Айтганман...

Шомирза мутойибани янада қиздиришни кўзлади.

— Уёғиниям айтинг-да, оқсоқол.

— Қайсини?..

— Давомини. Бозорни қони нима эканини манави ёшлар ҳам билиб қўйсин.

У шундай деб укаси билан Диёрбекка беписанд ишора қилди. Оқсоқолдан жавоб кутмай қаҳ-қаҳ отиб кулмоқчи эди, кулгиси чолга оғир ботишини сезиб, овозини пастлатди.

Диёрбек отасидан хавотирда эди, кутилмаганда отасининг ўзи сўзга тушиб кетди:

— Айтганман, тўғри... — деди у оғир ўйларидан бирма-бир халос бўлишга уринаётгандек қийналиб. — Айтай, десам гапим кўп. Фақат, мен айтмасам ҳам ўзларинг кўпни кўрдиларинг. Бозор билан тил топишган одам... Тилини тушунгансанки, «тил топишдим» дейсан... Бозорнинг тили — пул! Қониям пул!.. Шу ерда яшаб, нафсинг шетта қондими — қонинг ҳам қўшилиб кетди, деявер!.. Илло бозорнинг бошқа ҳикматлари ҳам сон мингта... Қонингга пул қўшилдими — офатнинг шарбатини ичганинг шу!..

Қосимбек чол оғзи бўшлиқ қилиб ўзига қадрдон бўлиб кетган бозорнинг сирини гуллаб қўяётганини сезиб қолган одамдек бирдан тилини тийди. Жим бўлди. Хонага жимлик чўқди. Шомирза йўғон чолнинг охириги

гагини қариб мияси айниганликка йўйиб, баралла қаҳ-қаҳа отмоқчи ёки заҳар тотиб кўрган одамдек афти бужмайиб сўкинмоқчи ҳам эди, бироқ меҳмонлик иззатини сақлаш расми устун келди. Ака-ука мезбоннинг оғзини пойлашди, Диёрбек ташқарига чиққанидан фойдаланиб бир-бири билан неча бор кўз уриштиришди, Шомирза йўғон орага тушган сукунатдан юраги сиқилди. У гўё нафаси бўғзига тикилгандек ҳарсиллаб-пишиллади, гапирмоқчи эди, айтишга арзирли сўз тополмади. Бир кўнгли оқсоқолдан бозорнинг яна қандай ҳикматлари борлигини тингламоқчи эди, суриштиришни ўзига эп кўрмади.

— Хабар олайлик, ҳол-аҳвол сўрайлик, деб келишга неча қайта чоғландигу, сизни безовта қилмайлик деган хижолатда...

Қосимбек чол Сабриддиннинг истиҳоласини тушунди.

— Ўзим айтдим. Уч-тўрт кун ўз ҳолимга қолай, дедим... — Мулойимлик билан уни хижолатликдан ҳалос қилди оқсоқол.

Бозорбоши Сабриддинга гапирётганида овози ўзгача мулойимлашганини Шомирза йўғон дарҳол фаҳмлади. «Мен ҳам шу ердан» деган маънода томоқ қирди. Диёрбек кириб, меҳмонларга чой узатди. Отаси ўғли қуйиб қўйган чойга қарамади. Диёрбек чиқиб кетишини кутиб турди-да, эшик ёпилган заҳоти салмоқланиб суҳбатни давом этгирди.

— Қонни ажратадиган мавриди келди, — деди у дабдурустан.

Шомирза ҳам, Сабриддин ҳам нима дейишни билмай шошиб қолишди.

— Йўғ-э, ундай гапларни қўйинг! — деб луқма ташлади, ниҳоят, Шомирза. — Ҳали бозорда озмунча иш борми, ака! Ўзингиз бош бўлиб...

Қосимбек чол тиши лўқиллаб овриган одамдек «Им-м» деганча кўзларини чирт юмди. Сабриддин Диёрбекнинг, «Отам бозор ҳақида гапирмай қўйдилар» деганини эслади. Мана, оқсоқол, «Бозорни эшитмай ҳам, куймай ҳам» қабилида қўлини ювиб қўлтиққа уриб ўтирибди.

— Тугамайди, — деди қатъий оҳангда. — Энди яқин-орада тугамас... Мен бошқа нарсани айтай: одамларга одамлар қонини қўшайлик...

Оқсоқол шундай деб бир нафас сукут сақлади-да, «Хўш, нима дейсизлар?» деган маънода аввал Сабриддинга, сўнг Шомирзага қаради.

— Мирза, сиз кўпни кўрган кишисиз. Ёнма-ён яшадик, иссиқ-совуқни кўрдик, топдик, едик-едирдик. Паст-балаңд гаплар ўтган бўлса — мен унутдим...

Хонанинг илмилик ва пича димиққан ҳавоси ва хона соҳибининг кутилмаганда самимий муомаласи таъсирида кўнгли ийиб кетган Шомирза йўғоннинг азбаройи «ака»лик меҳри жўшиб, оқсоқолни ортиқ гапиришга қўймади.

— Вой, акахон-а, нима гап ўтибди орамизда, — деди у тасалли берувчи беғубор бир оҳангда. — Ога-ини бир соғиниб келдик. Атайин саҳарлаб келдик, бошқалар хабар топса, бутун бозор эргашиб келардику-я!..

— Раҳмат, ука... Ризқинг бутун бўлсин... Сенга ўргатгулик ери йўқ... — Қосимбек чол салмоқланиб, қовоғини ярим юмган кўйи босиқ ва вазмин гапирмоқчи эди, бирдан юраги тошиб кетди, шундан тезроқ гапира бошлади: — Айтадиган гапимни айтиб олай... Сабриддин... Эҳтимол, билмассан, сенга меҳрим балаңд...

Сабриддин миннатдорчилик маъносида бош ирғади ва... аканинг ҳам, уканинг ҳам хаёли бозорбошилик мероси ҳақидаги «васваса»ларга қочди. Уларнинг назарида Қосимбек чол шу ернинг ўзида ё Шомирза йўғонга, ё Сабриддин ширинпазга ўз лавозимини икки қўллаб тутқазадигандек эди. Бироқ, оқсоқолнинг кейинги гапи уларнинг қўлтигидаги тарвузни ерга туширди.

— Биласан, кенжам — ўғил. Шу чоққача бошини икки қилолмадим... Танирсан?..

Қосимбек оҳиста бош кўтариб Сабриддинга кўз қирини ташлади, унинг чехрасидан нур таралгандек бўлди. Сабриддин «ҳа» дея саволни тасдиқлади. Шомирза суҳбатдан четлашиб қолганига ҳайронлигини сездирмай мум тишлади.

— Обдон ўйладим. Отам тушимга кирди... Онасини кун ора кўраман... Шошириб қўймаяпти...

Қосимбек илгаритдан суҳбатдошларга илмоқ ташлаб қўйиб, уларни бир сидира назардан синовчан ўтказиш одати бор эди, ҳозир у ўзи ошиқаётганига қарамай, одатини тарк этмади. Назарида Сабриддин унинг муддаосини жуда-жуда оз илғади.

— Ўрнимдан туролсам, кўчага чиқолсам остонангга кул бўлиб борардим...

Шомирза йўғон оқсоқолнинг ниятини фаҳмлади шекилли, ўтирган жойида чайқалиб кетди, қулоғига ишонмай, зўраки томоқ қирди.

— Шомирза сизди, — деди Қосимбек чол. — Шундайми?

— Ия!.. Ҳа, ҳа-а!.. А, бу, оқсоқол!.. Сезмай-чи, ман...

Қўзғалган мавзу Шомирза йўғондек бетаъсир одамни ҳам каловлантириб юборди. У нима деб гўлдиради, гудранди — даврадагилар туғул, ўзи ҳам тушунмади. Қосимбек чол бу сафар Сабриддинга баралла бош кўтариб, тиккасига қаради. Сабриддин «дув» қизарди, опшоқ ва силлиқ юзи бирдан янаям оқарди, юпқа лаблари кулишни-да, кулмасни-да билмай, пириллаб учди. Хонтахтадан пиёлани олиб оғзига яқинлаштирди, чойни хўпламай, қайтариб жойига қўйди. У нигоҳи на бозорбошига, на акасига тушишини истамай, бошини эгиб олди. Қосимбек чол истиҳола қилиб ўтиришга тоқати етмади.

— Қуда бўламиз, ука...

Сабриддин елкасидан биров туртгандек чайқалиб кетди, ўз қулоғи билан эшитган таклиф ҳозирнинг ўзи-да амалга ошиб қоладигандек талвасага тушди. Оқсоқолдаги ошиқиш тўласича унга юқди.

— Қосимбек ака!.. — Товуши бўғилиб чиқди. Гапираверди: — Ака!.. М-мен ҳайронман, мутлақо кутмаган, ака, айтинг!..

Шу вазиятда Сабриддин гўдак боланинг аҳволига тушган эди. Акаси ё бозорбоши бирор сўз айтиб гапни бошқа ёққа бурмаса, нафаси қайтиб кетар ҳолатга келди. Бироқ Қосимбек чол ниятидан қайтмади.

— Мен бозорбоши бўлиб эмас, эрта кўчага чиқиб, қирқ йиллик курсига бориб ўтирадиган оқсоқол бўлиб эмас, қул бўлиб сўраяпман. Ўғлимнинг меҳри тушибди, тушун...

— Ахир!.. Қизим, қизимиз... Сиз соғайиб чиқинг, кейин...

— Вақт тигиз!.. Мен ўғлимга ишондим, тушун. Унга ишончим беҳад катта...

Шомирза йўғон вазиятнинг жиддийлигини пайқади.

— Қосимбек ака, — деди у томонларни мурсага келтиришга уринаётгандек икки ёнига қараниб. — Мен — холис. Сиздек инсонга битта экан, ўнта қизимиз бўлса, текин берамиз. Тўғрими, ука?

— Тўғри... лекин, қизи...

— Бўлди, дедим!..

Қосимбек чол шундай дедю, бирдан тутақиб кетди, қўллари билакларигача асабий титрай бошлади, буни ўзи ҳам сезиб, базўр ўзини гапдан тийди. Бошқа вақт бўлганида бундай ҳолатларда унинг зардаю дағдағасига унча-бунча одам дош беролмас эди. Ҳозир ҳам унинг «Бўлди, дедим!» и Сабриддинга «Оғзингни юм!» бўлиб

эшитилди. Шомирза дастурхон тагини ғижимлаб, ука-сига «жим» ишорасини қилди. Оқсоқол ўзини босиб олгач, давом этди: — Ҳаммасини билама-ан!.. Ҳозир орага битта сўз ҳам сифмайди. Раҳматли онаси кен-жамни фозил қилиб туғиб берганига ишонаман, шунга ишондим, тушун!.. «Онасидан сўрай, қизнинг ўзидан суриштирай» дерсан. Менинг вазифам қизнинг отасидан, отадан кам бўлмаган амакисидан розилик олиш. Тигиз, деяпман-ку!.. Шунинг учун расм-русумини бузиб, авалбош силарни чақирдим. Шунақасига қиз сўраш айб бўлса — гуноҳнинг бари менинг гарданимга!..

— Қизни танийсиз... эшитгансиз-а, ака?

Қосимбек чол Шомирзанинг тағдор ва писанда оҳангида берган саволига жавоб қайтаришга фурсати етмаётган эди. У жуда толиқди, азбаройи, вужудидан тер қуя бошлади. Бироқ, маслаҳат етилиб пишмагунича суҳбатни бас қилолмаслигини ҳам жуда яхши тушунди.

— Эшитганман, «бўлди» дедим-ку!.. Бундан муносиби йўқ, ўғлимга, худо жуфт қилиб яратган икковини!.. Тўғри, Сабриддиннинг тўйларига борганмиз... Бозор одамлари орасида танимаганим йўқ. Фақат, шу қироатхонага эътибор қилмадим. Шунга ақлим, фурсатим, эҳти-мол, фаросатим етмади. Айбимни Фозил... Фозилбек ювди. Қироатхонанинг гуноҳи ҳам менинг бўйнимга...

«Бозорнинг таназзули қироатхона қаровсизлигининг касофатидир, ҳойнаҳой...»

— Қўйинг, Қосимбек ака! — деб юборди Шомирза астойдил ранжиб. — Икки ёшнинг бош қовушишига сабабкор бўлишнинг нимаси гуноҳ?!.

Қосимбек тўсатдан ёнбошидаги пастак деразани қаттиқ итарди. Дераза тавақалари синиб кетгудек «зарда» билан қарсиллаб, ланг очилди. Хонага енгил, бироқ қандайдир ёқимсиз заҳил ҳаво ёпирилди.

— Дуо қилинг! — деди Қосимбек Шомирзага. — Сиз — холис, дуо сиздан!

Сабриддин бояги-бояги талвасаси тинмаган, ҳамон нимадир деб эътирозини уқдиришга уринаётган бўлса-да, ҳар қалай қаршилиги боягидан анча пасайган эди. Унинг шундан бўлак чораси ҳам қолмаган эди!..

Биринчи бўлиб Шомирза йўғон кафт очди, Сабриддин иккиланиб, безовталаниб аранг унга эргашди, очилган кафтларини юзига яқин келтирмай тиззасининг устида сақлади. Дуо қилишни «холис»дан сўраган Қосимбек чол тоқати етмай, ўзи бошлаб юборди:

— Илойим, ўзинг қовуштирган бўлгин, бу фурсат ганиматда ғофил бандангни адаштирамагин, о-омин!..

Опшоқ кишни кутиб ҳолдан тойган дарахтлар қов-жираган япроқларининг баҳридан ўтади, яккам-дуккам тўкилган япроқлардан қуюқ дарахтзор пойига олтин поёндоз тўшалади. Суви камайган кўл тевараги кимсасиз, ҳувиллаб қолади, хиёбондан чиқаверишдаги айқириб оқаётган шовва олдида йўловчилар бир муддат тўхтаб, шовванинг телбаларча талвасада кўпиришидан кўз узолмай қоладилар. Шовва устига ташланган жуда энсиз кўприк жуда омонатга ўхшайди... Ҳар сафар кўприк тепасига келганда, Қадрия бир зум чўчийди, кўнглига ҳавотир оралаганини сездирмайдию, Фозилбекнинг билегидан тутади, уялиб, кўйиб юборади. Шунда Фозилбек унинг хипча белидан кучиб ўзига тортади, «Чўчиманг, Қадрия, тушиб кетмаймиз» деб уни етаклайди. «Вуй, оқишини!» деб юборади қиз. «Сув эмас, олов, аланга» дейди ҳазиллашиб Фозилбек, буни эшитган Қадрия беихтиёр икки қўллаб йигитнинг биллагига тармашади. «Сиз билан сувнинг эмас, оловнинг устидан ўтишга ҳам тайёрман!» дейди Фозилбек, атайин қил кўприкнинг ўртасида таққа тўхтаб, кўприкнинг суянчиқлари ғойиб бўлиб, ўзи варракнинг ипидек дирилайди, Қадрия бетини йигитнинг кўксига босади, «Тезроқ юринг, Фозилбек ака, ўтиб олайлик!» дейди жон аччиғида... Фозилбек, Қадрия — икки киши эмас, бир тан-бир вужуд бўлиб, битта қомат-битта соя бўлиб кўприқдан эсон-омон ўтишади... кечаги беқарор шамол ва жаладан сўнг шамоллаган шекилли, ҳаво... тумовга йўлиққан бемордек оғир нафас олар, бундай пайтда сув ёқалаб кетган қуюқ дарахтзордан паноҳ топиш мумкин, холос...

Бу «паноҳ» ҳам ҳувиллаган... Айни ҳазонрезги палла, сокин оқаётган анҳор ёқалаб кимсасиз ёлғизоёқ сўқмоқда бораётиб жуда-жуда сирли гаплар айтгиси келади, одам... Қандай мавзуда сўз очма, улар жуда-жуда сирлидек, кўнгилининг энг тубидан сизилиб чиқаётган махфий дил розидек суҳбатдошинг қулоғига хуш ёқади... Баҳорнинг эмас, кези келганда, кузнинг ҳам ҳавосига ишониб бўлмайди. Бўлмаса... оёқ остидаги ҳазон «штир-штири»га бош узра ёмғир шивир қўшилди, тириклик кўйидаги одамлар... оёқ остига боқмаган банда кўкка ҳам кўз ташлашга фурсат топмайди, ваҳоланки, оёқ остидаги ҳазон штири ва бош узра ёмғир шивиридан ҳаёл дунёга келади, қўш ҳаёл қайини вазмин ва осуда оқим узра сокин ва адоқсиз анҳор ўзани бўйлаб суза кетади...

- Ёмғирни ёқтирасизми? — сўрайди Қадрия.
 - Ёмғир, қор ёғишини кўп кузатаман. Уларга кўшилиб хаёл ёғади. Сиз-чи?
 - Жудаям ёқтираман. Ёмғир узоқ шивалаб ёғса дераза ёнида ўтириб ташқарини кузатсам... Бундай дарахтзорда сайр қилиш ҳам ўзгача экан. Ҳеч ким йўғ-а?..
 - Одамлар бозорда... Ажаб қилишади.
 - Нега?
 - Бизни ёлғиз қолдиришгани яхши эмасми?
 - Шамсияни тутиб олинг...
 - Ёғаверсин, ҳозир ўтиб кетади. Тўғрими, бизни ёлғиз қолдиришгани...
 - Шамсияни тутиб олинг...
 - Икковимизга биттасиям кифоя.
 - Қадрия муғамбирона кулимсираб, йигитга кўз қирини ташлади.
 - Мен — худбинман, ўзимникини бошқаларга раво кўрмайман.
 - Худбинликда мен ҳам сиздан қолишмайман.
 - Сиз худбинмисиз?
 - Опам, акам мени «худбинсан» деб кўз очиришмайди.
 - Ўз хаёлидан бошқани билмаслик ҳам худбинлик...
 - Ёмон худбинликми?
 - Яхши худбинлик.
 - Яхши бўлса, келинг, менинг шамсиямни тутамиз, икковимизни ёмғирдан тўсади.
 - Балки сизники эмас, меники маъқулроқдир?
 - Сизники-меникиси борми, Қадрия?..
 - Сизнинг бошпанангиз — бозор, меники — қироатхона: қай бири афзал?
 - Бўлмаган гап, меники ҳам қироатхона!
 - Қироатхона бўлса, шу-унча вақтдан бери қаёқларда дайдиб юргандингиз?
 - Қироатхонага етиб келиш учун бозорда шу-унча дайдиб-улоқиш керак экан-да! Мана, ниҳоят, ниятимга етдим!..
 - Етдингизми?
 - Етдим!..
 - Етган бўлсангиз, шамсияни тутиб олинг...
- Фозилбек дарахтларнинг зич учлари туташ осмон томон юзини тутди, ҳаво очила бошлаганини кўрди, бироқ Қадриянинг сўзларида эркалик, меҳрибонлик, яқинлик майллари сезиб, қўлидаги шамсияни шарақлатиб боши узра ёйди.

Қадрия кўкси тўлиб нафас олди. Фозилбек қизга айтгиси келаётган гаплари жуда кўп эди, бундай овлоқ йўлларда боратуриб ҳар қанча гапирмасин, тинмай изҳори дил қилмасин яна шунча, йўқ, айтганларидан бир неча ўн, юз, минг баравар гаплари қолиб кетаётгандек туюлаверар эди. У баъзан «чурқ» этмай жимгина кетаверишни ёқтирар, баъзан Қадрияни гапга солиш, уни ҳам очилиб-яйраб гапиришларини жон қулоғи билан тинглашни истар, бироқ, қизни гапиртириш қийин эди.

— Ширкатда неча киши ишлайсизлар?.. Ходимлар кўпчиликми? — сўради Қадрия, тўсатдан.

— Бир ўзим... — деди Фозилбек, — бошқа ходим йўқ.

— Нега?.. Қандай қилиб?! — ҳайрон бўлди Қадрия, кулишини ҳам, очиқдан-очиқ ажабланишини ҳам билмай.

— Ширкатимиз бир ўринли, холос... Бошқа ходим ҳам, ишчи ҳам... ҳеч кимга зарурат йўқ.

— Тушунмадим...

— Ҳеч зоғни ёнимга йўлатмаганим учун ҳам мени худбин, одамови дейишади.

— Ширкатингиз қаерда жойлашган?

— Қадрия! — Фозилбек бирдан ҳаяжонланиб гапга тушди. — Сиз тушунмадим, деманг. Илтимос, мени ҳеч ким тушунмайди, бундан сира ранжимаيمان, ўксимаيمان ҳам, фақат сиз шундай деманг. Чунки сиз, фақат сиз мени жуда-жуда яхши тушунасиз. Ахир энг тушуниб бўлмайдиган одамни ҳам дунёда тушунадиган битта яқин меҳрибони топилади-ку! Ўша — сиз, сиз, ўзингиз!..

Қадрия йигитнинг кўзидаги ҳайрат, илтижо ўтлари алангаланиб бораётганини кўриб энтикиб кетди, беихтиёр унинг қўлидан маҳкам ушлади. Бошини ҳам қилди. Тилининг учига йиғилиб келган гапларининг фақат биттасинигина айтди:

— Ҳамма яхши гапларим сизники, тушунаман, Фозилбек ака...

— Қадрияой, менинг гапларимга ажабланманг, ҳайрон бўлманг, мен...

— Астойдил мулоҳаза қилинса воқеа-ҳодисаларга ажабланишнинг ҳожати йўқ, — дея гап бошлади Қадрия анҳор юзида оҳиста оқиб бораётган бир жуфт сап-сарикч япроқдан кўз узмай. — Ўтмиш, замон фидиракка ўхшаб айланаверади. Дунёлар ҳам, замонлар ҳам, одамлар ҳам ана шу айлана ичида гоҳ келади-гоҳ кетади, гоҳ келади-гоҳ кетади...

— Бозор-чи, бозор одамлари-чи?

— Улар ҳам. Одамлардан меҳр-оқибат камайганидан тортиб сичқон урчиганигача, ажабтовур махлуқ пайдо бўлганидан тортиб ернинг чўкишигача...

— Ножинс?..

— Ножинс Гултепадан тарқамаган, адашмасам, у омборга айлантирилган масжиддан чиққан.

— Масжидан?!.

— Масжиддан, демадим, бир пайтлар омборхонага айлантирилган масжиддан.

— Баҳром посон сирқовланиб қолибди, замон туғиб, кечагинда омборхонани қайтадан масжидга айлантиришга киришибди.

— Масжидни омборхонага айлантириш — гуноҳ, омборхонани масжидга айлантириш — тавба. Баҳром посон деганингиз тавба қилишга улгурармикан?..

Фозилбекнинг назарида ёнида оппоқ либосга ўралган, ҳар нарсадан хабардор фаришта бораётгандек туюлди. У билан истаган мавзуда суҳбатлашиши мумкин. Уни ҳатто... ҳатто ўз ширкатига ходималикка қабул қилиши ҳам мумкин!..

— Нега улгурмайди?.. Ўзингиз айтган ривоятдаги... бўрилар отларни қувиб етиш фурсати келмадими, ишқилиб?

Қадрия жиддий эди.

— Ривоят эмас. Дунёнинг барҳам топишидан дарак берувчи белги, ишора у. Бу дунёда белгисиз ҳеч бир нарса йўқ. Осмони-фалақда юз берадиган талотўпни ерда ҳаммадан бурун сичқон сезади. Сичқон ер остидан қочиб чиқиб, ўзини одамлар орасига уради. Одамлар ўз ташвишларидан ортмайди. Ҳаловот йўқолади. Ким билади, дейсиз, ана шу ҳаловотсизлик одамларни чалғитиб туриш учун зарурдир?.. Лекин коинотдаги тўфоннинг аломатлари устма-уст заминга етиб келаверади, оёқ остидаги ернинг ўз-ўзидан чўка бориши ҳам шундай аломатлардан бири, фақат беҳаловотлик орасида бундай нарсалар, ҳатто тирик жон учун э-энг муқаддас саналган фарзанд кўриш ҳам дахмазага айланади.

— Туғиш...

— Туғишдан воз кечиш ҳаёт маромини тўхтатишга уриниш, дегани... Ҳаётга, яшашга қарши исён дегани...

— Ҳаловотсиз одамлар гўё ҳаловот истаб бола орттирмайдилар, бироқ шу сабабдан дунёга келмаган чақалоқлар ўрнига улар ўн ва юз чандон кўпроқ ҳаловотсизликларга мубтало бўладилар.

— Одамлар босар-тусарини йўқотади. Гўё қанчалик ошиқсалар юмушлари битаётгандек туюлаверади, аслида эса... фарзаңд ўрнига ўша ҳаловотсизликларини семиртириб, урчитиб-урчитиб кўпайтираверадилар... Ҳаловот билан юзма-юз қолишдан чўчиб, йўқ ерлардаги хурсандчиликларни ўйлаб топадилар...

— Тўй устига тўй қиладилар.

Қадрия жим бўлиб қолди.

— Қаёққа кетяпмиз? — чўчиб уйғонган боладек кўзларини катта-катта очиб, киприкларини пирпира-тиб сўради у.

— Бари бир эмасми! Гап қаёққа кетаётганимизда эмас.

— Нимада?

— Шу-ундай сокин овлоқда ёнма-ён, бемалол суҳбатлашиб бораётганимизда.

— Ғалати-а, Фозил ака... дунёнинг ғилдираги айланаверади, муҳаббат эса ўша-ўша такрорланаверади...

— Тақдир-чи?

— Тақдир авлоддан-авлодга ўтади, мерос қолади.

— Қадрия!..

— Қаёққа боряпмиз, Фозилбек ака?

— Муҳими — қаёққа бораётганимиз эмас, ёнма-ён суҳбат куриб...

Фозилбек гапини охирига етказолмади, у қизнинг оппоқ бўйнидан, қулоғининг ёнгинасидан осилиб тушган соч толалари остига «яширинган» холидан кўз узолмай туриб қолди. Эти жимирлади, бармоғининг у-учи билан холни силамоқчи эди, Қадрия гап бошлаб уни чалғитди:

— Муҳими — ёнма-ён бораётганимиз эмас-да, қаёққа бораётганимиз. Қаёққа олиб боришини билмаган йўлдан кетаверамизми?

— Ширкатга, ёлғиз ўзим ишлайдиган ширкатга борамиз.

— У ерга иккинчи одам сизмайди-ку?..

— Иккинчи одам бўлиб эмас, битта бўлиб... бир тана, бир вужуд, бир хаёл, бир орзу-ният бўлиб кирамиз у ерга. Тушунапсизми, Қадрия?!.

— Фозилбек ака!..

— Чин севгию, ўлимдан бошқаси ёлғон!..

Фозилбек қулоғига сингиб қолган қўшиқ мисрасини ҳиргойи қилиб, кўзларини сузиб қизга қаради. Сўнг унинг саволига жавоб қайтарди:

— Ҳозирги пайтда ҳеч ким йўлсизликдан чўчимаса ҳам бўлаверади. Чунки ҳозир ҳамма йўллар бозорга олиб боради...

— Негаки бозор майдони пастлик, сатҳи теварак-атрофга қараганда а-анча пастлик. Салгина хушёрлик-ни бой берган одам пастликка қараб тарвуздек думалаб тушаверади.

— Ҳовузга ўхшайди...

— Суви қуриган ҳовузга...

— Одамлар баҳорги тошқин сувдек бозор майдонига оқиб тушади...

— Ва фарқ бўлишдан қўрқиб...

— Сувсиз ҳовузда ҳам фарқ бўладими?..

— Бозор — сувсиз бўлса-да, одамларни фарқ қиладиган ҳовуз.

— Унга фарқ бўлмаслик учун...

— Фарқ бўлаётганини англаб етиши керак. Кейин...

— Қутилиш чорасини...

— Қутилиш учун тепага интилади, бозор тубидан... ҳовуздан чиқиб олишга интилади.

— Интила-интила қироатхонанинг пойидан чиқади.

— Тўғри, жуда тўғри — бозор тубида қолиб кетишдан қироатхона қутқаради.

— Бозор майдони қадимда «теп-текис бўлган» дейишади...

— Бозорга айлангач, даврлар ўтиши билан чўка бошлаган... Нафс бандаларининг найранглари ва суллоҳликларини кўтара олмай ер чўккан...

Фозилбек бир кўнгли Қадрия фариштамасми, деган хаёлга борди. Унинг ҳозиржавоблигидан, топқирлигидан ҳайратга тушди. «Қиз бола... жувон бошига...»

— Ҳа-а, тоддим-ми?!.

Фозилбек бехосдан капалаги учиб кетди. «Яқин ҳазилвон ўртоқлардан бирортаси» деган хаёлда овоз келган томонга ўтиридию, кўзи чиндан ҳам танишларидан бири... кампирга тушди!..

— Ким бу?! — сўради Қадрия ўзини Фозилбекнинг панасига олиб. — Фозилбек шундагина қизнинг ҳам чўчиганини пайқади. — Шунинг учун уни тинчлантириш мақсадида оҳиста шишшиди:

— Йўқолган кампир...

— Қайси...и?..

Кампир йигит билан қиз шивирлашиб суҳбатни давом эттиряпти деб ўйлади шекилли, рашки келгандай уларнинг орасига суқилди. Бит кўзларини қисиб, ажин қоплаган қоп-қора башарасини тириштириб, тиржайди. Фозилбек биринчи бўлиб кампирнинг қорнига қаради, қарадию ҳанг-манг бўлганидан тили айланмай қолди.

— Хе-е-хе, хаҳ-ҳ!.. Кўрдинг-а!.. Сездинг-а!..

Нима ҳақда гап бораётганини тушунмаган Қадрия энди чўчимай қўйган эса-да, кампирнинг иркитлигидан у билан шу тахлит гап сотиб турган Фозилбекка ҳайрон бўлаётган эди. «Нимани сездингиз?» деб сўради у йигитдан. Саволига кампир жавоб қайтарди:

— Ҳар балони сезади!.. Билмаган нарсаси йўқ, бунинг. Хушёр-р, хаҳ-ҳ!..

Фозилбек кўриб турган нарсанинг чин ё ночинлигига ақли бовар қилмай кампирни бош-оёқ кузатди. Кузатгани сайин гумони тасдиқлана борди.

— Болабездорларга ялиниб-ёлвордим-а!.. Қатта-а, менга кулоқ солармиди, бу, манжалақилар!.. Ху-у, бола кўр қип қўймагурлар!.. Тавбагина қилай-я!..

Қадрия Фозилбекнинг билагидан тортди.

— Юринг, кетайлик. Қаранг, одамлар тўпланяпти.

— Қаёққа кетамиз? — деб сўради Фозилбек меҳрибонлик билан.

— Қаёққа бўлсаям, майли, шу ердан кетайлик!..

Майда қор учқунлай бошлади. Фозилбек Қадрияни етаклаб, хунармандлар дўкони бўйлаб чўзилган тор йўлақдан илдам юриб, одамлар орасига сингиб кетишни мўлжаллади. Бироқ, «Вон Суу» ҳам уларга изма-из эргашиб келаверди. Фозилбек кампирни чалғитиш чорасини ўйлади:

— Биз шошаётгандик, моможон, сиз астароқ юринг...

У меҳрибонлик билан айтган эди, балога қолди.

— Ҳамманг шошасан-а!.. Шошганда, бир ишнинг уддасидан чиқсанг экан!.. Хаҳ-ҳ!.. Шошиб-шошиб шу ойимчани топдингми?

Қадриянинг ранги доқадек оқариб кетди. Фозилбек кампир билан гаплашаётгани учун қизга бирров кўз ташлаганининг ўзида Қадриянинг янаям гўзаллашиб, янаям чеҳраси нурга тўлганини кўриб энтиқди, қизни тоза бир муҳаббат-ла оғушига олгиси келди. Афсуски, кампир уни ўз ҳолига қўймади.

— Бир-бирингга бирам ярашибсанки!.. Вой, ҳавасларим келди-я!..

— Тезроқ юрайлик!.. — Қадрия кўзини ердан узмай Фозилбекнинг билагидан тортқилади.

Бунга сайин кампирнинг чакаги тинмади:

— Ана, қара, шошмаган одам борми? Ҳамманг шошасан! Шошасану, эплаган ишинг киссамнинг кирига арзимади! Хаҳ-ҳ!.. Фозилбек билан Қадрия ёнма-ён

солинган ошхоналар қаторига етгунча кампир уларни соядек таъқиб қилиб борди, гуж оломон ёнида улар таъқибдан қутилишди. Ўтган-кетганлар тўда орасидан эшитилаётган овозаларга қулоқ солиб беихтиёр тўхтаб қолаётган эди. Фозилбек тўхтамаса-да, қулоққа чалинаётган узук-юлуқ гап-сўзлардан оломон тўдалашганининг сабабини билиб олди.

— Қар-ри... ёши саксон иккида!.. Қўлида тилла зуғи... Кимда-ким топса...

Фозилбек «таққа» тўхтади. Ҳозиргина келган йўлига аланглади. «Одамлар! Ана, йўқолган кампир, ана!» деб ҳаммага жар солмоқчи эди, боядан бери изидан қолмаётган кампирдан ном-нишон топмади. — Эссизгина, ташлаб қочмай, бирга келсак бўлар экан. Қатта қолди энди, кампиршо?!

Қадрия беғубор кулди.

— Нега куляпсиз, Қадрия? — деб сўради ҳамон чор атрофга аланглаб, кампирни излаётган Фозилбек.

— Уринманг, тополмайсиз, — деди қиз бамайлихотир.

— Нега? — ҳайрон бўлиб ҳамроҳига қаради Фозилбек.

— Кутганингиз — келмайди, излаганингиз — топилмайди, кутмаган-изламаганингиз эса оёғингиз остидан чиқади.

Фозилбек Қадрия топган ўхшатишдан таъсирланиб, уни елкасидан аста қучиб бағрига тортди. Қиз ўзини четга олди. Қадамини илдамлаштирди.

— Бозорнинг ў-ўртасидамиз-а!.. — Эркаланиб огоҳлантирди у Фозилбекни.

— Фарқи йўқ, — деди Фозилбек.

— Ҳамманинг гап-сўзига қолсангиз ҳамми?..

— Бутун бозорга гап-сўз бўлишга тайёрман!

— ...

— Эшитдингизми, Қадрияой, бутун бозорга гап-сўз...

— Ундай деманг, хўп?..

— Деявераман!..

— Деманг, Фозилжон ака, «хўп» денг.

— Нима десангиз — хўп!.. — Фозилжоннинг бирдан шумлиги тутди, у Аёнбекнинг тили чиқаётган кезларини эслади. — Жияним икки ёшли пайтида «хўп»ни «оп» дер эди. Гапириб бўлмасимдан «оп» деб турар эди. Сизга ўша жияним бўлиб, икки ёшли гўдак бола бўлиб айтаман — нима десангиз «оп» дейман. Майлими?

Қадрия самимий кулди.

— Майли, — деди.

— Фақат, «оп» десам, «ўп»га ўхшаб кетади-да.

Қадрия ўпқаланиб қовоғини уйди. Фозилбек ҳазили ноўрин чиққанини сезиб, тўхтаса-да, қиз томонга ўтирилмади. Қадрия бир-бир юриб келиб, Фозилбекнинг орқасида тўхтади. Фозилбек буни сездию, индамай қизнинг олдинга ўтишини кутди. Қиз ўтмади. Ёнгиналарида кимдир беҳаёларча шанғи овозда «қаҳ-қаҳ» отиб кулди. Фозилбек «Вон Суу»нинг бўғиқ товушини таниди.

— Вой, ҳавасларим келди-я!.. Вой, жонгинамни қоқай-я!.. Вой...

Фозилбек ҳозиргина излаб тополмаган одами оёғининг остидан чиққанига шошиб қолди.

— Моможон! Сизни қидиришяпти, ахир!.. Ана, ана-ви...

«Вон Суу» энди қиқирлаб кулди.

— Шулар йўқолган одамни топадими?! Шуларинг-а?!

— Неча кундан буён зор қақшаб қидиришяпти.

Кампир бирдан жиддий тортди. У қоп-қора ва таёқдек косов билагини ҳаволатиб Фозилбекни энгашишга ундади. Фозилбек хиёл энгашди, кампирнинг қоп-қора манглайига кўнган қор учқуни чуқур ажин йўлида эрий бошлади. «Сен ҳам» деди кампир Қадрияга. Фозилбек кампирга бўйсунганини кўрган Қадрия ҳам бўйин эгди. Кампир аввал томоғини қириб олди, сўнг қаттиқ пичирлади:

— Эсон-омон туғиб олай, Вон Сууниям ўзим топиб бераман.

Йигит билан қиз нима дейишни билмай қолишди.

— Шунақа, — деди кампир кемшик тишларини кўз-кўз қилиб. Унинг бетида хижолат аломати сезилди. — Бошқа иложи қолмади. Сенлар туғишни истама-саларинг, ўзим туғаман!.. Шу бозор-шу одамлар корига ярайдиган болани ўзим туғиб бераман!.. Кейин ҳаммаси ўзларингга қолади!..

— Ўзимизга?

— Ўзларингга!.. Сан билан манави арзандангга ишонман, йигит!.. Сенларга меҳрим ёмон тушди...

Ун уч ёшлардаги бола йиғлаб, йўловчиларга ёлбориб ўтди. У йиғласа-да, кўзида ёш қуриб қолган эди.

— От-аравамиз чуқурга ағанаб кетди. Жон амакилар, ёрдам беринглар!.. От ўляпти!..

— Жигарини илинсанг, мен чиқариб бераман, бола!..

— Бировнинг оти эди, амаки!..

— Бировники бўлса, сўйиб, қазига бос, иссиғида!..

Фозилбек қулогини беркитди. Қадрия уни четга етаклади. Пича юриб, кимсасиз овлоқ кўчага киришди. Фозилбек узоқдан қироатхона эшигини кўрди. Қироатхона бозор майдонидан хийла тепаликка жойлашган, шу боис бу томондан бозор майдонлари яққол кўзга ташланар эди. Тез юришганидан қизнинг чаккасида зера-зера тер томчилари пайдо бўлди, дудоғи янаям қизариб ўн чиройига юз чирой қўшилди. Фозилбек буни кўриб, юраги ҳаприқиб кетди.

— Нималар қилиб юрибмиз-а, Фозилжон ака, — деди ҳамон ўнғайсизланиб Қадрия. — Таниш-билиш кўриб-негиб қолишиниям ўйламаймиз-а!.. Ахир сизни ярим бозор танийди...

— Таниса-чи!.. Вон Суу момонинг ҳаваси келдию, нимадан чўчийман?

— Ғалати кампир экан.

— Эйтибор қилдингизми, кампир бошига...

— Айтдиям-ку! Кўриб, кўзимга ишонмадим!..

— Бизга илашиб олганини тушунолмаяман.

— Инсофийларга ўхшайди.

— Инсофий?!.

— Ҳа, — деди Қадрия. — Сиз ҳам инсофийсиз.

Фозилбек тушунмади, Қадриянинг «Аёл киши оиласи билангина сирдош бўлади» деган гапини эслади. Шу топда унинг учун Қадриядан кўра яқинроқ, меҳрибонроқ... сирдошроқ одам йўқ эди.

— Қадрияой!..

— Ҳм?..

— Қадрияойим!..

— Ҳа?..

— Қадрияжоним-м!..

— Фозилбек ака!..

— Биз бахтли яшашимиз шарт, жоним!..

Йўлнинг нариги чеккасидан бошланган ёйма расталари томон ўгирилиб турган Фозилбек «Ана!» деди, кўздан бери излаётган одамани топгандек ҳовлиқиб.

— Ким? — деб сўради Қадрия.

— Момо айтган хотинлардан бири.

— Қайси бири?

— Ҳов-в, ана, битта боласини кўтариб, иккитасини эргаштирган, ўша.

— Нима қипти, уларга?

— Момо минг ёлборсаям ҳомиласидан воз кечаётганлардан!..

Фозилбек ҳатто шундай гапни ҳам истиҳола қилмай, қизга тушунтирмоққа оғиз жуфтлаган эди, бозорнинг ўртасида қад ростлаган Баланд тимда қаттиқ шовқин-сурон, тўс-тўполон кўтарилди. Фозилбек билан Қадрия бараварига тим томон ўтирилишди. У томондан эркакларнинг бақир-чақириви, шалоқ сўкинишлари, хотин-халажнинг қий-чуви зўрайди. «Бир тим одам зигирдек Ножинсга кучи етмаяпти» деди Фозилбек Қадриянинг қулоғига сирли янгиликни айтаётгандек. Шундай дедию, кўз ўнгида Чойхонадаги қайрағоч шохида кўрган махлуқ гавдаланди. Ҳа, бир қарич чиқмайди, на олмахонга, на каламушга ўхшайди, чордона қауриб ясланиб ўтирганига ўласанми!.. Сўлагининг кўплигини!.. Пешобимикан?.. Бири биридан басавлат ажабзотлар эса бошига сизилиб-оқиб тушаётган сўлакка... шилимшиқ пешобга парво қилмас, худди сезмаётгандек кимнинг нечта соққаси чуқурчага тушгани ва Югурдак нечта одамни у сўридан бу сўрига ўйинчоқдек алмаштиришини сўзсиз-несиз кузатиб туришар, буни тепадан кузатиб ўтирган ножинс... Ножинс?.. Ножинс шу бўлса-я?! Худди ўзи!.. Тимдагиларнинг қонига ташна қилаётган, бутун бозорга тарқаб кетиш хавфи туғилаётган?! — Ножинснинг пастдагилар устидан қиқир-қиқир кулиши қулоқ остидан нари кетмаяпти...

— Ножинс ўлмаса керак...

Қадрия бу гапни учинчи бор такрорлаганидагина йигитнинг қулоғига кирди. У «Нега?» деб сўраб улгурмасидан тимда нимадир гумбурлаб ағдарилди, тўс-тўполон кўпди, тимнинг баланд-баланд очиқ деразаларидан бурқисиб, қуюқ чанг-тўзон кўтарилди...

23

Қосимбек чол бир неча кундан буён ўрнидан турмай, хонадан чиқмай ётганини унутди. Ҳозироқ тўйни бошлаб юборадигандек ўрнидан қарийб ирғиб турди. Шу кайфиятда ака-ука меҳмонни бирма-бир бағрига босишга ҳам тайёр эди. Бироқ, остонага етган жойида «тақда» тўхтади, кўз олди хиралашиб, чайқалиб кетди. Оқсоқол ўзича эмас, уни қандайдир ички бир куч тўхтатганини меҳмонлар сезди. Юз бераётган «ҳодиса»ни ҳамон тўла-тўкис идрок этолмаётган Сабриддин оқсоқолни суяб қолиш учун у томон интидию, бу қилиғи акаси томонидан таънага учрашини эслаб ўзини тийди. Аммо-лекин шу топда Шомирзанинг ўзи астойдил хавотирда бозорбошини эҳтиётлашга ошиқди.

— Ака, шошманг!.. Безовта бўлманг!.. — деди Шомирза йўғон бозорбошининг билагидан тутиб. — Келинг, сиз ўтиринг, биз ўзимиз...

— Диёр!..

— Ҳозир ўзи келади, — деди Шомирза, бироқ, Қосимбек чол очиқ деразадан ташқарига юз тутиб, ўғлини чақирди: — Диёрбек, анавиларни опке, ўғлим!..

Оқсоқолнинг овози шу қадар хотиржам, шу қадар ўктам ва шу қадар жарангдор чиқдики, унинг овозида заррача беморлик аломати сезилмади. Шомирза билан Сабриддин ҳам мезбоннинг овозини эшитишгачина, хотиржам тортишди. Зум ўтмай остонада Диёрбек кўринди, унинг қўлида иккита асил зарбоф тўн бор эди. Қосимбек чол «Ўзинг» деди қўли билан меҳмонлар томон ишора қилиб. Ака-ука буни кутишмаган эди.

— Ия-ия, ишлар жиддийлашиб кетдию! — Шомирза йўғон шундай деб кифтини Диёрбекка тутди. Отасининг амрини сўзсиз адо этаётган Диёрбек кичик онасининг, «Туни минан мижжа қоқмадилар» деган гағи таъсирида ора-чора отасининг кўзига назар ташлашга ҳаракат қиларди.

Ҳовлига аввал Диёрбек, сўнг Шомирза йўғон, унинг изидан Сабриддин чиқди. Қосимбек чол ичкарида қолаётгандек эди, шу пайт дарвозанинг кичик тавақаси тарақлаб очилиб-ёпилдию, йўлак бошида Аёнбек пайдо бўлди.

— Қосимбек ота, ҳо-ой-й!..

Йўлак томондан кимдир баралла ва жуда-жуда меҳрибон бир товущда чақирганини Шомирза ва Сабриддин ҳам, Диёрбек ва Аёнбек ҳам аниқ-тиниқ эшитишди.

— Ада! — деди Аёнбек ҳовлиқиб. — Тез юринг, анув, ҳар куни келаётган... боядан бери тинмай чақиряпти!..

— Хў-ўп, — деди Диёрбек меҳмонларни ҳовлида ёлғиз қолдиришга ўнғайсизланиб. — Ҳозир, чиқаман, чиқяпмиз.

— Ҳар куни чақиряптию, ўша!..

Диёрбек беихтиёр ўғлига эргашди. Тез-тез юриб йўлакка борди, унинг изидан Аёнбек югурди. Меҳмонларни ичкарида, дераза ёнида турган жойидан кузатаётган Қосимбек чол илдам юриб зина тепасига чиқди, шунда боши бир айландию, кўз олди қоронғилашди. Зўр бериб ўзини қўлга олди ва деворни ушлай-ушлай зинадан туша бошлади. Емакхона томондан Умри онасининг, «Нега тушадилар-а?!» деган хавотирланиши эшитилди. «Отам энди уйда ўтиролмайдилар, ҳаракатни

бошлаб юборадилар» дея унга кўшилди Ҳафиза. Лекин иккала аёл ҳам эркак меҳмонлар олдида ташқарига чиқа олмадилар.

Шомирза билан Сабриддин олдинда, Қосимбек чол орқада йўлакка етишганида дарвоза томондан Диёрбекнинг овози эшитилди.

— Қани, қаерда эди?!.

— Кўчада эмас, йўлакда, йўлакка кириб турган эди.

Кенг ва ёруғ далонхонада эса ҳеч зор йўқ, у ерда одам кириб кетиши мумкин бўлган эшик ё дераза ҳам йўқ эди. Диёрбек эшикни тарақлатиб ичкарига кирди.

— Қани, қаерда турганди?!. Кунда жанозага хабарлаётган Зокир ота эмасми?! Нима деб сўради?!.

Аёнбек чиройли, тим қора кўзларини жавдиратиб отасига мўлтиради.

— Йўқ, Зокир бобо эмас, ўша — неча кундан бери келаётган, яна, «Буванг қани?» деб сўради. Мана, шу жойда, ўзим кўрдим!..

Диёрбек энди нозик меҳмонлардан истиҳола қилишни ҳам унутди. У қандай бўлмасин кунда ва устма-уст отасини истаб келаётган ва фақат Аёнбекка рўпара келиб, ғойиб бўлаётган номаълум ва бетайин чақирувчини кўлга тушириш фурсати етганини кўнгли сезди, шошилди.

— Йўлақдаям, кўчадаям йўқ-ку!.. — деди у айбни ўғайга ағдармоқчидек ўдарайлаб.

— Билмадим... — Елка қисди Аёнбек.

Кўчада гўнғир-гўнғир товушлар эшитилди. Диёрбек кўчага отилди. Чиққан жойида ким биландир салом-аликсиз, қисқагина гаплашди. Йўлакка қайтди. Шомирза билан Сабриддин узунгина, кимсасиз йўлакнинг ўртасига етган эди.

— Чақиришибдими? — сўради Шомирза шунчаки.

— Чақирган кимса йўқ! — Елкасини қисиб деди Диёрбек. — Кўчадаям йўқ. — У меҳмонларни кузатиб изма-из келаётган отасини кўриб овозини пастлатди: — Ҳошим ака ўтиб кетаётган экан...

— Кўриқбошимми?! — ҳайрон бўлиб қолди Шомирза йўғон. Сабриддин ҳам «ялт» этиб Диёрбекка қаради. Ака-уканинг шу аҳволида, «Кўриқбоши шу пайтда нима кип юрибди, буёқларда?!» деган хавотирнамо саволқизиқиш мужассам эди. Диёрбек тушунтирди:

— Кўшнимиз бор — Роҳила нонвой. Ёлғиз яшайди. Ўшаникига ёш келин-куёв ижарада туришга келганди. Ариққа чўкиб нобуд бўлган бола — ўшаларнинг ўғли... Эри — қамоқдан қочган аристонлардан экан!

— Нима, қочганлардан?!

Шомирза йўғон беўхшов ажабланиб, атайин кўзининг ола-куласини чиқарди.

— Қачон қочибди? — деб сўради Сабриддин.

— Ўша, овоза тарқаган тунда қочган экан. — Шу бугун саҳарда қўлга олишибди...

Диёрбек ҳамон оёғини судраб, йўлакка етиб келган отасига кўзи тушди.

— Ота, сиз қолаверинг, уйга қайтинг, — деди у ҳам ҳурмат, ҳам хавотирини яширмай. Дарвоза тавақасини кенг очиб, меҳмонларга илтифот кўрсатди. — Аёнбек, ўғлим, сен додангнинг қўлларидан ол. Уйга опкир. Мен ҳозир қираман...

Қосимбек чол йўлакнинг бошланишига етар-етмас рўпарасида қаддини фоз тутиб турган қандайдир шарпага тўқнашиб кетай деди, жуда-жуда қадрдон ва ҳурматли кишиси олдида хижолатли иш қилиб қўйган одамдек дув қизариб кетди, кетма-кет ранги докадек оқарди, ҳайратдан ҳанг-манг бўлган одамдек оғзини ланг очганича фақат ўзигагина кўринаётган шарпанинг беҳад кўркам чиройидан нигоҳини узолмай тек қотди.

Шу аснода аввал Шомирза, сўнг Сабриддин, уларнинг изидан Диёрбек йўлакдаги аҳволдан буткул беҳабар кўчага чиқишди. Хайрлашишган бўлса-да, Диёрбек меҳмонларни бир неча одим нарига кузатиб борди. Узр сўраб, изига қайтди. Қайтган жойида йўлак томондан Аёнбекнинг қўрқувдан йиғламсираб, қичқириб юборгани эшитилди:

— Дода! Додажон!.. Ада-а-а!..

24

Биринчи бўлиб Қадрия хушёр тортди.

— Фозилбек ака, қандай қилиб бу ерга кеб қолдик?

Қадриядаги хушёрлик Фозилбекка кўчган эса-да, йигит ҳамон баланд тимдан кўз узмай, у ердан чиқаётган чанг-тўзоннинг ҳавода тарқашини кузатди. Тимдаги тўс-тўполон бозорга тарқади. Тўс-тўполон саросимага айланди.

— Тимдаги махлуқ болалабди! — деди кимдир.

— Болалари бозорга қараб қочибди! — деди бошқаси.

— Бозорни худо урибди! — деб унга илова қилди учинчиси.

Фозилбекнинг юраги орқасига тортди. Кўз ўнгида ҳамон ўша машғум манзара: қайрағоч шохидаги Но-

жинс махлуқ тамшана-тамшана пастдаги зотдорларнинг бошига тўхтамай сўлагини... пешоби аралаш сўлагини оқизяпти, пастдагилар эса соққа ташлаш билан овора, иркит жондорнинг шилимшиқ сўлаги зумда чиройли таралган сочлари орасида йўқолиб, мияларининг ич-ичига сингиб кетаётганини ҳам сезишмаяпти...

Фозилбек тим томонга юришини ҳам, идорага етиб боришини ҳам билмади. Кимдир келиб, унинг қўлига таклифнома тутқазди.

— Қадрияой, кетайлик, — деди Фозилбек деярли пичирлаб.

— Қаерга, Фозил ака? — сўради қиз.

— Бирибир эмасми, Қадрия, қаерга бўлсаям фарқи йўқ, фақат шундай оппоқ қор учқунлаб турган пайтда узоқ-узоқларга пойи-пиёда бирга кетайлик!.. Қалдир-фочлардек учиб қочайлик!..

— Ҳозир қиш-ку, қалдирфоч дейсиз.

— Қишми, қандай фасл ўзи, ҳозир, Қадрия?

— Фаслнинг ҳам тайини қолмади. Қишки ёз ёки баҳорий қиш.

Қиз билан йигит бараварига кулиб юборишди.

— Мен бу ерни ташлаб кетолмайман, — деди Қадрия кулишдан тўхтаб, қироатхонанинг қадимдан қолган гиштин деворини бармоқлари билан силаб.

— Шу ердан айланай, шу ер яхши-и!.. Шу ергина қулай-й!.. Вой, топибгиңа келдим-а, хаҳ-ҳ!..

Йигит билан қиз кампир ердан чиқдими-осмондан тушдимми — билолмай қолишди. Улардаги кампирга нисбатан бояги ғашликдан асар қолмаган, шундан, кампирнинг вайсашига бепарво, лоқайд термилиб тураверишди. Кампир қалт-қалт титираётган чўпдек билакларини боши узра кўтариб, худди рақсга тушмоққа чоғланган раққосадек кенг енгларини шимарди. Этагини липпага урди. Қадрия кўзини чирт юмди. Кампир жазавага тушди.

— Мана, мендан кўрасанлар! Ҳа-а-а!.. Би-ир тугайки!.. Шу-ундай ўғил туғиб берайки!.. Озмунча тугдимми!.. Бас, дегандим, «етар» дегандим, етмади. Шу бозорга зарил экан, туққаним бўлсин!.. Зап ўғил туғиб берайки!..

Кампирнинг қилиқлари, оғздан чиқаётган вайсашлари таниш бўлса-да, Фозилбек бу сафар кўзларига ишонмади. Шошиб қолганидан, чўчимасин, деган ўйда Қадрияни қучоқлаб, қизнинг бетини кўксига босди.

— Шетга, мана шу жойда туғаман, бозордаги энг баланд бинонинг нақ шу остонасида туғаман!.. Кейин

хов анув бозорда санғиб юрганларни, тимдан тумтарақай қочиб чиқаётганларни, бозор деса ўзини осмондан танилайдиганларни — ҳаммасини шетга чақираман, чиқмаганига қўймайман, сенлар қилмаган ишни ўзим қиламан — қироатхонанинг оstonасига тумо-натни йиғаман-да, мана, кўриб қўларинг, шу ўлар чоғимда бир ўғил-бир қиз туғдим деб... сенларни кўрсатаман!.. Ваҳ-ҳа-ҳа-а!..

Кампир шундай деб, турган жойида чир айланиб, ирғишлай бошлади. Зикр тушишни эслатувчи унинг бу қилиғи тимдаги Зар бобо «гирдоби»нинг айнан ўзи эди... Уни кузатиб, томоша қилиб туриб қолган Фозилбек беихтиёр ўзи ҳам кампирга қўшилиб... гирдобга фарқ бўлгиси келди, нима қиларини билмай Қадрияга қаради, назарида Қадрия ҳам «зикр» тушишга шайланаётгандай кўринди. Шундагина Фозилбек нигоҳини кампирнинг дўмбоқ қорнидан узолмаётганини, ҳомилани авайлаш мажбурияти ўзининг зиммасида эканини ҳис қилдию, кампирнинг ёнига яқин борди. «Ой кўнсин-а, бошингга. Кун кўнсин-а, бошингга» деган жуда-жуда меҳрибон ва азиз илтижо-дуо қулоғига элас-элас чалинди. Фозилбекнинг баттар меҳрибонлиги тутди.

— Хўп, моможон, юринг, эшикни очиб бераман. Ичкарига... ҳаммаси ичкарида, жойида бўлади, — деди Фозилбек қироатхона эшигини кўрсатиб.

— Йў-ўқ! — дея ўжарлик қилиб туриб олди кампир, кафтини кўзига парда қилиб. Дарвозани очмай қўя қол. Кетадиган-анойи йўқ. Энди туғиш пайт етди, шундай туғайки!.. Бозорга э-энди одам керак, асл одамлар керак!.. Ичкарига эмас, керак экан, бозорнинг ўртасида туғаман, уқдингми, зарил экан, мен бозорнинг ўртасида туғишгайм тайёрман!.. Шу-ундай ўғил, шу-ундай қиз туғайки!.. Ҳе-е, инсоф-диёнатларингга куйдирги чикмасин!..

Ён-атрофдан гурра-гурра оломон ўта бошлади, кимдир қочди, кимдир қувлади, сўкинди, вой-войлади, дод солди. Бозор саҳнида қиёмат кўпди. Шу тўполон орасида алақаердан карнай-сурнай нағмаси эшитилди.

- Кўлвор илон бор!..
- Бўрининг тиши бор!..
- Отнинг терисини опкетинг!..
- Қўй тери йўқми?!..
- Отнинг биқин гўшги керак!..
- Отнинг биқинини бўриб еб кетди!..
- Чойхонага жандиқ ола кет!..
- Чойхонани сув босди, қанжиқ!..

- Билмадим, кўрмадим, эшитмадим!..
- Ман бенават!.. Ман бенават!..
- Итдан тарқаган, йўқол!..
- Итдан эмас, бўридан тарқаганман!..
- Ўлибгина кетсин-а, сичқон!..
- Сичқон дорининг додаси бор!..
- Менда сичқоннинг сурати бор!
- Ҳаммасини ямаб бераман!..
- Дунёни чок-чокидан сўкаман!..
- Мен дунёни бичиб ташлайман!
- Жанозага чиқинг, яхшилар, жанозага!..
- Жанозада пишириб қўйибдим, тўйга чиқ-тўйга!..

Фозилбек бутун вужудини қулоққа айлантирди, у шу туришида бозордаги барча гап-сўзлар, овозу товушларни, уларга қўшиб бозорнинг жамики ҳикмат-синоатини ичига жо қилишга ташна эди. Гўё ҳамма-ҳаммасини сўнгги марта астойдил, жони дили билан тинглайди-да, сўнг Қадрияжони билан етаклашиб, уни бағрига босиб, суйиб-эркалаб, қувончлардан энтика-энтика боши оқанча, оёғи етганча жўнаб кетмоққа шайланди.

— Шундайми, Қадрия? — сўради у қизга ўтинчли кўзларини тикиб.

— Йў-ўқ, кетмаймиз, — деб унинг раёйини қайтарди қиз.

— Кети-иб қолайлик, жоним!..

— Кети-иб қолмаймиз, Фозил ака, ҳеч қаяққа кетмаймиз, қироатхонада яшаймиз...

— Қироатхонадан чиқмаймиз...

Қадрия йигитнинг гапидан кулгиси қистаб жилмайдию, «Вой!» деб юборди, Фозилбекнинг сочига, елкасига бармоғининг учини теккизди. Кўзига ишонмай, осмонга қаради. Ҳаво ёмон айниган, қор тинган эди.

— Нима томаяпти?! — Қадрия бармоғини кўзига яқинлаштириб қаради. — Қон-ми?!.

Фозилбек қизнинг ошпоқ, момик бармоғининг учига қизғиш намликка қаради. Тушунолмай, осмонни фалакка аланглади.

— Нима бўлди?.. Қаердан томди?!.

Бу саволга на қиз, на йигит жавоб топди. Шу пайт Фозилбекнинг ёнида Ҳошим қўриқбошининг мулозимларидан бири пайдо бўлди. У Фозилбекнинг елкасига кафтини ташлаб, оҳиста ва таскин берувчи оҳангда гапирди:

— Баңдалик, ука, отангиз омонатни топширдилар...